Криничар

Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії

Я — крихітний олівчик у руці Господа, який пише лист любові цьому світові.

Мати Тереза.

Час — це єдина монета нашого життя.

Карл Сендбер.

Коли стаєш на міст, спробуй палицею — чи надійний.

Стара приказка.

Спекотного проліття року Божого 1728, на Федора-Колодязника (якраз тоді благодатна домінія Мункач подарова ясновельможним цісарем архієпископу графу Лотару Францу фон Шенборну за поміч цілим драгунським полком у турецькій війні) в княжому городі Мукачеві на торжищі Піяц було здвигнуто залізного боввана. То був пам’ятник не людині, а псові. Викуваний зі старих ланців, чорний вовчак стояв, задерши голову в розморений полуцень, вітрив гострим носом прибазарний сморід. Дужі лаби його впиралися в мармурову брилу, привезену гуцулами з Ділового. Дротяною шерстю пса стікало вино, що окоренкуватий сивобородий пан, націдивши повні пугари майстрам, виплеснув з корчаги. Ковач Струк, поробник того чуца, мовчки відхиливши рукою питво, зірко придивлявся то до вух звіра, то до панських — і втішно знаходив подобу. Тоді й сам потягся до вина, що старою бронзою тьмавіло в прозеленкуватому склі.

Другого дня монастирський маляр Жига, що жив під мостом на Руському кінці, приніс сюди коробицю з жовтим попелом. Розпалив під ним солому і, коли попіл розтопився на густу оливу, став з варішки поливати нею залізного пса. Олива та нараз застигала — і пес заряхтів на сонці, як новий

дукат. Торбачка Піші-Магда лизала собачий хвіст і гойкала, що то щире золото. Ніби вона на тому розумілася направду.

Десь за тиждень по тому хтось уночі зішкрябав золотий покрив — і пес запістрявів, як злежаний заячий лайбик. Тоді знову придибав кривий Жига з відрятком, і знову крив кування позолотою. І втретє так було, доки не приставили до пса сторожа. І той стелив собі на ніч солможак, а голову клав на камінну плиту, що нагрівалася за день. А в дощ натягав над псом просмолену верету і влягався під його черевом. Золото не пахло, а дощова вода кисло пахла залізом.

Мукачівські люди нараз полюбили свого боввана. І, погладжуючи його шию, потайки просили собі багатства. Вони знали, що чинять, знали, звідки в того лаби зросли.

Довго стояв той пес на Піяці, і обминала його челядь, вози і роки. Глиняні хижки довкола брала ріка, а натомість мурували кам’яниці. Ширшала і твердішала вулиця. А люди навпаки — м’якли серцями, бо замагалися, виходили з біди. Мали що продавати, мали за що й купувати. Отож і торговиську стало тісно. А відтак умер той сумноокий пан, перед яким клепав головою кожен мукачівець, виказуючи йому честь і пошанівок.

Із пса давно здерли позолоту, під ним кублилася жеброта. Позагинали вуха, відломили хвіст. Якщо бовван не іржавів, то лише через те, що дітня голими гузенятами возилася на ньому. А відтак

якийсь жид купив те місце і скинув пса, переплавив його на долота. Коли вивертали плиту під ним, знайшли акацієву довбанку із заткальцем. А в ній шкіряну тайстрину із зшитком паперів. Жид з усього вмів мати хосен, він продав знахідку графському тайникові Шолтису. А той віддарував їх учителеві-швабу Ленарту, що навчав його доньок.

Учений чоловік, маючи пієтет до всякого документа, покликав собі на поміч руського дяка Йвана Гошика з

Росвигова. І той вичитав і витлумачив йому кириличне письмо. Не одна корчага вина спорожніла, не одне курятко було з’їдено за тим перечитом. Що далі вглиблявся Гошик у повістування, тим більше загострювався Ленартів сухий ніс, а в риб’ячих очах оживали лілові чоловічки. І він квапив-пилував Гошика висліпувати буквені ряди. Він збирався переписати собі зшиток по-своєму, але нагло заслаб. Так ті папери й осіли в дяка.

На останній покайній сповіді Гошик віддав їх ченцеві, котрий опікувався монастирською книгозбірнею. Так у тайниковій тайстрині з оленячої шкіри вони й пролежали на верхній полиці до 1946 року. А тоді одного березневого дня бібліотеку завантажили в студебекер і відвезли до Ужгорода на дворище КДБ. Тут учені мали перебрати книги й переписати те, що придасться новій добі, а що ні — спалити. Волохата торбочка впала під ноги водію студебекера, і оскільки той був затятим рибалкою, то злакомився на таку річ: добре буде носити в ній рибальський рихт і хлібець із солониною. Підняв її і запхав собі під сидіння. Тайстрина справді придалася, в ній пожиток не мокнув навіть у зливу.

Я добре пам’ятаю оту його наплічну тайстру, бо вуйко Митро часто брав мене з собою на Боржаву, в якій паркими ночами кидалися грубі, як телята, соми. Про паперовий згорток, який він про всяк випадок запхав під дошку підлоги, мій родич прозрадився вже тоді, коли я сам почав щось пописувати в газети.

Так на світ було видобуто зжовклі крихкі аркуші, списані твердою рукою. Вони пахли мишвою, тліном і трішки іржею, що залишається після старого заліза, з’їденого невмолимим часом.

Ось — ці записи. До них мимоволі тягнеться рука в сум’ятті душевному. І тоді здається, що не ти їх читаєш, а вони зчитують тебе.

Коли мені не спиться, я кличу не ангела до сну, я покликаю в пам’ять дими. Так любо, так утішно дивитися на сиві хиткі стовпи, що здіймаються в небо, підпираючи стуцені хмари. Добрі чотири сотні комінів гріють обшир над Мукачевом. І від того й мені тепліє на серці, а ніздрі лакомно хапають звичний припах. Може, тому, що молодість моя проминула під землею, в старі літа мене, як безклопітного дітвака, манить небо. Усе навиворіт, як на сміх.

Дим — це віддих людського житла, добрий дух хижі. Дим може багато чого розповісти такому бувалому чоловікові, як я. За клубами з комина я вгадаю, чим топили піч. Легкі, як марево, синюваті струмені сіє добрий бук. Такі димки стоять над жидівськими й мадярськими кам’яницями довкола Піяцу. Тверді, ситі снопи вергаються з димарів там, де горять дубові колотвиці, що їх громадять у Підгороді шваби. Молочно-бліді цівочки пускає береза й вільха. Липа, осика, ліщина та інший ріденький корчівник пахкають густими клубами, які довго не розвіюються у високості. Зеленкуватими космами, пострілюючи іскрами, чадить сира солома й сінна потеруха. Кислою гіркавістю тягне з Руського кінця, який мадяри називають Оросвийгом. Там гнітять у печах бадилляччя, гарбузове гудиння, стебла посоняху і надертий з-під снігу лист. І ні з чим не сплутаєш змійчасті іржаві павісьма від кізяка. Пораз, хоч і не одразу, вгадую я терпкий, як егерське вино, смак кіптяви від паленого жолудя й дикого каштана. Його заколочує вітер із пістрялівського порубища. Ще мені пам’ятний гар смолистої стружки й квасного пиловиння, що тягне з майстерень лівобережної Карічки. Що лише не палить, не пхає в черінь наш люд, аби вгріти тіло й приварити якесь щло. Вогонь їх гріє й годує, ще й повідає небові про їх поденну житність. Шепоче про це пащами комінів.

А мені з тих димів найсолодший той, що з вербового пагілля. Такий задавнено солодкий і жданий, що аж памороки забиває, коли зненацька надлетить із підгорянського зарінку, від пізньої рибарської ватри чи від казана кошикарів, що виварюють на березі свіжу лозу. Хоч той димок і дере горлянку, але мені він проситься в груди, як майський мед на язик. Може тому, що приносить на своїх легких крилах казки мого дитинства. їх було не густо, та все ж були. Хоча б ота — про замохнатілу вусату рибу з-під кольчинськоїгреблі, що ссе цицьки потопельниць...

Багато билиць можуть розповісти мені дими.

Не підвладний мені й не пізнаваний, як це нерідко буває, лише дим із власного комина. Бо це не вільний, не справдешній дим. Дим зламаний і замурований у камінь. Такий дим не може мати свого сталого запаху. Як пес на припоні, що завжди має інший норов. Як невільник у темниці, що має інші очі.

Я, багатий чоловік, можу привезти собі з Верховини найліпші букові дрова, що дзвенять, як залізо. Можу топити деревним вугіллям з моєї ж копальні, яку пастушки колись винюпали за коропецьким березняком. Можна б без жури і стиску гріти покої та столувати родину й прислугу. Та що, коли я не звик топтати золото ногами і пускати гроші на вітер. Якщо світ відкрив мені очі, налив оливи в голову, а в руку дав гріш, то мушу, видати, я цим послуговуватись до скону. Мушу йому служити.

Мені розповів про ці печі вузькоокий чоловічок під Білгородом. Я там копав лази під городськими мурами, а він навчав нашу старшину битися на мечах. Хоча сам він меча й не мав — такий собі акаційвий обрубок. Зате ціпок той крутився між його пальців, як веретено, зі свистом краяв повітря, а турецькі палаші відлітали від нього, як від булата. При цьому сам чоловік майже не переступав з ноги на ногу, лишень кий його мигтів, невловимий оку, ліворуч-праворуч, над головою й за спиною, відсікаючи з глухим дзвоном нападників. Звався він Лінь. Недурно, либонь, прилипло те назвисько до чоловіка. Більшого лінюха я не стрічав. День при дні, коли не школив рубак, Лінь дрімав, загорнутий у

баранячу реверенду. Мороз стягував його жовту, як на бубні, шкіру, лише іній білів на бровах і ріденьких вусах. Я торгав його за плече, аби пересвідчитись, чи ще живий. І він вищиряв ріденькі мишачі зуби й розтуляв шпари сльозавих очиць. Був живий, ще й який живий! Як той здихлявий кіт, що й позіхнути лінується, а пожбур його з даху — впаде на чотири лапи й у кліп ока вихопиться на дерево, в безпечне місце.

Я питав того чоловіка, звідки він. "З-під небес", —шкірився, як пес на гарячі крупи. "Не бог же ти, скажи, з яких земель?" — допитувався я. — "Я із землі, що огороджена кам’яним парканом, по якому можуть пройти чотири верхівці стремено в стремено". — "То ви там лише б’єтеся на палицях, чи щось і робите людського?" — "Ми там будуємо храми з верхами, закоченими, як лист лопуха. І сіємо в воду білу пшеницю". — "Як не люди", — сердився я. Але не зі злості, з холоду. Що сердитися на людей, котрі не такі, як ти. У Бога всього багато.

Зима тоді стояла така ж люта, як і тепер. Коні копитами примерзали до криги. А нам не вільно було палити вогні, щоб не забачила замкова сторожа. Мені ще стерпно, я довбався під землею, а земля тепла. Для живого вона тепла. Це вмираючому вона здається студеною. До того ж я міг притулитися до кобили, що витягала з довбанки кремінь. А тим, що сиділи на льоду в очеретах, скажу вам, було невесело. Ніяк їм було. Бо мороз зварював кров і висушував мозок. То нічого вже й не кортіло, тільки спати. І засинали навічно. Кого десяцькі не могли вже розбудити, роздягали, розпорюючи полотно, іобтуляли себе добутими хламидами. Ножі тупилися об тіла, задубілі на кістку.

Міркую, що холоднеча діткнулася й жовтолицього. Як сновида підійшов він до купи, котру ми наносили з підкопу.

Своїм бучком-мечем поцоркав об руці плитняки, один, другий, третій. "Це теплі камені", — засипів радісно. Ніхто й око не скинув, подумали, що сплив розумом мечоносець. А він тішився: "Тепла постіль буде. Тепла ніч буде". Підняв свій акацієвий костур і найближчого з нас штурхнув на глиняну купу. Ніхто не мав ні сил, ні волі перечити

мавпиську, знаючи його легку руку і тяжку зброю. Вояки тягали каміння і мостили з нього низенький колодязь, що сходився аркою вгорі. Від нього протягли ярок на два лікті завширшки, який теж накрили плитами й замастили глиною. Землю розмішували своєю сечею. Так казав Лінь. Той рівчак потягся до гаю, під кудлаті шапки сосон. Коли це було готово, Лінь палицею підсік очеретину, і всі взялися за свої клинки. Ніхто не розумів його дивного заміру, але кров наша ожила, під каптанами зародилася подоба тепла.

Люди, вимордувані затяжною облогою, сікли тростину, як ворога. Тим паче, що цей не боронився. А Лінь учив, як сплітати з комишу снопики, схожі на різдвяного дідуха. Ті перевесла ми запхали в кам’яну криницю, і Лінь черкнув кресалом. Лише тоді всі збагнули, що це — піч. Сухий очерет затріщав, заговорив гарячими язиками, а над сосняком закурився легенький димок. Здаля, з фортеці, то могло здатися сніжною курявою чи млявим надвечірнім туманцем.

Що казати, піч наша горіла і гріла. Вузькоокий першим постелив свою попону на тепле каміння. Ми попадали за ним, переплівшись тілами в живий ланцюг. Люди хапали забуте тепло руками, губами, вдихали його й надовго затримували в собі. А солома тліла, піч розпалялася, видуваючи рятівний дим, і мерзлота відступала від наших стегон. Земля ставала теплою, як жона. Нам уперше за цю зиму наснилися солодкі чоловіцькі сни.

Ми гадали, що не покинемо Білгород ніколи, що вмерзнемо в кригу його озера. А сталося так, що порятував нас усіх один чоловічок. Той, котрого ми мали за ніщо, за пусте місце, брали на посміх, ненавиділи і таємно жадали, аби розсік його жовту плоть чингал котрогось із наших сотників.

Дивний був той чоловік Лінь. Та хіба мало дивних? Хіба для когось я не чуцний?! І чи не здасться комусь химерною ця розповідь про мій світ — хиткий острівець у морі часу…

Тепер, через десятки літ, я розумію, що лінькуватість Ліня, відстороненість від окружжя і подій були для нього рятівною Пустотою, в яку він ховався, як равлик у мушлю. Це була не осоружна, гнітюча порожнеча, як у нас, котру ми наповнювали хто чим — хто страхом, хто млявим гнівом, а хто пустослів’ям. Він свою порожнечу залишав вільною. Цим відрізнявся від нас. Барабан звучить порожній, а набитий лахміттям — глухне. Лінева Пустота була цариною неприсутності, необтяженості, недоторканності. Затишне кубельце духу, в яке не проникали ні солдатські знегоди, ні буденні клопоти, ні жура, що черваком жере серця. А що вже казати про студінь, про воші і голод…

Ми мали Ліня за пусте місце, а він і справді перебував у пустоті легкості. Легкість серця для таких людей важливіша за твердість м ’язів, широку кість і тягар корисних речей, які ми громадимо собі впродовж життя. Легкість для Ліня була навіть у виборі зброї, щоб і руку зайвий раз не обтяжувати. Інколи мені здається, що й палицю він носив лише про людське око. А перемогти міг і без неї.

Якщо, звісно, йому була потрібна ця перемога. В чому я маю сумнів.

Так я міркую нині. Та з ким про це поговориш у чотири ока, душа в душу? Якби поряд був Гречин. Я навіть здогадуюся, що б він міг сказати — чоловік, що називав себе буквою Епсилон.

Меч належить одній людині й убиває одну людину. Чаша належить одній людині, але з неї можуть напитися декілька людей. Монета теж належить одній людині, але в дбайливій руці послужить багатьом, помножить мечі й чаші, та й сама помножиться.

Якщо ти вродився з насінини войовничості, то можеш у лінощах скніти весь вік, можеш спати собі, але бряжчання зброї вмить пробудить тебе. І ти піднімешся, як стій, оголяючи нерви свого духу і свій меч. І в бою ти відновишся, а меч твій нагостриться. Навіть якщо він дерев

’яний. Бо справа не в матеріалі, з якого він роблений. Справа в матеріалі, з якого правлений ти — воїн. Перст війни на тобі.

Якщо ж на твоїй руці золота печать, то може долоня бути твердою від мозолів, як кінське сідло, можеш ти бути зноском приміського вертепу, байстрюком з попелу й тирси,

— твоє серце втішатимуть не шабельні згуки, не нути гусель, не бемкання дзвонів, а тихий, таємничий подзвін крейцерів у прохолодній скрині. Бо в тій скрині приховані і війни, і музика, і храмини. Весь білий світ уміщається в цьому темному нутрі.

До чого я хилю? Ота пригода під Білгородом мимоволі застряла в моїй голові, як застряють цінні окрушини на решеті золотаря. Весь час я добуваю їх звідти, обмацую, зважую, а далі відливаю в якесь пожитне діло. Так я вдома скликав ліпших мурників і пічників і розповів їм про свій задум. Лише в двох засвітилися очі, але й цього достатньо. Я звик до людського маловірства. Вони вимурували казан за моїм начерком, а середину обкували залізом. Тоді взялися за стіни. Чим довша люлька, тим ліпша тяга, міркував я. Стіни, з покою до покою, порожнили борознами, щоб дим міг вільно собі снувати аж до комина, до якого вже доходив ледь теплим, устигши віддати тепло кам’яниці. Ще більше чудувалася челядь, коли ми затопили оту піч. Я велів підмести двір і дровітню, обрізати дерева, а з хлівів нести потеруху. Усе це засипали в залізний бубен і запалили. Під вечір хижа нагрілася рівним благим теплом. А в піч до ранку й заглядати нічого, воно собі тліло й тліло — сміття. Я й сусідам сказав: тепер своє сміття несіть сюди. Усе, що горить і не горить, те, що дотепер у Латорицю скидали.

Направду мій осідок обігрівався сміттям і навіть помиями, усім, що прибирали з берега ріки від млина до Черленої корчми. Бувало, тиждень піч не розпалювали, а від казана з непотребом цідилося літепло, якого було доста для хатнього затишку. Жона в лежниці тулилася до теплої стіни більше, ніж до мене. Я ж люблю холод, свіжість. Що ще чекати від того, хто зріс на семи вітрах.

Тоді я увільнив служника, що стояв при грубах, і відрядив його опоряджати церковне дворище. А дрова, заготовлені на зиму, відвіз до школи.

Прихитрившись, я пустив змійкою цівки і в городець, під грядки. А згори накрив їх стрішками з вистрижених кролячих шкур, аби сонце пробивалося. Надворі сніжило, а в моїй теплиці яскріла зеленина і земля смачно парувала. На великоднє розговіння я поклав на архієрейський стіл кошарик зеленої цибулі, салати, кропу й повне сито огірочків-мізинців. Було з чого дивуватися на гостині.

Вуличних поголосів теж вистачало. Приносила їх з торжища кухарка. "Пан Кутьо візьме хосен навіть із собачого лайна!" "Золотар є золотар, циганам тепер у місті немає що робити. Все він підбирає". "Переповіш, Гафіє, ґазді най прийде і мій буцар почистити".

Я знаю, це не злоба їхніми язиками обертає, то плеще з них голоштанна веселість. Ачей не забули вошиві мудраки, з чого я вчив їх хижі ліпити, коли сім літ тому Латориця в перші зазимки понесла цілу вулицю. Ледве худобу відтягли. І стали чорним згарищем на білім снігу, з дітьми на руках і з упованням в очах. От і маєте те, що накликали! Доки вам, маловіри, можна заказувати не довбати камінь з дамби, не копати піщані ями в берегах, не рубати хащу над потічками?!

Доки ліпити будете халупи з глини на глині?! Та ще й на самих закрайках, аби нужників не треба робити, аби сикати прямо в воду, аби не копати колодязів, а просто з берега черпати — і худобі на пійло, і собі на юшку. Нерозумне, недбайливе плем’я! Не порадившись із головою, руками все хапають...

Постояли, постогнали та й вирядили до мене влесливого Йошку.

"Господь покарав нас, солодкий паночку".

"Виджу, — сказав я, — але ж я не піп. Ви до церкви йдіть".

"Ріка все забрала у нас, і твої позики теж. Голі ми чисто, що з нас тепер візьмеш?"

"Правда твоя, Йошку: нічого з голого не візьмеш".

"Тоді хоч шкури наші візьми. Твої ми цілком. Роби з нами, що хочеш", — правив далі хитрий чоловік.

"Е ні, братику, робити з вами я нічого не буду. Самі робити будете".

"Ми б і раді прислужити, пане, та зима зазирає в діри. А дехто й шапку не встиг ухопити".

"Нічого, Йошку, зігрієтесь. Хто робить, той голий не ходить".

Загад діло справує. Я послав кметя до своїх цеховиків за сокирами й пилами, і нужденна череда людей і тварин потяглася до Сорочого ліска. Його я виміняв колись у графа на бруківку зі своєї каменоломні в Шелестові — він її стелив на майданах у Відні. Прийшли, стали. Дерева сіяли на сиротинну громаду останнє листя, тверде, як бляха. Хтось підняв жолудь і підніс до рота, щоб заживитися.

"Тут маєте свою нову вулицю, — сказав я. — Поселяйтеся".

Перезиралися лячно, як загнані звірі.

На один дух ми перетяли узлісок шнурами, так, аби кожній родині припало чотири дерева на шість-сім ступнів одне від одного. Шваби колись міряно садили ліс. Люди взялися за роботу нараз і мовчки. Заговорили сокири, загули

пили. Сорочі гнізда падали, як шапки з верховіття.

Робили і вдень і вночі, присвічували ватрами. Час не віл, його не прив’яжеш. А сніжок, що сіявся за коміри, лише підганяв робітників. Дерева підрізали на висоті в півтора зроста найвищого чоловіка. Стинали їх так, аби стовбури падали навхрест. Для цього я зумисне покликав дереводіла з Визниці. Він так цілив, що крони входили одна в одну, як пальці рук у замок, коли хочеш напитися з криниці. їх ув’язували гужовками з лика, а зайве паліччя відсікали. Так, що на чотирьох живих стовпах робився дах. Жони з дітьми теж не сиділи — різали в заплавах очерет і тут же пластали його на покрівлю. Товстіше встелиться — тепліше буде, радили дідове. Мали роботу й вони — обкурювали стовпи, аби дерево далі не йшло в ріст і не бралося черваком.

Прийшла черга й до стін. Колись у Волохіїя видів, як їх плетуть із верболозу, а затим обмащують глиною. На Каріці, за монастирем, знайшли глевку черленицю. Згори палили вогні, щоб земля попустила й прийняла воду для замісів. Глина вперемiш із солом’яною січкою добре бралася до плетенки, тверділа за руками. Хижки виходили, як коші. Може, десь кривенькі, та не мусить бути рівно — аби живно! Розпалені всередині вогнища просушували стіни, наповнювали їх першим теплом.

Я послав на лісну вуличку віз, аби в кожну хижу занесли по міщаті муки й картоплі, бутлик олії і плат капусти. Аби люди мали з чим у зиму зайти.

Не минув і тиждень після повені, як отець Данило кропив ті поселі Йорданом і креслив нігтем хрестики на глині. Благословив їх, а новосели на мене обзиралися:

"Пане Кутьо, скажіть нам щось і ви на поріг".

"Що тут казати. Живіть і не бідкайтесь, не підгодовуйте біду".

Ще й на інше їх напоумив: збирати за худобою свіжі кізяки і мастити стіни поверх глини. Для пущого тепла. И не лінуватися, бо та кірка вбереже їх гніздовища від студені.

"А псяче лайно теж збирати?" — питали мене. — "Всяке збирати", — відказував я. Люди відходили трішки, притлумлювали горе, вже фіглювали. І я не сердився.

Пан Кутьо — так вони називають мене. По-нашому це Пес. Хіба я можу сердитись? Назвисько це не найгірше. А головне — заслужене.

Народила мене, як і всіх, жінка, та матері я не мав. А про вітця грішно й казати. Ніхто його не вирахував. А може, він був і не один.

По Юрію, коли об’ярювалася вже вся біднота й удовиці, заїздив до Мукачева ціркус. Бургомістер не пускав їх фіглярити на Піяц, то вони напинали шатро з барвистих пеленок на березі Латориці, коло винарні "Молоко русалки". І завгура, що кликала сюди малого й старого, легкодухого й поважного, починалася. Був там мізерний зморщений карлик, що мав коліщата на ступнях, на колінах і на гузиці. Він качулявся на них між ногами людей, як навісний, ще й на стіни злітав. Був ще хирляк із качиним носом і з дірками в щоках. Крізь них дзюрив водою на п’ять ступнів довкола

— жони аж пищали. А голомозий кротон брав на горба дошку і на неї всідалися всі доброхотці. Витягував пальцями з одвірка забитий цвях. Піднімав навершеного воза, а якось, казали, ударом п’ястука повалив вола.

Все це кожного разу дивувало й веселило челядь, та всі чекали прикінечного видива. Коли на обзір винесуть кошарку з дівчиною-змією. Вона лежала карічкою, як ковбаска на сковорідці. Тіло намащене зеленуватою грецькою оливою, волосся прилизане, лише чілочка здіймалася золотавою корункою. Чисто як у гадин, що водяться коло

Обавського Каменя. Дівча було голе, срамоту ледь прикривала тоненька платника, що шнурком оперізувала стан, малим товщий за той шнурок. У соски гострих груденят і в пупок було засилено крихітні срібні дзвіночки. Великі сіряво-сині очі (такі і в мене) скліли в нерухомості. Повіки її не кліпали.

Та ось циганчук торгнув бубон — і шийка змії здригнулася, дрібні брижі перебігли шкірою. Вузенькі бліді губи розтулилися і звідти стрільнув роздвоєний язичок, зателіпався, як у правдешньої змійки. Шия видовжилася, і жало торкнулося чінговика на циці, на одній, на другій, на пупі. Масну смердючу тишу корчми перетяв чистий подзвін: "цінь-дзінь...цень-дзень...цюнь-дзюнь..." Людська гуща заревіла з утіхи й тісніше згромадилася довкола кошика. Хтось потягнувся рукою, та довгий батіжок кротона обпік йому пальці.

Вкопали сторчма струганий стовпець, і дівчина умліока звилася на вершечок. Закрутилася обручем круг стовпа, вигиналася в коромисло, на одній нозі танцювала під лампою, ламала натроє-начетверо свою безкісткову плоть. І в такт її дивовижних хилитань упліталися срібні нути: "цінь-дзінь...цень-дзень...цюнь-дзюнь..." Сипалися, ніби монети, на задерті голови присоловілого юрмища.

Затим вона сповзла долі й ігрище продовжилося. Заголосили, хто хоче зловити змію. Позивач кинув до кротонового клебана гріш і розчепірениими п’ятірнями став загрібати в’юнке тіло. Та де там, кожної проби лишався ні з чим. Двоє торгашів заповзялися накрити її своїми сердаками й притиснути ногами. Але дівча вислизнуло, як вуж з-під лопуха. Давидківський рибар мав при собі сіть. Приноровився й заплутав нею зміючку. Якийсь візник кинувся йому на поміч, аби пов’язати невтримну віжками. Смішні людкове: якщо та знайшла шпарину в неводі, то який ремінь її припне. У кротонів капелюш дзенькали й дзенькали копійчата, але втіху не заробив собі ніхто.

Нещасного, кажуть, змія й на коні вкусить, а в руки не дасться.

Корчма гула, як бджолина борть у маю. Дзюрчало дешеве вино в пугари, цідилася сливова паленка. Жіноча голизна розпалювала чоловіцьку спрагу. Марно домагалися спритники втамувати її бодай рукою. Така нагода приберігалася на вечір, і не для простолюду. Під стріхою "Молока русалки" була картярня, де збиралася військова старшина, цеховики, крамарі, а бувало, що й попик якийсь затягнеться, віддаючи кесарю кесареве. Коли картярі добре вже розігріються винцем і гріховним дільцем, притлумлювали лампу і розгрібали стіл. На східцях чулося гупання кованих чобіт кротона. Він ніс перед собою сувій єдвабу, а в ньому — дівчина-змія. На пурпурному полотнищі вона тепер лежала біла, як болотна лілея, і так же тривожно пахла. На пальцях рук і ніг були нанизані персні — мідні, скляні, кістяні, дерев’яні. А на зап’ястях і щиколотках коливалися кільця-бранзулетки. Накучерявлене волосся ряхтіло золотими крихтами.

Вона й зараз лежала непорушно, з некліпними очима й завмерлими грудьми. Та ось притюпав карлик, набрав жменю яблуневого цвіту з тареля і сипонув на неї. Тільце стрепенулося, наче під живою водою, дзенькнули бранзулетки, зацокали персні, озвалися дзвіночки. Пелюстини квіту змагалися з шовком дівочої шкіри. Сороміцьке видиво одною мірою притягло очі гультяїв. У другому тарелі були перші ягоди з теплого боку Мужіївської гори. Карлик став на перевернуту бочку і поклав ягідку між грудей дівчини. Вона сягнула двійчастим язичком, підділа ягоду і втягнула до рота. Весело тенькнули дзвіночки.

"Хто хоче купити й собі ягоду?" — загугнів кротон.

Карлик розкладав полуниці по випростаному дівочому тілу — на повіки, на губи, на шию, на груди, між реберцят, на пупок і марусин поясок, рожевою підковою обклав лоно.

В затхлій картярні запахло ярим садом. Піднесли мисочку з товченою чорницею, і блазень устромив до неї свій гострий пташиний кіготь. Біля кожноїягодини він виписував цифру. Здушений гомін перебіг

залою. Що більше знижалися ягоди від лиця додолу, то дорожчали. Хтось хіхікнув: "Малий золотник, та коштовний".

"Двері в рай відчиняє щедрість, панове", — щирив зморщений рот карлик.

Та чоловіцтво не треба було припрошувати. Чинно клали на таріль оголошену монету, витирали губи й тяглися до своєї ягоди, при тому чоломкали з присмокгом і тільце. Хтось у жолобок біля пупка підлив собі ще й вина. Інші теж загалайкали, розказали й для них нести кухлі з питвом. Засовгали об сукно гамани. Коли в голові поселяється хіть, розум відходить. Полуничні цілунки під регіт громади звучали частіше, і за кожним подячно дзенькав срібний дзвіночок. Карлик пританцьовував на бочці й виводив на дівочій шкірі нові й нові цифри, що темніли зміїними розписами, доки їх не злизували гарячі язики, голодні плоті.

А далі було таке, про що мені не те що писати, але й говорити не бажиться. Не знаю, наскільки правдиво повідає вдовиця Влена, до котрої стягуються всі окружні брехні, та мушу їй вірити. Бо іншого передання не маю.

Одні картярі впивалися, другі виходили з порожніми кишенями, третіх волочили домів роз’ятрені супружниці, проте були й такі, котрі навелично крутили перед карликом барвистим папірцем і влесливо шепотіли: "Мій полоз хотів би спізнатися з твоєю зміючкою. Благослови, няню". Очиці дрібного виродка зважували суму, рот кривився. Але хто багато просить, той з базару назад носить. Гендль звершувався, дівчину згортали в покривало й відносили до сусідньої комірчини. Вона ставала знову безживною, як мідянка на студеному камені. Жили лише дзвіночки на її податливому тілі. Вони гомоніли навіть крізь дубові стіни…

Дівчина-змія була моєю мамкою.

Влена якось переповіла мені її планиду. Дитина знайшлася в ґазди у Лавках. Це маленьке сільце за Ловачкою. Там вирощують виноград опорто з дрібними бумбульками, печуть крумплі і яйця в попелі з лози, а дівчата вечорами тягнуть на містках журні співанки.

Плавле кача, плавле,

Само собі кряче,

Мамка ня втопила,

Тепер за мнов плаче.

Не плач, мамко, не плач,

Бо вже тепер годі,

Кой-ись ня втопила В каламутній воді.

Дітвачка народилася якоюсь несправною. Виглядало, що не має кісток. Тільце подавалося й тягнулося, як драглі. Куци рученя чи ноженя обернуть, там і залишається. До того ще й очі не стулялися, ніби повічки приросли до брів. Зайвий раз на калічку не кортіло глянути, а вона зорить за тобою невсипно — і вдень і вночі. Аж страхи брали. Ворожка Бумбаня нашептала, що коли жона ходила в тяжі, зірвала ягоду зі змііїним сім’ям. От і посіялося в ній. Мати аж принііміла зо страху, що народила. Розсудила, що треба позбутися того виплодка. Але губити живу душу грішно, то вона, коли прала покрівці, пустила кошик з дитиною за водою. А нижче циган купав кобилу. Узрів, що добро пливе. Поклав кошарик на воза. У кого нічого немає, той нічого й не втрачає. Вдома циганчатам буде бавка. Де шість ротів, там і сьомий. Дома циганка роздивилася дитинча і сказала: "Воно не з м’яса, а з воску.

Може, це й ліпше, бо віск дорожчий за м’ясо. Дочекаємося, коли приїде циркус".

Циркус навернувся в Мукачево другої весни. І кротон, мовчазний і добродушний чоловік, викупив у цигана "гумового" назимка за три лікті полотна і десяток підків,

які він згинав і розгинав на показію людям. Карлик вимуштрував дівчатко в лицедійку. Та ще й яку! На дівку-змію радо ходили випулюватися і в Сукмарі, і в Доброчині, і на Словаках, і в Кросні, і в Сербії, і по волоських схилах, і навіть у хмурому Лембергу. Та бодай раз у році вело її серце сюди — на угринське перепуття, де в долонях теплих горбів пригрілося Мукачево, промите Латорицею, що колись таки не забрала її в засвіти, а винесла в світи пречуцні.

З роками падав на силі кротон, тратив голос карлик. А чоловік з дірками в щоках шкодував порскати вином на публіку, радше ковтав його. Дійшло до того, що циркус тримався на вутлих плечах дівчини-змії. Її тілом тримався.

Одної ярі, як завжди, стали вони в Мукачеві. Та Змія вже не крутилася обручем. Обтяжував її живіт. Якоїсь ночі в першу косовицю комедіанти нишком згорнули шатро і звітрилися, не заплативши Мордкові за винайняте місце. А вагітну дівицю залишили на бабу Влену, що обмітала тут робітні двори за тріски й дрівцята. Вона й прийняла дочасно сиротя від сердешної. Вузькі стегна не були придатні до дітородження. Най хоч небо буце до неї прихильним, бо земного притулку вона так і не зазнала. Цвинтарний сторож затявся копати яму в затинні. А дяк і слухати не хотів про читання над блудницею. Зговорилися з якимось пропийдухом, і той поночі спустив тіло у воду. Випив зароблену кварту і перехрестив плесо: "Пливи з миром. Треба з чогось і рибі жити".

Я так думаю: кого має вода забрати, того забере. Чи за життя, чи по ньому. Після того як до мене дійшла ця притча, Латориця мені стала ще ближчою. Люблю з псом обходити береги, аби на привіллі дати серцю відпругу й освіжити голову. Думаю своє, а очі зазирають у глибінь, хапають корчі, каміння; трав’яні бороди. Неначе хочуть щось узріти знайоме, рідне, зустрітися з всевидячими очима. А вуха вслухаються в хлюпіт, у шум перекату — хтось кличе, хтось говорить, хтось щось просить.

Ріка розмовляє зі мною. Ріка має що розповісти мені. Вона принесла мені матір, вона й забрала її.

Уже рік, як Мукачевом кубляться підшепти: Криничар буце бити новий міст. Звідтоді як мав я бесіду з драгоманом від затопельників, яких прихистив під Сорочою горою, люди перезимували, обжилися, обсіялися. Послали до мене хитрого Йошка з поклоном.

"Усе в нас слава Богу, пане. Все, як у людей. Але чим ми віддячимо тобі за милість?"

"Ти ж знаєш, Йошку, що я ні від кого не чекаю віддяк. Я від людей чекаю роботи".

"Кажи, ми відробимо".

"Поможете покласти новий міст".

"Добре, пане, ми зробимо це для тебе".

"Не для мене — для себе і для своїх дітей, онуків. Залишите їм міст, як лишають по собі тестамент".

Йошко цірив дрібні, як дикий часник, зуби:

"Красно говориш, пане. Добре, коли є що залишати".

"Залишати завжди є що. Хіба тобі не лишають увесь світ ті, що відходять? Тож і ти його залишай, але хоч на мізерію ліпшим, бодай на гірчичну зернину багатшим".

Йошко, всміхаючись потайній гадці, писав писком постола по піску. А відтак видихнув з повного серця:

"За що я честую тебе — за те, що грошва тобі не заполуцила очей і не заглушила серця. За це тобі й Господь помагає, ласкавий пане".

"Е-е, ти знаєш, Йошку, який я пан. Хіба що пан своїм рукам і голові".

"Воно так, бджола знає, з яких косиць мед збирати... Тож чекаємо твого розказу до роботи. Дай вже нам свій борг скинути з горба".

"Почекай, Йошку, я ще не вибрав місце. Не можу вибрати і край".

"Не гризися, господине, сліпому бузькові гніздо в’є Бог".

Направду я не знав, де мостити. Чи не щодня місив ногами береги і не міг вибрати місця. Дослухався ріки, а вона легковажно шуміла, пересміюючи людський говір: "Криничан буде бити міст. Мі-і-іст, мі-і-і-іст, мі-і-і-і-іст..."

Криничан — моє прилюдне ймення. Це від задавненого мого ремесла. Чужі люди так мене й прописали в паперах.

Ні, я не спішив. Те, що належиться зловити, не вислизне з твоєї верші. Я чекав знака. Тут знак мав бути осібний. Бо кожній намітці — своя мітка. Дорогу мостять за протоптами звірів. Травиця підказує, де копати колодязь. Птиці й комашня покажуть знатнику грибні і ягідні

місця. Кроти значать родючу землю. Пронозливий ловець читає кору дерев, аби вийти на дичину.

З мостами по-іншому. Тут я виглядав незвичні прикмети. І таки дочекався свого. Ачей то була підказка від самої матері. Паркої днини ми з Рябим зійшли з греблі і розгарячений пес забіг у мілководдя. Я теж роззувся, почепив наплічник на корчомаху. Це потривожило змію, що зачаїлася там. А коло неї менша — як дощовий червак. Миттю вони затягайся в лопухи, а за хвилю вигулькнули на піщаній обмілині і поповзли в бік мого пса. Рябий наїжився, загарчав. Голосом я стримав його, а сам пішов назирці. Змії обачно обійшли пса і сповзли до води. Тоді я узрів ніколи досі не бачене. Стара взяла гаденя в писок і пустилася вплав. Лише голівка з жовтими вухами похитувалася на плесі і поблискували бурштинові намистини вічок.

Мамко солодка, змія пливла неначе в жолобі, що протинав течію. Бистрина чомусь тут гасла, впокорювалася, ніби припадала на короткий спочинок. Так ось чому хитра гадина навіть пса не побоялася, добираючись до місця лагідної переправи! І показала його мені. Це був очікуваний знак.

Про яву на Латориці я розповів Олені. Стара, трясучи зіжмаканим волом, виповіла:

"То нагадала про себе нещасниця. Треба якось упокоїти її стражденну душу".

"Як?"

"Вели зарізати черленого когута, хай прив’яжуть йому до лапки стару підкову і кинуть у воду на тому місці. Аби вона не журилася, що коли прийде страшний суц, її ніхто не розбудить".

Я дав розказ це вчинити, нехай то буде першою моєю пожертвою ріці, чий спокій я мав намір невдовзі порушити. Я звик до дивних бабиних рад. Усі її толкування були якісь викривлені, як і очі — одне дивилося в небо, друге в землю. На Турянщині, де вона змалечку наймитувала, порала в газди грядки і водночас стерегла, щоб коршак не забрав курятко. Одним оком пантрувала землю, другим — небесний овид. А вночі пряла при скіпці й стежила за дитиною в колисці. Так очі й викривилися. "То на добре, — смішкувала вона. — Бо одні люди зазвичай вдивляються в землю, а інші в небо. Тобто лише півсвіту видять. А я — цілий світ".

Таким викривленим, двомірним зором вона справді добачала те, що інші не підмічали чи проминали. І на все мала свій несподіваний присуд. Сонячний промінь, що переломлюється крізь краплину, має більшу силу. Тому я й слухав бабу Влену, другу матір свою. Я до багатьох прислухаюся — чотири ока ліпше видять, як двійко. Я слухаю не тільки людей, а й поривний вітер, що розповідає історію цього світу. Бо я виучень Грека.

"Ліпше розмисел, як замисел", — приповідав Гречин. І я йшов за його словами.

Розпитав і бувалих рибарів про значене змією місце. Так, потверджували вони, це Дикий Брід, мертва для риболовлі царина. Ріка тут ламається, має глибинне коліно. І риба це чує, тут вона спочиває і гзиться в любощах. Можеш і не потикатися з вудами й ятерами. Темне місце, сюди й потопельників прибиває. А чому зветься Диким Бродом — про це ліпше знає дідо Жига, що мешкає на два перемети вище.

Діймав я цікавістю і старого маляра. І той, як завжди, скупо наточуючи безбарвні слова (бо барви беріг для своїх дощечок і полотен), повідав мені дивний переказ. Коли мадяри перевалили через Карпатський хребет і продерлися через сольвівські хащі, то відкрилася їм пречуцова долина. Повноводна тиха ріка обнімала її широкими синіми рукавами. І кліпали до сонця облатки чистих озер, повних риби, птиці і

руцих щурів. На вольних обширах паслися тучні табуни турів, буйволів і кіз. Тугі трави сягали їм під груди. Дикі винні лози густою павутиною обплітали припутні акації. Тисові дерева зеленими списами пробивали небо, а дубники сіяли стільки жолуців, що дикі свині спали на них, як на ріні. Ласкаве сонце ряхтіло на збруї кудлатих коней кочівників і по-домашньому сюрчали маленькі коники в траві. Дику красу пом’якшували співом птиці.

Міднолиций вождь з рідкими вусами підвівся в стременах і радісно гойкнув: "Ось ми й прийшли! Тут наша нова батьківщина".

Зачувши свіже м’ясо, перші комонники з гелготом понеслися на лагідну дичину. Здригнулися стада, тривожно затрубили вожаки-ватаги, скликаючи худобу в ряди, і з безумним тупотом кинулися до ріки. Живими вервечками попливли на рятівний берег. Лучники пускали їм навздогін стріли, кидали зашморги і витягували звірів на тверде. А інших, підстрелених, несла Латориця, і хвилі злизували густу кров. Порятована дичина поховалася в Чорному

Мочарі, за Макаровим та Пістрявим хуторами. З тих часів і означили те місце Диким Бродом. Таку казанку донесли старі людове. Жига ще підмітив, що лід у цьому місці дає першу тріщину, а замерзає воно найпізніше — качки тут сидять у проталинах аж до Водохреща.

Я й сам міряв той брід, легкими махами, як у дитинстві, перепливав його. Здавалося, що вода по правді тут м’якша, тепліша. А дно твердіше. "Тут і городити", — мовив я сам до себе. На Успенському храмі бомкнув дзвін і відлуння протяло вечірню тишу і лягло на плесо. "Ще одне потвердження", — подумав я. Дзвін я привіз із Дрогобича, звідки ходом уславлений звіздар Юрко Котермак.

То було вліті. А під кінець зими, напродив кріпкої цього року, Латориця відкрила мені своє серце. Вранці я повів майстра Рахунека на те місце, аби робити перший начерк. Ще позавчора ріка була скута

кригою. А вночі проти Стрітення лід рушив, обдираючи гострими боками прибережні вільхи. Ми розмовляли на березі, мороз стягував губи, а вітер зривав слова і сердито жбухав ними в нурт льодоходу. Вода посеред Латориці впала й вивільнила верболози. На прутики начепилося листя й ганчір’я, все це строкато тріпотіло на вітрі — як списи давнього мадярського війська. То оголилася перша ополонка на Дикому броді. Вона була схожа на велике срібне серце.

"Дивися", — показав я Рахунеку.

"Що?"

"Серце Латориці".

Останні мої сумніви скресли з тим льодом. Я виносив у собі цей міст, як корова теля.

Мій дорогий терпеливцю, той, хто зчитує ці рядки, мої карби пам’яті. Нехай не дивує тебе, що мої думки скачуть на папері, як блохи на вереті. Люди одне на одного схожі,

та характери у всіх різні. В мене життя кроїлося пасмами, так я й приймати його звик, так і думати навчився.

Гречин повчав: хочеш дотягнутися до чогось вищого, спустися перше до самого себе. Це я і роблю в своїх записах

— до глибини криничної спускаюся, з якої, як відомо, найліпше видно звізди.

Але копання криниць дає й інший хосен. Добуваючись до глибокої води, можеш натрапити на доброжитності — на розписане прожилками каміння, на золотий пісочок, вапно, вугілля чи й скарб. Як під Хотином, коли я копав для братства під насипною горою колодязь, то напав на

крицевий меч, срібну кольчугу і надломлений хрест із трьома смарагдами. Печерний книжник, якому показали знахідки, назвав їх гостинцем із руської давнини. "Лише з-під землі нам відкриваються ті правічні часи, через такі реліквії, як ці. Хтозна, може вони від самого якогось князя..."

До чого я веду. Все, що людина робить, вона робить для себе. Але те, що потрібно їй, здобудеться й іншим. У цьому полягає таїна ділення. Думка, як і монета, борзо обертається. Якщо поділишся помічною радою, вона проросте й дасть плід, помножиться. Гріх талан закопувати в землю, про це і в Письмі казано. Через те і вдався я до писання. Щоденно в благий час вечірній муштрую перо. Таким робом вирівнюю мислі сам перед собою, а заднім умом припускаю, що, може, ця сповідь знадобиться ще комусь. Якби ж то так.

Ще замолоду насмілився я відкритися Божому Симкові:

"Маю свербіж до писання, отче".

"Хвалю", — ворухнув він сірими губами.

"Вас це не дивує?"

"Ні. Якщо нам дано букви, то мають бути й ті, хто з букв складає слова, а слова верстає в ряди".

"Але ж, отче, є одна притичина: писати мені кортить, та я не знаю як".

"Ніхто не знає. Наш Учитель цього також не вчив. Лише раз написав щось ціпком на піску, та коли підійшли апостоли, — нараз затоптав напис".

"Тож як мені писати?"

"Мабуть, так, як нашіптує серце".

"Не знаю. Моє серце скулюється зо страху, коли сідаю за чистий папір".

"Нічого, то від його незайманості. Пиши так, наче розмовляєш із найближчою людиною".

Ота настанова залягла мені глибоко в голові. Так я й пишу. Серце моє набігалося за життя і тепер за цим заняттям поволі випростується, м’якне.

Дорогий читальнику, наберися неспішності, як я зараз. Будь терплячим, як криничар, що довбає колодязь у кремінному перелозі. І матимеш відплату. Зчитуючи попасом мої душевні повіряння, мої життьові зарубки, дійдеш і до головного. Я відкрию тобі секрет — як здобути те, чого домагаються всі — багатство. Я відкрию тобі принаду двох головних свобод — свободи від страху і свободи від злиднів. Бо лише ці дві свободи владні привести до того, що керує світом і людьми — до грошей.

І ось тобі мої перші двойко секретів:

Щастя не спускається в коші з неба.

У випадковому багатстві щастя немає.

Батьку мій небесний, не прошу в тебе дарунка ціннішого —лишень змогу бодай на часину вернутися в дитинство. Там, де грають на гусельках цвіркуни, де липи скапують медом, де горлиці п ’ють з моїх долоньок, де можна наїстися солодом косиць, де літня днина тягнеться як рік, де тернини пробивають п’яти аж до серця, а твердолобі хрущі гупають у твої груценята так, що завмирає дух... Там і досі моє серце.

Світку короткий дітвачий, звідки в тебе стільки світлості й ніжності, аби наповнити ними порожність цілого віку?!

.. .Ціркус пішов з нашого города назавжди, залишивши йому мене як данину. І то, либонь, був останній трюк скоморохів, бо звістки про них сюди більше не долинали. Зате на бабу Влену (вона ще тоді бабою не була) впала біда чорна. Сама приблудна, що ледве зліпила глинянку на задвірках робітень, а тут ще семимісячний сирітський доважок, чужий рот. Та ще яка чуць: вуха гострі й лапаті, волосся шерститься, а ноги, як корчулі, загнуті до чола. Аби їх вирівняти, треба прив’язувати. Двірна челядь позирає —хреститься: "Змііний зносок. Ліпше б уже на світ не начадався". Інші підшіптували: "Не будь дурна, Влено, не зав’язуй собі ним світ. З гріхом прийшло — з гріхом хай іде".

А я жив. Божим духом жив, бо що могла дати мені нещасна вдовиця, котра не кожного дня мала й собі щось заколотити в горнятку. Бігала на ринок, просилася витирати молочні столи. А з тим, що набиралося в полотнинку, бігла домів і скапувала мені в ротеня. Коли не було що цяпати, заварювала лободу й торішнє квасолиння з чужих городів, вмочувала палець і давала мені ссати. Бувало, за возом ішла не одну годину — може, щось упаде з нього. Або знайде під корчмою відрубану голову куриці чи рибини. Доки ранні пси не винюхали.

Про псів — окрема бесіда. Повінь тої весни зайшла велика. Раз у сім-десять років потопи мордували Мукачево. Простолюд і вояцтво зігнали мостити греблю, одні носили в’язанки паліччя, інші тягали тайстри з піском. Наскочила вода і в кліп ока злизала їх загати, відрізала Росвигово від камінного города, а з ним і робутніх людей. П’ять днів ті перечікували водопілля в ліщинниках, доки наладять пором. Влена страшною гадкою літала через ріку — чи вже затих дітвак, чи вже посинів, чи вже щурі взялися за нього? Недобрим часом прийшло, недобрим і пішло...

Коли верталася, снувала іншу журу: прикопати його за греблею під тополями (там м’який піщаник), чи пустити по воді, нехай пливе за матір’ю. Воно так, треба з чогось і рибі жити.

Прийшла на дворище і обмерла. Очі напуцилися більше, ніж коли Латориця міст забрала, а на ньому вози з людьми, що втікали від напасті в гори. Я на той час уже повзав. То, мабуть, про сиріт кажуть: на пожарищі трава росте скоро. Сидів голодний у хижці, дослухаючись до виття вітру, і сам ревів. Вітер дочувся і відчинив мені хлипкі двері. Мокре бур’янище обпекло холодом, і я поповз до тепла. Тепло було неподалік і пахло вогкою злежаною шерстю. Я вгніздився в нього і затих, як дитинча під материнським боком.

Влена знайшла мене в тріснутій бочці, де сука привела трійко щенят. Я лежав у смерековій стружці четвертим і ссав вимучене синє вим’я. Жінка хотіла відтягти мене, але сука грізно оскалилась. "А й правда, — подумала Влена, — що я покладу йому в рот". Саму хилитало з голоду. Там, на відрубі, вони животіли на самих орішках та кислицях. Та ще й намокли. Цілу ніч і цілий день Олену трясла пропасниця, кістки торохтіли одна об одну, товклися об тверду лавицю. Не до мене їй було. Якийсь тиждень я жирував на пессьому молоці, вигрівався в м’якому кублі. Пробував перші зубенята на костомасі, яку притягла сука.

При столярнях сторож Пальо варив клей із кісток. Розводив його в мисці, підсипав толокна й носив той приварок Олені, бо мав до неї хіть. Моє раннє дитинство знало лише ті два запахи — собачий і кісткового варива, яким просякла наша затхла куча. З ріки часом лоскітно тягло йодовою свіжістю, але нудний пах клею глушив її.

Коли Влена трохи віджила, Пальо дорікнув їй:

"Грішно дітвака держати коло псів. Як не як, людське чадо".

"Як вийду з цієї болісті, похрещу його", — зареклася Влена.

"Я тебе за язик не тягнув, — полегшено видихнув Пальо. І щоб якось її підвеселити, сказав: — Чи знаєш, чому його пси прийняли? Бо в нього така ж поросль, як і в них. Кажуть, якщо в дітвака на потилиці довга кіска, буце багатим".

Влена вимучено посміхнулася:

"Еге, великою нуждою владати буце".

"Не кажи, жоно. Я йому перст простягаю, а він його зубами. Чуєш, не рукою бере, а зубами. Хапкий, то добре. Бо цей світ зубами треба гризти".

"Похрещу, — шелестіла вустами, як сухим листом, хвора.

— На Покрову й похрещу".

Та дяк відмахнувся від триба й цього разу. Зате старенький отець Николай несподівано згодився. Хитряк Пальо приніс на фару грабовий стільчик і свіжострyгане коритце: "Це вам, отче, ноги парити після затяглого стояння на молебнях. А заодно в ньому й сиротюка скропите. Вже чуб на очі лізе, а живе, як збіща, без Божого хреста".

Так мене в тій довбанці з білої шовковиці й похрестили. І то була перша в моєму житті купіль. Влена зрідка мене по тому мила в помийниці, щоб неврікливим ріс. І це помагало. Тоді з хрестиком мідним припечатали мені й ім’я — Овферій. Досі не знаю, чи Николай вичовпав його в святцях, чи слабими очима щось наплутав? Уже звідтоді я звикав брати, що давали. Якщо давали. Бо сирота, як мовиться, сам собі й пуповину обрізає.

Від суки мене відлучили, але відігнати від псів не змогли. Це залишилося на все життя. Кажуть, миша пам’ятає нору, звідки вилізла. Світ мене не приймав, люди сторонилися, а пси нараз прихистили,

пригріли, мали за свого. Скількох людей я стрічав за життя, що були дурнішими, нікчемнішими і злішими за останнього шолуцивого собаку.

І скількох знаю поважних господарів, які не варті ні щопти довіри й відданості їх псів.

Що це за дивні істоти! Самі без мислення, зате вгадують мислі твої. Безсловесні, а розуміють тебе з півслова, з півзвука чи навіть з погляду. За подихом твоїм, за запахом шкіри чують стрій твоєї душі, здогадуються про кожен твій крок. То не ми доглядаємо їх, вони стережуть наше життя. Вірний пес відчуває люблячого хазяїна за десятки верст, не їсть і не спить, коли не їсться й не спиться тому. Я не раз підмічав, як мій пес позіхає, коли позіхаю я, і сміється, коли погідно мені на серці.

Коли вже я торкнув цю явність, мушу коротко згадати про свого знайомого рибаря. Головно не стільки про нього, як про його пса. Отроком він купався в річці й зогледів, як з мосту хтось шупнув у воду грудку дрібних щенят. Доки Іванцьо, так його кликали, добіг до того місця, живим лишалося лише одне. Іванцьо песика вигодував із заячої лапки, мачав її в молоко і давав йому ссати. Всі довкола кляли нового пожильця. Хлопчище ховав його в корчах, крадькома тягав їдло, потрошив пташині гнізда. Помалу Дунчі виріс у грубого й хмурого вовчака. На чужака голос йому не треба було подавати, доста вицірити ікла і тріпнути лабою — аж порох курився! Зате з якою ласкавістю горнувся він до своїх, а про Іванця й казати нема що. Той наймитував у пана на дроварні, і пес щодня його проводжав на роботу і до вечора вірно чекав під деревом. Борони Боже комусь гримнути на хлопця — нараз чулося грізне гарчання. А ввечері вони ладком вертали домів.

Коли Іванця послали на румунський бік у хащу, Дунчі два тижні не підходив до миски з помиями. Лежав у лопухах і ні до кого не обзивався. Гадали, що здохне. І от прийшов чужий чоловік, став коло воріт. Дунчі скочив на нього і видер з рук тайстру, став колошматити пожитки, аж поки не вхопив Іванцеву хустинку з грошима для матері. Ледве видерли

в нього з писка. А корм так і не брав ні від кого з рук, добував живу потраву в полях, хапав рибу на мілководді. Геть задичавів.

Іванцьові в лісі ногу перебило — та й по заробках. Шкутильгав із псом по берегах і призвичаївся до риболовлі. Мати знала: якщо Дунчі, що дрімав під горіхом, схоплювався до ворітниці, — можна класти в піч горнець, скоро син наспіє. Дунчі чув його за версту. Ще більша дивина чекала їх перегодом. Іванцьо змігся на човник, ходив з вершами по стариках і затонах. Вертався пізно. Вірно чекав його на березі Дунчі. Якраз на тому місці, де мали того вечора прибитися з човнами рибарі. Діти кушпелилися коло пса, знали, де виглядати своїх вітців. Хто йому про це говорив? Буває, Дунчі ще до вечірні тягнеться до ріки. І всі розуміють, що риба нині не бере, вернуться невідники рано і впорожні.

А якогось вечора пес аж сказився. Кидався берегом туди-сюди, завивав, журно тряс головою. Намерки лягали на плесо, а з промислу ніхто не вертався. Прирічанці вийшли на берег з лампами і с молоскипами, а Дунчі понуро поплівся домів. Тієї ночі рибарі не вернулися, на Зняцівському рукавищі їх погромили цигани, забрали улов і снасті, а самих потовкли кіллям. Але хто дав про це знати псові?!

Такі трапунки я годен переповідати безкінечно, та повість моя не про псів — про людей. Хоча що вони без нас, а ми без них? "Пес пса впізнає", — зубоскалять і поза моїми плечима, коли вдираюся в чужі двори і відв’язую щеня з мотузка чи збиваю ланець з шиї озвірілого собачища. "Зараз тебе прив’яжу до кола — скусиш як це", — гиркаю до господаря. "Так вони зліші, пане. Сторож має бути злим", — виправдовується. "Злим, кажеш. То чому дався мені в голі руки твій злий сторож?" — "Ну-у, то ж ви єсьте, — бурчить уголос, а про себе: — Пес пса впізнає". Але кріпляться, не суперечать, бо в кожному другому дворі мені винні. Не я їм, а вони мені. Котрому назвисько припечатали — Кугьо. Пес. Що ж, я його легко ношу. Не так, як вони свої ланці несвободи, якими так радо діляться. З ріднею, з жонами, дітьми, навіть з довірливою звіриною. Назвав би їх псами, та недостойні того. Писячки!

За три найбільші ласки безмежно вдячний я Господу: за те, що народив мене людиною, а не твариною; за те, що народив мене русином; за те, що народив мене в Мукачеві. Бо тут мій новий Вавилон, осяйний мій Єрусалим. Тут моє глибоке закорінення і моя листата крона.

Правда, тоді, коли дістав я перше благословення в дерев'яних ночвах, цих кучерявих книжних слів я ще не знав. їх мені й не бракло, барви й згуки довколишнього світу довго замінювали мені слова. Тримаючись за собачий загривок, несміло увійшов я в чрево города. Відкрилися кривуваті вулиці, зм'якшені порохом, соломою і здобрені кінськими кім'яхами й помиями, які ґаздині виплескували з вікон і дворів. Розверзлися темні й сморідні пащі дуфортів-дворищ, які ковтали поодиноких людей і навіть брички. Розпросторився синім бруком плац, оторочений коробицями будинків. Загалайкала-запістрявіла торговиця, стягуючи людей, наче свіжий кізяк мух. Над усім цим зоддалік бовваніло маленьке дівоче груценя гори з камінним соском замку. І неспогадано виблискувала крізь мури й дерева ріка — як розлите й забуте на землі небо. Кликала, зачаровувала і в'язала до себе назавжди. Друга пуповина, котра не обрізається часом.

Після Вленииої кучі і собачої буди мені відкрилися райські простори. Я спрагло обживав цей світ очима, руками, коліньми. Я ставав його живою крихтою, його писклявим суголоском. А позаяк нікому не було до мене діла, я від першого раннього скрипу коліс до першого нічного калатання сторожа валандався вуличками й берегами з такими ж голоштанниками.

Ніхто не має стільки клопотів на тривкий літній день, як безпритульний хлоп'як.

Пронизливо свистіти губами на два пальці і на кулак, пужаючи щурів на помийних ямах. Ляскати пальцями, як циганський батіг-карбач. Стояти на голові, ходити на руках та колесом, стріляти з рогачки, лука і цівки з бузини, поціляти камінцем у бляшаного когута на каплиці. Ловити птиць на кінську волосину, гойдатися на вершечках диких

черешень. Тягати з возів на ходу качани. Скакати з мосту і перепливати Латорицю, розпалювати ватру кремінцем і мохом, глушити каменем рибу, запікати в глині вкрадене курятко чи підбиту дику качку, непоміченим лазити між базарними столами. Чорнити сажею білизну дівкам, що перуть на Заброді. Ходити на вербових ходулях, викурювати лиса з нори і дерти пташині гнізда...

Я умів ще й обходитися з псами. Ганяв на них верхи, вчепившись у шерсть. А взимі запрягав у старе корито і шурхотів засніженими яругами. Та це дурощі, хоча дещо інше викликало в дітвори не лише завидки, а й страх. Я міг заговорювати собак. Ми закрадалися до чийогось саду, я наввипередки, — і коли налітав скажений псисько, я простягав до нього руки і починав тихо говорити. Молов усс, що спливало на гадку. Важило, аби цей переказ був цікавим для мене самого і щоб голос був тягучий, з придихом і не вривався. Пес сідав на гузичник і завмирав. Посоловілі очі його некліпно зорили на мої губи, а з чорного писка точилася ниткою слина. Тим часом ватага шибеників теребила винниці й сади. Чим довшою була моя собача казка, тим більша частка садовини мені припадалася.

Так я вчився заговорювати зуби, попервах собачі. З тих оказій, либонь, і зародилася хіть до писання. Правда, говорити й писати — не одне. Для розлогих казань треба мати за душею тьму-тьменну словес, а для писання слід добирати їх скупо й місити густо, як гончар із жменьки землі ліпить красну корчагу, що потому аж дзвенить у руках. Письмо — хитромудра штука. Кортить написати много, але слів для цього зужити мало. Це як із грішми: можна мати їх густо, та обходитися малим. Що багатший чоловік, тим суворішу міру мусить знати, сповідати спасенну самообмеженість.

Про мою ворожбу з псами скоро дочулися господарі. Не один грозив Олені п’ястуком: "Я тому сучому синові ноги-руки покришу! Аби лише напав його десь". І Пальо гугнів п’яним ротом: "Урвитель росте, Влено, на твою голову. Давно час прибивати’го до якогось ремесла".

Як би не минути згадку про інше. Коли пильніше придивитися до свого поступу, то збагнеш, що водить тебе якась таємнича рука. Направляє твої кроки, відкриває потрібні дороги, підтручує до потрібних людей. Пригадується, мав я вже тоді першу свою скарбничку, яку ховав у запічку. Там були гладенькі камінці, ґудзики, горішки, скельця, квасолини, риб’ячий міхур, перо сойки, кінський зуб і навіть мідна бляшка з церковної лампи. Не було лишень грошей, жодної монетки. І я взявся це діло поправити.

Колись чув, як на базарі один низянин цоркав одна об одну глиняні люльки і гойкав: "Добра тяга, солодкий дим! Дзвенить, як залізо!" І тепер я знав, з чого буду правити гроші. Кружальця з глини виходили кривенькі й бліді. Тому я заповзявся їх підбарвити. Добре, що барва була під руками. На самих руках. Я здирав свої заструпавілі подряпини і кров’ю черленив ліпнину. Так вона більше скидалася на мідні гроші. Шкода лишень, що мало було ранок на тілі. Але то нич, буце й завтра день, і позавтра — будуть і свіжі рани.

Втішаючись своєю роботою, незчувся, як на мене впала гандрабата тінь, що пахла цибулею і злежаним сукном. Пси, що дрімали в попелі, винувато похнюпили голови. Пси добре чують, кого належить честувати. Був то високий сухаристий чоловік у чорному клебані і такому ж лайбику. Мав кудлату бороду й гострі, як акацієві шпички, очі. Нараз він пильно оглянув моє пописане ожиною тіло, а відтак стрілив очима на глиняні коржики.

"Що то є?"

"Гроші", — відповів я згорда.

"Гай-гай, виджу: це направду твої кревні гроші. А що будеш за них купувати?"

Я стенув плечима.

"Як хочеш, я дам тобі за цього крейцера печене яйце".

Я хотів, ще й як. Він дибав попереду, замкнувши руки на крижах, а я ніс за ним на розтуленій долоні глиняний гріш. Його вулиця променем лягала від ратуші, а дім з жовтого каменю вартували високі липи. Пан попросив мене відхилити ковану ворітницю. На лавиці сиділа бліда пістрякувата жона і їла черешні.

"Чуєш, Рифко, цей гойчук уміє робити гроші. Досі я гадав, що в Мукачеві лише я це годен робити. Виходить, маю змагальника".

Відгорав літній суботній день. Кивком горбатого носа пан покликав мене до стравниці: "Вигреби з печі попіл, наколи трісочок, принеси дров і розпали".

Я все це зробив, а попіл розсипав довкола дерева в дворі. Тоді газда велів вибрати з решета яйце і покласти в піддувало. Тоді схвально хитнув клебаном: "Цілий тиждень у печі горітиме вогонь і будуть сипатися іскри, що ставатимуть гарячим попелом. І яйце спечеться. То буде найсмачніше яйце в світі. Воно твоє. Приходь за ним другої суботи".

Весь тиждень я тужно чекав того дня. Яйце мені снилося. Незвичайне яйце, поцятковане золотом, ліпше ніж у польової куріпки. Яйце-райце з казки. Коли Влена мала добру регулу, розповідала мені казки. Про скляну гору, про Куці-Куці-Борку, про лісового Гамана і сумного Вовка. Там ще співалося: "А в нашого вовка біла шапка й черлена бімбовка". Такі невеселі казки. Ми були з Оленою чужі й нещасні. Це нас і ріднило.

Я чекав другої суботи, як каня дощу. І чекання моє дозріло. У двір без звичного гною, камінняччя й іржавої лободи знову впустив мене пан, від якого пахло цибулею і цвілим сукном. Не знаю, чим відчинив мені двері, бо руки він весь час тримав за спиною. Йому не треба було

слугуватися ними, роботу він загадував іншим. Я вже знав, що його звати Мордко. Та хто цього не знав у Мукачеві! Мордко володів столярнею, броварнею, винницями й парцелами лісу, крамничкою й тою злощасною корчмою "Молоко русалки". Жеброта й панство топталися коло його воріт за позичками. А я прийшов за своїм яйцем-райцем.

"Воно давно чекає тебе, — сказав Мордко сухим, як скрип пера, голосом. Вигреби попіл і розсип його довкола яблуні. А яйце забери собі. Лишень не забуць розпалити свіжий вогонь і наносити дров, аби і я мав печене яйце на неділю".

Я радо все вчинив за його розказом, бо яйце гріло мені пазуху. По роботі Мордко сказав: "Тепер сядь на колотвицю і з’їж своє яйце". Я сів і надтовк яйце об коліно, бо так робив Пальо. Великий, як теля, пес зачаровано позирав мені на руки. Я відкришив білу груцочку і поніс йому. Пес клацнув зубами-бритвами коло моїх пальців. Мордко аж випулив очі. Тоді я й сам засмакував свою порцію, підклавши жменю, аби на землю не впало ні крихти. Якщо є рай і там праведників годують, то, мабуть, саме таким їдлом.

"Тепер напийся води, — сказав Мордко, — а шкаралупу кинь під яблуню. Гай-гай, мій пес ще не підпустив до себе нікого, крім мене. Ти погостив його і здобув довіру. Та перше треба було наїстися самому, а так ділитися. Бо зароблене має спожити спочатку той, хто його заробив. Такий закон. Але добре, ти наївся й напився, ще й нагодував пса і дерево. Так-так, попіл і яєчна шкаралупа — то корм для дерева. Але ти не дав йому напитися. Візьми відро й полий його, чуєш, як воно жалібно шепче до тебе!" Я прислухався, але нічого такого не чув. Та дерево полив, попіл аж кипів під цебром. Може, то земля так дякувала мені за пійло. Після чудних Мордкових слів я почав прислухатися до безмовного досі світу.

"Чи ти приніс мені ще один свій гріш?", — запитав несподівано Мордко.

Я заперечно хитнув головою.

"Гай-гай, шкода. Я хотів дати тобі за нього найліпше яблуко. Можеш вибрати його собі".

Я обникав рясне гілля, огроменну крону — тисячі ясноокиx плодів усміхалися мені.

"Нелегко вибрати, правда? Та я підкажу тобі: найліпше яблуко росте найвище, воно викохане сонцем і промите дощами. Видиш його — на самім вершечку, воно малим лише менше, ніж твоя голова. Воно твоє. Принось завтра глиняну копійчину і забирай своє яблуко", — Мордко позіхнув, показуючи, що на цьому втратив до мене інтерес.

Зате я про його слова думав неперервно. Вперше мені рядилося не вкрасти яблуко, а чинно зірвати. Та ще й яке! Роса ще холодила ковані завіси, а я вже боязко пошкрябував заповітну ворітницю. Мордко вийшов з нерозчесаною бородою, либонь, він шкодував завдати рукам і таку роботу. Тою ж бородою і кивнув на заплічний кіш при стовбурі:

"Бери й лізь".

Я випулився на нього нерозуміюче — для одного яблука тягнути на собі череватий кошар?!

"Е-е-е, хлопику, ачей я забув тобі сказати, що найгрубше яблуко треба зривати останнім, бо інакше за ніч все дерево обпаде. Така з тими верховними яблуками морока. Сам посуди: хіба то буде красно виглядати — ти смакуєш найліпшим яблуком з мого дерева, а мені залишаться падалиці? Тому або сам їх зірви дорогою на вершок, або чекай, коли ми їх поїмо і тоді забереш своє. Правда, я боюся, що хтось злакомиться й твоє швакне..."

Того і я боявся, тому наремно взявся за діло. По деревах я лазив, як вивірка, але не з повним кошем, що важив не менше, ніж я сам. Зібрані яблука я провадив до пивниці і зсипав у солом’яні засіки. Я не знав лічби, та якби й знав, тим кошам не було ліку, а роботі краю. Піт виїдав мені очі, а кострубате галуззя пописало все тіло. Тверді плоди набили на голові кокоші.

"Тучна яблінка, вгодована, — підспівував збоку Мордко,

— бо доста мала попельцю і курячок. Гай-гай, як придаш —так і маш".

Мордко мав досить клопоту й без мене, бо на його просторому придомку звивалося повно всякої челяді. Кожний ладив щось своє, кожен мав з Мордком якісь рахунки. А він ходив безкрилим гусаком між ними й кожному щось радив тріскучим голосом. Увечері останній кволий промінець ковзнув на моє яблуко, шли я дотягувався до нього. Я засилив той плід в обдерту пазуху і зліз на землю. Мордко чекав мене з ножиком:

"Милий челяднику, ану лишень утни й мені мізерний кусничок, бо дуже лакомлюся на твоє яблучко... Але гоп —перше вкуси сам, а вже тоді давай чужому. Бо це чесний твій заробок".

Той смак я пам’ятаю й дотепер. Може тому, що не мав за день ані рісочки в роті. А може, й направду сонце налляло в яблуко свого сонячного меду. Любився гостинчик і Мордкові. Він смачно плямкав і закочував свої вирлуваті очі:

"Йой, яка солоденька йонатаночка! Як співанка моєї мамки. Такої ачей не припало скусити й цісарю. Я слідкував за твоєю роботою і втішений, бо ти не вкусив жодного плоду чужого, а дочекався свого, найліпшого. Добре чиниш. Не траться за чужим і матимеш повноту свого; не збивайся на дешевизну — і матимеш найдорожче. А завтра

можеш принести ще свій грошик. Я тобі дам за нього ще й не таке. Видиш, який я добрий?!" — підняв волохатий палець.

Я ладен був цілувати ноги цьому доброму чоловіку. Ніхто зі мною доти не обходився так поштиво. Ніхто мене так файно не позивав — "милим челядником". І я не розумів, чому про Мордка казали: "Короста на наші душі".

Прийшов новий день і я прийшов за обіцяним. Мордкові очі, зазвичай водянисті, збитошно світилися: "Ниськи ти матимеш диковинку, яку світ не видів. Камінь, та не простий, а м’який, такий, що топиться. Давно я його приховав від ласих очей, аби не прилип до чужих рук. Прятанка надійна, сам пересвідчишся. Мордко, обачно озираючись, підвів мене до купи каміння за хлівом.

"Камінець на самому споді, злодій і не дочовпає. Знаєш про це лише ти. Але тут сутемок, мусиш перенести каміння на той кінець двора, на видноту, аби вздріти той чуцесний камінець. На сонці він зажовтіє, як мед. Ти видів коли-небудь мед?"

Про мед я чув, але ніколи його не видів. Зате я добре знався на простому камінні й не боявся, що промину диковинний. Менші камінці я переніс у руках, а важчі котив по землі. Аби не перепинав бур’ян, я постинав його мотичкою, яку приніс Мордко. Він дуже переймався, аби я напав той сховок. Купа за хлівом маліла, а на дворі вершилася, там з мого каміння вже почали мурувати загороду.

"На споді, на споді шукай, — нашіптував Мордко. —Сподовиння і в котлі ситніше".

Я вивітрив собі очі, а жаданого камінця не знаходив. Хоч коло Мордка я вже й звик, що добрятина так легко в руки не дається, був дуже засмучений. Не менше клопотався й жид. Приніс віничок — може в

порохні застряв камінець? Коли я пообмітав пристінок, Мордко простяг свій широкий рукав і витеребив щось у смітті.

"Оввa, чи не казав я тобі, що тутки він!"

Огризок був такий же безбарвний, як і його очі. І такий же пісний на дотик. І зовсім не м’який.

"Е-е-е, чекай, милий челяднику, це ж камінь живий. Аби розм’як, його, як і чоловіка, треба розігріти. — Мордко приніс гасницю і підніс до неї той дарабчик, та скоро передав його мені: — Ану тепер мацай. Видиш — подався, то є знак, що він тебе признав, готовий тобі служити. Лише до серця його не тули, бо стане воно м’яким, як котяче гівно".

Камінець пахнув гіркуватою квіткою, дуплом диких шершнів і чомусь церквою. Дорогою домів я стискав його обома долоньками, аби не захолов. Аби не розсердився на мене, недбайливого. Руки я тримав попереду, від серця оддалік. Я не хотів, щоб моє серце стало м’яким. Бо твердості в ньому й так було мало. Гуділи натруджені руки, а в скронях солодко гула наша прикінечна бесіда.

"Ти ще маєш глиняні гроші?" — запитав у воротях Мордко.

"Ні".

"Оввa, виходить, ти вже нічого не годен купити в мене".

"Я можу ще їх наліпити".

"Не треба, не ліпи. Ти вже гідний справдешніх грошей. Завтра дам тобі істинний крейцер".

Коли дають — бери, коли не дають — чекай, коли дадуть. Роби так, аби дали. На розсвітанні я шпацирував до знакомитої кам’яниці, як вояк на денну варту. Мордко стояв біля колодязя і був не при дяці. Може тому, що мусив розлучатися зі своїм крейцером. А ще я боявся, що він полінується для цього дістати руку з поперека. Та він таки посяг у кишеню лахмана і витяг монету. Простягнув її перед себе:

"Здри, як цвіте на сонці. Золото і є сльози сонця. Тому люди й мають з ним стільки гіркоти... Йой, хмарця на мене!"

— монета зісковзнула йому з долоні і гулькнула, як пуголовок, уводу.

І моє серце впало за нею. Я прикипів до замшілої цямрини — на темному студенистому дні яскріла дрібна крихта. Мій крейцер, мої перші справдешні гроші. А Мордко аж завивав від розпуки:

"Громи небесні на мене, нещасного! Як я буду тепер пити з цієї криниці, знаючи, що там чужі гроші?! Як я буду змивати свою покірну голову й відпарювати свої смиренні кості?! Як я буду позирати в очі чесним людям, і найперше

— тобі?! Не буде мені спокою на старості".

Я не знав, чим би його втішити. Мозок мій гарячково булькав, як миловарня, а очі вхопилися за відро, приторочене до острішка.

"Пане Мордку, а що коли я вичерпаю студню?"

"Роби, що хочеш. Гроші твої, ти їм пан".

Колодязь теж був панський — з корбою і тонким ланциком. Спершу мені було навіть весело крутити колесо і хлюпати воду на плитняк дворища. Та Мордко нагойкав, що так я вчиню другий потоп і зволив носити відра на город. Стояла спека, і грядки пожадливо спивали воду.

Я й сам її глитав нівроку, аби менше лишалося там. Руки деревеніли, а я все крутив і крутив вороток. Зазирав у кадоб, міряючи оком, скільки вершків відібрано від води. Ярочки між грядками вже виповнилися і Мордко звелів носити воду в сад.

"Що криниця, коли челядник добре прикладеться, то й море ложкою вичерпає", — підігрівав мене жид.

Я не знав, що таке море, мені б порадити зі стуцнею. Ми змагалися з водою: я черпав, а вона прибувала. Та все ж дно помалу віддалялося, а гріш жаданий ближчав. Коли відро зачерпнуло рінь, Мордко приніс вузьку драбину. Я спустився на денце, дрижачи тілом і цоркаючи зубами. Але в заколоченому глинищі втямити щось було марно. Мордко, як завжди, мав на все раду. Я взявся вичерпувати мул і цубрити його д’горі. Там висипав його в загородці й пересіював руками. Відро за відром. Доки на дні не здригнулося, як живчик на скроні, чисте жерело, що обпікало руку.

Тоді вперше серед білого дня побачив я звізди. Вони рясно кліпали в колі камінної цямрини, як срібні іскри на попівських ризах. Тоді ще я не знав, що на споді криниці все видиться таким великим, а зі споду — величним і значущим. Навіть звуки наземні тут гучать, як глухі дзвони. Сюди, в колодязну глибінь, долинула до мене й бесіда Мордка з жоною, що лицем нагадувала пліснявий гриб.

"Нащо ти собі зайшов із цим дурнякуватим гойчуком?"

— пискляво звідала вона.

"Він не дурний, Рифко, він добрий".

"Добрий — дурному брат. Мало на тебе робить дурнів дорослих?"

"Це зовсім інше, Рифко. Вони роблять, аби жити. А він

— щоб пізнавати. Я це читаю в його очах. Кортить вивідати межу його волі й терпіння. Мене ця забава дуже тішить. І трішки засмучує".

"Чому?"

"Тому що волі й терпіння в нього, виджу, як у цій бездонній криниці. І така ж чиста довіра до життя. Мала трава —роса велика. Такі люди з біди черпають радість, зі страху — сміх, а з болю — надихнения. Чуєш, дорога Рифко: це вони хазяї життя, а не ми, в котрих грошей як полови".

"Чи не казала я тобі, неборе, не пий зрана пиво, бо від пива голова крива. Знайшов чим журитися".

"Я з цього не журюся. Ба навіть тішуся".

"Це ще ліпше — тішитися якомусь чужинському виплодку".

"Не такий він нам і чужий, Рифко".

"Гойте, люди! Що ти мелеш?"

"А те, що виплодився він у нашій "Русалці". Куди, до слова, і наш шалапутний Мошко занаджується бити карти".

"Прикуси язика, не хочу й чути такі дурнота", — брязнула тацею об лавку.

Я не дуже розумів, про що вони говорять. Та й не до того мені було. Розпач, що крейцера немає, розривав мені зів’ялі від утоми груди. Та Мордко й зараз напоумив мене:

"Дай свіжій воді прочиститися, а тоді задобри її. — Подав мені коновку сірої солі: — Обсип нею бокове каміння, посій на дно, а тоді нагостри свої очі".

Так і сталося. Сіль відтягла слиз, і крізь нурт піску тьмаво зблиснула жадана монетка. Вона була дрібною і мідною. На глибині все видиться більшим і принаднішим.

Зате як тішився Мордко: "Тепер і ти при грошах, і я вернув собі спокій".

Мідяк я віддав Олені. Вона купила за нього дві мірки муки, на якій ми жирували з місяць. Ніхто мене вже не кликав на жидівське обійстя. Перегодом я сам набрався смілості зголоситися. Двері мені не відчинили, як звично. Слугиня сердито виповіла в шпару: "Пан Мордахей подався на свої соляні копальні, і чекають його не скоро". Я вернувся до своїх псів і до дітвацьких бавок.

Я ще не збаг тоді головної Мордкової науки, але на світ уже позирав по-іншому. Він здавався мені цікавішим, ніж раніше. Я вже прислухався до нього, хоча мало ще чув.

Недавно ми з майстровим Рахунеком брали з берега на випробу землю. Він плював на долоню, розтирав глину й обертав рукою, тряс, мочив у воді. Навіть брав на язик. Стромляв у глинище залізний ціпочок. Вергав каміння на плесо і дослухався. Прийшли його люди, натягнули через воду мотузки, і Рахунек цілився повздовж прижмуреним оком. Присилував одного брести, пірнати посеред річища і щось йому доповідати. Говорили вони по-швабськи, я не розумів. Я чекав, як недужий лікарського присуду. Під полудень Рахунек змив клопіт з лиця і присудив: "Міст тут стоятиме, як струна. Ліпшого місця для нього не вибрали б і роменські зодчі. Одно раджу: бити бики з тиса". — "З того, що наші називають негний-деревом?" — запитав я. Майстровий

ствердно прикліпнув. Цей чоловік не гайнував часу на слова. Вже давав розказ, де стовпити робітні поприща.

А я пішов виходжувати поземні метрики. З бургомістром давно заручив умову, що купую в города вільну парцелу на правому березі Латориці. Лише ще не вибрав котру. Тепер поклав перед ним змальований Рахунеком папір.

"Я знаю, пане Овферію, нащо вам ця землиця. Ви потайливий, але уряд не сліпий і не глухий. Загадали покласти собі мостик?" Сам дебелий і важний, цей чоловік мав звичай словами все здрібнювати.

"Не собі, пане бургомістре, а мукачівцям, — поправив я. —1 це не тайна, я вам про це якось говорив".

"А тоді чому, миленький, не хочете, щоб цей мостик ми звершили купно, толочкою?"

"Бо корови на толоці ходять чередою, а вертаються нарізно, кожна сама по собі".

"Хе-хе-хе, смішненько кажете".

"Як уже знаю. Я син мужичий".

"Не грішіть словом, панику. Нам би ваші школи. Чолобитну я вам підпишу, і то спішно, аби зверхники чогось не висліпали. Бо знаєте самі, як то є: коли нікому не треба, то нікому, а коли комусь — то всім. Що міль не з’їсть, то сточить заздрість. Такі крихкі наші душеньки. А вам, пане Овферію, щиро кажу: в добрий час! Нехай ваш мостик не знає ані зносу, ані великої води".

"Міст, пане бургомістре. То буце міст, що має стати воротами Мукачева, через які в город прийдуть нові люди, а з ними нові приспіхи, нові ремесла, нові гроші".

"О, як я вас розумію, дорогенький, бо тутки все навиворіт: від нас дороги на Пешт розширяються, а до нас

— звужуються".

"То нич, ми їх розширимо. Дайте лишень час".

"Господь і я — ваші помагачі, пане Овферію".

Другий бережок припадався Мошкові, спадкоємцеві Мордка, криводушному торгашеві. "З цим ні згусти, ні сплести", — казали про нього. Я не рядився плести з ним довгі казки. Нараз із порога виклав замір: "Скуповую, Мошку, заплави на кісьбу для своїх коней. Хотів би приточити й вашу".

Мошко вийшов із-за шинквасу, напустив на лице образ святої милості:

"Впізнаю око справного ґазди. З таким сіном і про овес можна забути. Трава там що висока, а що тучна, аж темна. Якби в мене такі коники, пане Овферію, чи горбатився б я денно за цим шинквасом".

"Кажіть ціну, Мошку. Як порозуміємось, то матимете й коника для парадного виїзду".

"Ви добрий, як кусень паски".

"Добрий — дурному брат", — казала одна пані.

"Але не про вас, паночку. Мушу повісти, що ціна за парцелу не може бути малою, бо припадає за нею і "Молоко русалки".

"Мошку, я не корчму прийшов токмити, а землю".

"Воно так, та мало не так. На одному папері записано і підбережок, і корчму на бережку".

"То пусте, клин можна відтяти. Я це поладжу з нотарем".

"Усе можуть гроші, але тут причина інша. Мій няньо, блаженної пам’яті Мордахей, коли тестамент підписував, казав: "Не дроби статки, Мошку. Розумне потя з цілого світу гніздо стягує, а дурний чоловік своє пускає по світу". То чи смів би я наплювати на його останню волю?!"

"Що ж ви будете, Мошку, робити без своєї "Русалки"?"

— запитав я.

"А на вашому конику буцу їздити на винничку, вигрівати кості при кані й попивати винко. Чи не доста я пліснявів тут, звиваючись коло п’яноти? Я заслужив".

"Те, що ми заслужили, не нам міряти. Є одна притча, Мошку. Був чоловік, який тяжко і много гарував. І одного дня обійшов він свою маєтність і сказав собі: чи в мене три горла і три шлунки; чи я кожного дня міняю чоботи й уйоші; чи я гадкую жити три життя?! Чи не доста мені змагатися й тиснути гріш?! Повні ж мої пивниці, бочки, засіки і скрині, набиті хліви худобою, а сідала птицею. Відтепер буду я собі спочивати в дорогих одежах, гоститися всмак і гуляти. А на рано він умер".

Мошко мружив хитре око, таке ж водянисте, як у його вітця.

"То мудрощі з вашого Письма. А в нашому такого немає. Наш Соломон, за котрого не було мудрішого, із золота їв, із срібла пив, та ще й не сам — із трьомастами полюбовницями".

"Еге, доки в печалі не вибив собі на персні "Все минає, і це мине".

"Бо так воно і є, пане Овферію. Все мине, і не лишиться після нас ані тіні, яку кладе на землю тоненька билина".

"Хтозна, Мошку, хтозна. І це нам не вільно знати. Але вернімося до вашої "Русалки". Купую я і корчму".

"Оя! Вгадую регулу справдешнього торговця, хоч ви й не нашого племені. На цьому папірці я випишу ціну. Не хочу вголос казати, аби не дочулася біда".

За годину я повернувся знову. Поклав на стіл капшук.

"Рахуйте, Мошку, і посилайте за нотарем".

"Одним духом. Та наперед цяпнемо собі мужіївського фурмінта. Пахне, як молоко русалки. Тепер це вже ваше. Іншому я не продав би. Кажу вам, як братові, як синові".

Його слова цідилися в погарчики разом з вином, їх чужість до мене не доходила. Дотепер я обходив корчму "Молоко русалки" глухими путиками, а зараз вона припадалася мені. І це недобре муляло серце і водночас тривожно втішало. Так, ніби я торкнувся мощей дорогої мені людини. Ми випили, і вино затеплилося в тілі сонячною живицею.

"Хочу вас дещо запитати, Мошку: яка вона була, ота дівчина з ціркусу?"

"Дівчина-змія? Даруйте мені, але її так усі називали".

"Кажіть як є".

"Що казати. Роки спливли. Я не пригадаю вже її твар, але очі... То були незвичні очі. Прозорі, як гірське скло. Ти заглядав через них у якийсь безмірний овид, з якого важко було вертати назад. Вона ж не кліпала і весь час мовчала. А сама позирала не на тебе, а через тебе, ніби в далечінь. Ті очі зачаровували. А як вона танцювала! Кожна частинка тіла трепетала, жила своїм життям. Здавалося, рука не знала, що робить нога, а нога нічого не знала про шию чи груди, чи живіт. Даруйте старому дурневі... Ти не встигав за тим устежити, бо то був танок не змії, а цілого клубка змій у людській шкірі. Воно й не дивина, що южного вабило бодай рукою дотягнутися до того чуда. Може, вам, пане, не до дяки те, що я просторікую?"

"Та ні, кажіть сміло".

"З Унгвара приїздили пани на її оглядини, і навіть з Паланку. Файні гроші лишали. Мій солодкий нянько просив карлика залишити дівча в корчмі, та щось не порозумілися. Не зійшлися в вартунку".

"Добре, Мошку, а тепер рахуйте свої гроші".

Корчмар брав кожен папірець двома руками і любовно перекладав до другої купки. Як та наростала, так і тиха радість росла в його драглистих очах.

"Але ж, пане Овферію, тут значно більше".

"То вам на обіцяного коника".

"Красно дякую, але я гадав, що ви мені гратулюєте його зі своїх стаєнь".

"Ви, Мошку, самі його виберете й купите. Може, зійдемося у вартунку..."

Жидок сумовито випнув губу: "Я вас розумію: плачене

— не трачене. Та звольте, паночку, й мені вас дещо зазвідати. Допіру я назвав ціну маєстатку, а ви нараз її прийняли, ще й накинули добрий вершок. Чому не торгувалися, як велить звичай, чому ви так щедро відпускаєте гроші?"

"Чому? Бо гроші, Мошку, як і ми, люблять волю. їх негоже давити. Відпустиш птицю, вона вернеться й буде тобі співати. А запхасш надовго в кліть — змиршавіє і здохне. Так і з грошима".

"Гай-гай, таке я вже чув замолоду від батька".

"Ви це чули, а я так роблю".

"Здогадуюся, шановний, що ви й зі мною так обходитесь із поваги до мого няня. Нехай Господь кріпить ваше здоров’я і напоумлює розум!"

"Мошку, для цього я їм много цибулі".

Ми щиро засміялися в один голос. Не як торговці, як прості люди.

Дорогою я вертався до його запитання. Я міг йому сказати про це більше і правдивіше. Мене ніколи не цікавили гроші. Але він би в це не повірив. І Мордко, його отець, не повірив би. Люди в цьому такі різні, навіть ті, що знають ціну грошам. Та далеко не всі знають їх сенс, їх приховану тайну. Таких, як Мошко, цікавлять самі гроші, їх питомість, твердість капшука. Мордка ж цікавило те, що і скільки за них можна купити. Так він купував собі полегкість від нероблення, повагу інших і втіху від множення статків. Мене ж не самі гроші цікавлять, а те, що за них можна поробити. Наскільки вони слугують моєму "чекану".

Старий мулла, котрому я копав водогони під Ефесом, повчав: "Заміряй собі життя на дев ’яносто літ. Перші тридцять вивчай ремесла й науки. Тридцять років мандруй і добувай маєтність. Решту тридцять — віддайся творенню, залиш світові й людям "чекай своєї душі". Бо це головний твій жалощ— скарб.

З грошима, міркую я, цей урок можна потроїти й подесятерити. Що й мірюся я робити.

Був май, і були шапки цвіту над головою, а понад ними баня сизого неба. Сонце вставало в зеленому розсолі ранку. Доки відчинялися шинки, я встигав наловити плетінку раків, яку вимінював на жменю кукурудзяної муки чи пару-другу крумплин. Попасом збирав нанесене водою ломаччя, глушив рибу. Гупав тяженьким кругляком об пласке прибережне каміння, і звідти спливали дрібні, як мізинець, сікавиці. Добра з них була страва — з ложкою ропи, коновочкою висівок з-під жорна, з пучком насіченої черемші.

Коли Влена довгий час була в наймах, я живився коло вуглярів, що напалювали свої ямища за Поповою горою. Нарубані бучки лежма скиртувалися у викопаних ямах, обкладалися дерном, а затим у дірку пхали солом’яне перевесло й підпалювали. Дерево тліло, гнітилося. Закурені вуглярі, хижо поблискуючи зубами, шурували в ямі залізними ціпками, тулили до кагатів вуха, дослухалися, чи вугіль дозрів. А тоді розгрібали курну яму, вивітрювали і громадили закалені огарки на широкі вози. Штаєрські коні з волохатими ногами тягли їх у Шелестово, до ливарних печей. Я помагав їм і за це мав на день миску товченої квасолі. А солі — скільки баглося.

Ота квасоля колотилася на пахучій олії. Я знав, що є й солонина, видів її, та ніколи не куштував. А що вже казати про інші лакомини, котрі відкрилися мені нечеканим припадком. Як це часто буває в житті. Коли я вертався з вуглищ у город, перестрічні гадали, що я циганчук.

У прирічних обродах не раз траплявся мені дрібний чоловічок, порослий від самих очей. Зоддалік його довга до колін сорочка цвітно пістрявіла, як клин майського лугу. Він вандрував без видимого хосна, що незвично для нашого люду. Збирав травицю і ловив комашню, піднімав із землі грудки і клав їх до тайстрини, щось скубав на деревах, місив босими ногами намулище. А чи просто сидів до смерку на піщаній косі і проводжав очима хвильки намореної за день ріки. І замащена його сорочка лопотіла на вітрі, як човнове вітрило. Видів я його і при церкві, коли зрідка виходив з комори під дзвіницею і наставляв сонцю бліде чоло. А ми, діти, чекали подзвону. Хромий дзвонар, аби щоразу не лізти стрімкою драбиною, дозволяв ударяти в простий дзвін малим мадярчукам. Ті вивірками вихоплювалися на дзвіницю і бралися за мотузки. Дзвонар Кузьма помахував рукою, задаючи їм нуту.

Дзвін у слабеньких руках не мав тої густої сили, що зазвичай, але це не вадило їх лицям світитися погордою. Із дзвініці вони не злізали, а злітали, як ангели. Аж пурхали над землею від щастя. То були панські синки. А ми, дітня жебрачих передмість, заздро ліпилися до огорожі й сумирно чекали, коли церківник змилосердиться й задасть нам якесь подвірне діло — визбирати камінці й листячко, вискубати з-під мура траву чи побілити прикоренки тополь. Після цього нас таки підпускали до масного мотуза, і, купно взявшись за нього, ми тричі дзвонили на вечірню. І лише по тому, як танув у кронах відлунок третього дзвону, ми влегшено видихали й набирали повні груди дзвінкого свіжака. А затим тихо кралися попідтинню на вулицю, аби не втямив нас отець превелебний, бо ми були "русинська прощава", голота. Ми знали своє місце і рано звикали до цього. Хоча нам після дзвоніння церківник клепав головою більш подячно, як мадярчукам.

Ми, підкарпатяни, прозвані угринськими руснаками, завжди будемо маленькою часточкою цього великого світу. Та коли чогось досягає малий народ своїми малими способами, то це має безмірну моральну цінність, як той удовиний гріш. Ми нічим не гірші від котрогось іншого народу в світі, а в дечому й ліпші. Нічого, що ми — малий народ. Це має і свої переваги: можемо ліпше пізнати одне одного, жити тісніше,

можемо ліпше чутися дома. Та дуже важить, щоби малий народ між великими не лишався позаду і вносив свою частку до діла високої людяності. Ми теж хочемо дзвонити в дзвони світу. Як ті русинські хлопчики, що поборювали це право в чужомовних панчуків...

Це розуміння точиться ще з дитячих літ, звідколи я несподівано почув від того бородача з сумними очима: "Правда, що малі дзвони співають ліпше?"

Він промовляв до мене, як до рівні, перехопивши мій лакомний погляд на дзвіницю. Я не знав, що одказати йому. Співають дівки і п’яні, а щоб співали дзвони...

"Мені любиться, як гуде великий дзвін", — щиро зізнався

я.

"Грім ще гучніше грозиться, та хто’му радий. Чи гора, що кришиться. Чи коли зсувається в долину снігова лава, бритваючи дерева, як стебла... Не все, що гучить, щепиться до серця. А як заспіває маленьке потя, то й крижаний стовп тане. Або заціріпає свою співанку цвіркун у запічку, мій друг сердечний. Слухав би і слухав, аж спати шкода. А як густо дзвенить тиша, коли ніч переломлюється на день! Весь світ завмирає в чеканні — і живність, і ріка, і земля, і небо. І кров твоя гусне з нею, набирається чорноти. А далі ніч поволі вмирає і відроджується день. На початках він народжується в тобі, а далі розбуцжує й світ..."

Чудно він говорив. І сам був чудний. Тому я й пішов за ним.

Жив він під мостом. Таку посілість, що й домом не назвеш, міг собі придумати лише цей чоловік. Чотири мостові палі були обсновані дикою лозою і попідтикані тим, що принесла ріка. Хиткі стіни розбиралися на паливо і тут же доточувалися знайденими на березі довбеньками і жердинами. Долівка була бита п’ятами і притрушена свіжим чебрецем і

рум’янком, тому в хижці жив вічний дух лугу. І вічно зітхала й кректала, як старий дідо, стеля над головою —дубові мостові плахи. Через шпари не раз сипався порох, а в жнива — зернята збіжжя. Жига збирав їх і зсипав у рябунець, аби заколотити якусь сьорбанку. Найбільше тішився, коли мостом плуганили з Марамуреша соляні валки. Сіль, бувало, сипалася йому прямо в кулешу. Не треба було відриватися від роботи.

Та яка то була робота. На облизаних водою і вибілених сонцем дощечках, що прибивалися на стіну зсередини, Жига малював. Стіни рябіли від прикурених ликів бородатих чоловіків, окатих жінок, голоп’ятої дітвори, птиць, риб, комашні і чуцернастоїзвіроти. Раз у п’ять-сім літ надходила велика вода і забирала це житловище. Жига не завжди встигав прихопити свої мальовидла. Хапав лише рамну мішковину, що висіла на покуті, запнута полотниною. Стояв тоді на мості й журно поглядав, як збурена Латориця несе в безвість його мальовані дошки. Лиця, вихоплені на волю з курних стін і промиті водою, підбадьорливо підморгували майстрові.

Та вода, як і все на світі, верталася в своє русло, і Жига брався обчищати стовпи від намулу й ліпити довкола них нове гніздо. Маленький, носатий, з кущавими бровами, він чимось ріднився з сірявою пташкою, що ув’язує своє кубельце на розсипках при воді. Коли стіни поставали наново, маляр чіпляв своє рамище на чільному закуті і прикривав його чистою сорочкою. Видавалося, що він забував про нього, та це було не так. Час од часу, ніби ненароком, відхиляв шматину і вдивлявся в масну чорноту. Наче звідти, як у темне вікно, мав хтось зазирнути з ночі. І тоді його очі дитинно блищали.

В тихий час, коли не мав поденної роботи, Жига одягав чисту сорочку і ставав коло полотна з пензлем. Короткими торками щось мастив, відступав і довго дивився з глибини хижі. Тоді знову підносив пензлик, сторожко, як до губів дитини. І по часі знову надовго завішував образ. Якось, коли Жига відійшов за білою глиною, я відхилив сорочину. Нараз нічого не узрів, та очі помалу звикалися з потемком. Зморщена смола вкривала полотнище, як кора старе дерево. Десь із глибини, з

борозенок і тріщин прозирала воскова твар чоловіка. Хвилясте волосся прилипло до чола. На коротку борідку ліг вечоровий промінь. Тонкі губи виказували стомлену усмішку. А очі, великі й блискучі, як мокра слива, щось запитували. Мені навіть тихий голос почувся. Оглянувся — нікого. Ступив убік — той позирав на мене ще пильніше. Я сховався за комин — його очі знайшли мене й там. Ніби злагідніли, але й далі запитували щось своє. Я затулив лице руками, залишив лише вузеньку щілинку між пальцями — так ми любили дивитися на сонце. Той, здалося, теж опустив очі й журливо позирав на землю. Я відкрився — і він підняв очі, взір був твердий і протяжний, як дріт. Ця бавка мене настрахала і я притьмом вернув малярову сорочку на місце.

Той день посіяв у моє серце якийсь неспокій. Відтоді мені вчувалося, що в хижі перебуває ще хтось. І що він зорить за нами навіть через запинало. Я дочекався часини, коли Жига знову прикипів до свого заповітного полотна, і тихо запитав: "Хто він, цей чоловік?"

"Спаситель".

"Від чого вій спасає?"

"Кого від чого. Одних від недоброго світу. Других — від недобрих людей. Третіх — від лихих діл. Четвертих — від самих себе".

Я боявся, що маломовний Жига не схоче більше говорити, а мені так кортіло знати, як це так: уста в Спасителя стулені, а Він ніби щось промовляє.

"Так є, — сказав маляр, — мовчання пораз більше нам каже, ніж слова. Це як дзвони. Язик їх непорушний, а вони й так ніби гуцугь. Прислухайся якось".

"А що Він хоче нас запитати?"

"Чи ми з Ним?"

"Як? — стрепенувся я з подиву. — Як таке може бути: ми тут, а Його немає з нами?"

"Він с. Не завжди видиш птицю, а вона співає для тебе. Ти не можеш підняти очі на сонце, а відчуваєш його. Вчорашній день уже минув, та якщо ти обернешся пам ’яттю, трапунки дня знову будуть із тобою. Як і люди, котрих тримає твоя пам 'ять. Те, з чим твоє серце, завжди з тобою".

Того дня він малював далеко за північ. Засинаючи, я добачав з лежанки, як образ на полотні набирає живої плоті, різьбленоїясності. "Чисто як живий", — встиг я ще подумати. А на ранок обвислої сорочки на звичному місці не було, шорстке рамище чорніло свіжою смолою. Як віко труни. У мене впало серце, я вихопився на волю. Жига сидів на бережку й перебирав камінці, щербаті кидав у воду. Якраз благовістили на утреню, заплавою слався солодкавий дзвін.

"Чому ви засмолили Спасителя? — рубонув я.

Жига втрачено мовчав, ніби в нього вмер сородник.

"Як тепер ми будемо без Нього? — впав і я на голосі. —Ви ж самі казали".

"Якось будемо. Ми й так — то з Ним, то без Нього. —Пожбурив плескача по воді навскоки і видихнув: — Головне, Ферку, що Він з нами завжди".

Добрий місяць Жига до смоляної табли не підступав. А тоді на три дні і три ночі як приріс до неї. Я йому свіжу воду з Латориці носив, аби остуджував у духоті чоло. І вилиці його, і руки, і сорочка заструпавіли фарбами. Згорбатився, помарнів, очі на блідому виду блимали, як з-під

попелу. Зате мальований образ вбирав очі і відбирав річ. Я дивився й боявся дихнути, аби не порушити густий спокій в очах Спасителя. Спокій, що холодив п’яти й пропікав груди. Мені кортіло гойкнути малярові, аби завмер, не рушав руками того чуда. А він усе тулив і тулив білячий хвостик, клав і клав барвні оливи, і коли квачик упав йому під ноги — підмащував щось перстом і навіть ребром долоні. Наче боявся, що втратить відміряний час і Чоловік зійде з просмоленого міха і піде берегом спасати рибарів, праль, водовозів, чередарів, що напувають худобу, і косарів. А я дивувався з іншого: як можна витворити таку красу корчуватими замурзаними руками, котрі й скибку хліба рівно не вріжуть!

Назавтра прийшов за іконками Божий Симко. Звично вклонився в пояс, поклав до пристінка білий вузлик і корчагу вина: "Від братії гостинка на добру споживу". Жига розчахнув двері і здер з єдиного віконця баранячий міхур: "Прошу вступити в оселю, отче Симеоне, і прошу вашого присуду".

Два снопи світла схрестилися на образі. Золота підкова над головою Спасителя тихо дзенькнула, озвавшись до сонця. Гість довго стояв, сплівши долоні на грудях. Клин шпакуватої бороди здригався, як крило підбитоїгорлиці. Всі мовчали, і ріка під дверима теж мовчала. Стих навіть міст. Озвався чернець. Його всі називали Божим Симком, лишень Жига — отцем Симеоном.

"Моє серце, пане скуснику, впало на коліна і мовчить... Але мій розум, як завжди, запитує. Цього разу хоче вивідати, чому нарізно позирають очі? Ніби одне дивиться на ангела, а друге — на лукавого".

"Бо в одному оці хліб милості, а в другому — меч покари. Позір чоловіколюбця і судді".

"А я б волів, мій солодкий брате, аби хліба любові було більше. Аби всі наїлися ним. А мечів і так вистачає. Легше махати ними, ніж перти орало в крем’яниці".

"А пензлем, хочете сказати, ще легше водити", —видихнув гіркоту з себе маляр.

"Того я не казав. А якщо ви так гадаєте, то прив’яжіть до пензля камінь. І що з того буде? А нічого, лишень руку урвете. Голубине перо, яке б не було легке, само в небо не злетить, без живого голуба. Так і людська скусність без іскри Божої — лише втома рук і духу. А вам уділено, то й несіть свій хрест. Коли легкий, а коли тяжкий, як у кожного з нас. Таланного чи безталанного. Ви творіть, а ми будемо оглядати й судити. Бо легкі на суд ті, що не творять", —чернець випустив з бороди усмішку, як білу голубицю. І взяв маляра за стан тонкою рукою, повів берегом. А другою щось плавно писав у воздусі. Жига клепав головою й охляло відмахувався. В такому тісному здвоєнні вони здавалися чудною птицею, в котрої одне крило чорне, а друге — біле. Вона могла б злетіти, але їй добре й на землі.

Другого ранку закутень знову чорнів смолою. Її на полотнищі налипало вже в три моїх пальці, і я міг лише здогадуватися, скільки разів Жига замащував своє мальовидло. Аби на новому пласті почати все наново.

Зате інша робота йшла йому в нитку. Легко давалися апостоли на липових табличках. Довговиді лагідні діди. Вони держалися своїх купок і були схожі, як брати. Але замовці, ченці й миряни, легко їх розпізнавали й іменували.

І тихо раділи придбанню, ніжно протираючи лак рукавом.

Мене довго не полишав подив: як Жига, ніколи не стрівши наживо тих людей, відбивав їх лики з такою точністю?! Якось я насмілився запитати про це, але той відмахнувся звичною одмовкою: "Куриця теж несе однакові яйця, хоч ніхто її цьому не вчив".

Ті красні деревинки ситно живили нас. За них давали муку, шкварки, молоко, солонину і всяку городину. Там я вперше лизнув меду — і піднебіння моє, і язик наче розтанули в роті. Там я вперше вкусив сиру. І збаг тоді сенс Олениної примовки: "Мала грудка, зате сиру". Вона, та сирна головка, скидалася на груденя молодої пралі, що вислизнуло з пазухи, коли та яро товче праником на перегаті. І, мабуть, так і пахла, як жони в молочних рядах торговиці, підпоясані льняними фартухами.

Святі файно годували, та підмічав я, що Жига мав більшу хіть до іншої роботи, котра не вартувала нічого. Хоча й роботою гріх називати. Дурощі й збитки самі. Припадала на нього сверблячка замальовувати все, що хапало око довкруж. І хапався він за це невтолено й повсюдно. Наче боявся віддати щось плинності часу, спішив запечатати обрис живого світу на непорушній площині. По десять зачинів доряду брав, аби замалювати якесь дерево чи пень, камінь чи горбець, палий лист чи рясне квітовиння. А що вже казати про псів, котрі ув’язувалися за мною. Про людей геть мовчу. Тією хворотною пристрастю маляра користався не один пройдисвіт.

Хіба лінивий чи дуже гордий не збочував з мосту до його гостинного кострища. За роки возові колеса нарізали в греблі колію, що змійлася до Жигової халабуди. Так і прилипло до тієї місцини — Жигова Гостинка. Тут було завжди глітно, декотрі подорожні приставали й на ніч, стелили собі під хурами. (Тоді я ще не знав, чому люди тягнуться до блаженних, легких душею. Коло них влегшують свої тягарі, перепочивають і несуть їх далі самотиною. А в Жиги душа була легка, як його пензлі, наскубані з білячих хвостів.) Поки завізна челядь пила дармове монастирське вино і обертала язиками, маляр спрагло чинив своє діло. Вуглик у моторних пальцях аж кришився на сажу.

Мальовані парсуни виходили — як у водному дзеркалі, притемнені й ламкі. Наче прозирали з річкової глибини, їх опуклі лиця колихалися. Я питав майстра, чому воно так виходить. "Бо я хочу схопити чоловіка не лише спереду, а й збоку, і ззаду, і згори".

Дивина: скупо наметані кривульки, рісочки й чарочки оживляли вільхову дощицю. Жига не марудився вимальовуванням, зате терпеливо прописував прищурене око чи одвислугубу, роздутий ніс чи хрящувате воло, клапаті брови чи зжужварене зморшками чоло. І живий бідака гейби прилип навічно до табли. Аж самому було смішно. Один сказав, що і в дзеркало по тому буде боятися зазирнути, аби не тріснуло зо страху. Придобрені гостиною просто неба, люди мали це за веселу забаву.

А найбільше Жига любив малювати руки. "Слова —полова, рот — гріховод, очі — лукавчі, а руки ніколи не брешуть. Бо руки годують. На них уся чоловікова планида прописана, все, що було і буде з ним". Я розглядав свої замурзані руки, загадуючи, що чекає мене в будучності. Маляр перехопив мій взір і сказав: "Видиш: у тебе долоні різняться. Одна — грабельками, аби загрібати до себе. Друга

— розчепірена, аби роздавати. Це добре. Бджолу не випустиш — меду не матимеш".

Він видів те, що інші не помічали. У наших мандрах по хащах раптом ставав перед розчахнутим блискавицею буком, витягував із-за вуха грифлик і починав щось фіркати на рукаві сорочки. Коли не було на чому, міг шкрябати нігтем на корі, писати прутиком на піску. Його не обходило, що далі буде з його замальовками, він приміряв свою руку до незримої руки Майстра, котрий витворив цю красу.

Раз сиділи ми з ним на бережку Латориці. Літепло заполуцня сповило нам плечі. Ріка пругкими струменями купала траву. Кожен у таку годину леліє свою душевну надобу. Жига дитинно придивлявся до тонкокрилої бабки, що зависла над водою. Ніздрі його трепетали, як її вертулки.

"Чи є щось таке, що ви не змогли б намалювати?" —спитав я його.

"Є. Воздух. Він нас живить, гріє, холодить, дає нам звуки, помагає рухатися, а барви своєї не має. Хоча сам барвить увесь довколишній світ".

Я обертав очима, і справді — все видів, крім воздуха.

"Наші очі, Ферку, брешуть. Все не так, як ми видимо. Трава не зелена, небо не синє, сажа не чорна, полотно не біле. Це так видять через воздух наші чоловічки в очах. Маленькі скалочки, що відбивають сонце. Я муштрую очі, аби протяти цю пелену і взріти все так, як є насправді. Тому я виджу світ переломленим, — таким, як очеретина у воді. Вода ліпше нам показує, ніж воздух, бо ми й самі з води".

Я не знав, що й думати про почуте, а він запально вів далі: "Затям, Ферку, істину: під свічкою темно. Світ не такий, яким його видять інші люди й будуть тобі розказувати про нього. І не такий, як ти сам його видиш очима. Світ інший. Треба докласти розум і серце, аби обернути його навиворіт. Лише тоді ти збагнеш ціну кожної яви, кожної стрічі, кожного слова, а головно-будеш цим користуватися. Бо скарби не в скринях, а під ногами. Якщо для тебе кожен камінь, кожна трісочка й перце птиці, кожне слово почуте будуть цінністю, то ти на кожному ступні натикатимешся на скарби. Багатим будеш, Ферку. Чуєш?!"

Я чув, але мовчав, бо не знав, що повісти.

Встав я звично зі своєї твердої постелі (сплю я на горіховій ляді, постеливши вовняний покрівець і поклавши під потилицю розколоте полінце, обтягнуте шкірою) на зорі. Вдяг конопляні гачі й таку ж сорочку і побрів босака до ріки. Росяниста отава пекучими глицями пронизувала ступні. З-за кучавського дубняка, як жовток на опарі, блиснуло сонце. Я встиг. Кожного рана я стараюся прийняти його, як першу молитву. Так, як учив Лінь. Очіша ввібрати ранню благу полумінь сонця і розпустити її по тілу, по ниточках нервів і потічках крові. Напитися живильної сили на цілий день і цілу ніч. До другого сонцесходу. Майже щоденно я приймаю

цей дар, і тому мій зір досі справний, лиця бордові при сивині, а п ’ясть тверда. Коли в ранньому пробудженні світу — зима то чи літо — стоїш ти босоніж на землі і притягуєш очима сонце, то в ’яжеться небесна тятива із земною дугою — і ти сам ніби стаєш пружним луком, готовим щомиті до стрілу. Так казав Лінь, вузькоокий чоловік із тих країв, де сонце встає найскоріше.

Далі я розігрівся підскоками і бігом з Рябим наввипередки. А тоді ввійшов у ріку. Вона прийняла мене зі звичним спокоєм сили, легко штовхаючи в груди. І я піддався, вволив її керунок і поплив, набираючись свіжості, розростаючись грудьми. Ніде так не любо мені, голому й чистому, як у водах моєї Латориці. І кожного разу це однаково повнить щемною радістю. Ріка змиває сажу снів і наливає тіло силою, принесеною з горових печер і лісових кореневищ.

Латориця грала і цвіла, як завжди після нічного дощу. Шелестіла клоччям піни, яку в нас називають "річковим цвітом". Я спливав до старого моста, а Рябий біг берегом, закусивши ремінь з перев’язаною вдягачкою. Біля дротяних кошелів мене вже чекали рибарі, що гріли собі липовий навар.

"Слава Йсу!" — "Слава навіки!"

Наше здоровкання підхопила й промкнула бистрина. Вночі шалено брали на курячі потрухи соми. З їх широких пащ звисали закручені вуса в палець завтовшки. Цих у бочках повезуть до Берегвара, куди граф прибув з Відня на ловецьку вакацію. З сімома фіакрами гостей, тож риби для них треба й треба. А нам на вранішню снідь Йванко вибрав дві тужаві марени в півруки. їх уже й кропивою обклали. Доки я врядував з рибарями, він побіг з рибою на куховарню

— аби запекли з цибулею й збираними вершками. Рибу я їм майже щодня. Що смачно, а що кріпить серце й одмолоджує тіло. Двічі в седмицю дозволяю собі на столі м’ясо — волове, з ягняти чи свійського

зайця, або молодого когутика. Чоловік, щоб довго при силі лишався, і м’ясиво має їсти чоловічої статі.

Рибу розділили — що на базар, що в заїзди, що в монастир, щось пану бургомістру і лейб-жандарму. Пстругів і пирів завчасу відділили до іншої дротянки, за ними пришлють із Паланку. Цісарська риба! А що не заберуть нині, покладемо в льодницю, сюди стругів звозять із горових потоків. А далі доправляємо їх до Пешта.

І я вдоволений, і рибарі з копійкою — жнивна була ніч. Перед дощем завжди рибно. Найбільше тішиться горбатий Пехньо. Горб у нього виріс від безнастанного чипіння над сітями й вершами, а не рідше й над пугаром. То він мені колись, прибившись до Жигової Гостинки, розповідав моторошні казки про мохнатого сома-гарча, що ссе цицьки в жінок-потопельниць і одним клацом зубів притинає хлопчачі пуцюрини. Пехньо зараз шкірить жовті, як каламуть, зуби, передчуваючи, що днину почне в "Черленій корчмі". А може, там і передрімає днину до вечірнього лову.

Мої так рано не їдять, а Йванко вже вірно сидів під шовковицею коло блюда з печениною. Мені сина Господь не дав, зате скільки по світу розсіяно сирітського сім’я! Було, що розмоклої осені під Ловачкою привалило убогу землянку.

Людей відкопали вже студеними, а під матір’ю теплилося живе дитинча. Завертало на зиму, то я розказав, аби сироту пригріли на конюшні. Там, при артільному котлі, таких зо п’ять уже зимувало. А де п’ятеро, там і шестеро. Я й забув про того найду, коли якогось літа запримітив на сіннику чорноголового обірванця. Щось натужно сплітав із сіна.

"Агов, що ти робиш, неборику?"

"Тайстрину".

"А що маєш до неї класти?"

"То для коней направа", — дітвак за пильною роботою на мене очей не підводив.

"Будеш їх годувати з неї?"

"Аде. Буду їм до хвостів прив’язувати, — гугнявив сердито. — Коні, де хочуть, кладуть на плаці, а я за ними збирай. Тайстру прив’яжу до хвоста, а ввечері лише витрушу на гнойовище".

Я видів, що малий майстрюк не має часу не пусті баляндраси, і більше його не дражнив. Зате покликав старшого конюха й кушніра і загадав їм зшити такі торби, аби мої коні, коли в упрязі, не паскудили на вулицях. Щоб і око не кололо, і вдобриво не марнилося.

"Як вам, пане, така мудріщ на ум прийшла?" — чухав потилицю кушнір.

"Не мені. Знайшовся тут єден мудрик".

З того дня став я примічати хлопчука, а коли той підріс

— наблизив його до себе. Бігав по розсилах, носив за мною коли-яку потребу, а як виїздив на бричці — Йванко сідав на задню приступку. Людність дивувалася: багач Кутьо не годен собі завести чинного слугу, заходиться босоногим смоляком. Сам наджупан на винному балі присікся до мене: "Що це ви, пане Овферію, тягаєте за собою безрідного бахура, як свою тінь?" — "Бо він і є моя тінь, — одтяв я запально. І щоб загладити різкість, звернув на притчу: — Був такий роменський цісар Маркус Авреліус. Дуже просвітлений чоловік. То він, коли на люди виходив, неодмінно брав із собою старого блазня. Юрма гулюкала: "Великий цісар! Отець Риму! Любленець богів!" А карлик йому тихо нашіптував: "Ти просто чоловік. Звичайний чоловік".

"Хі-хі-хі, — аж піяв від утіхи наджупан. — Як це мудро, як це правдиво! Ми просто люди, смиренні слуги свого народу", — і сльоза чулості світила в його оці, як кришталева чара в руці.

Фриштик з малим під шовковицею одночасно правив нам і за урок.

"Роботи вчинив на ніготь, а в рот пакуєш жменями, —погиркував я. — Ану кажи міру щла, як тебе навчено".

Йванко, прімкнувши смакоту, одним духом відрешетив: "Коли кортить з ’їсти три кусні — зайдися двома. І буде твоя ситість поживною і легкою".

"Добре, а як про це латиняни казали?"

Йванко на мить збрижив чоло: "Plenus venter non studet libenter".

"Перетлумач на нашу бесіду".

"Повний шлунок не робить з охотою".

"Доста про хліб. Тепер кажи, з якою думкою має вставати кожний рядний чоловік".

"Pагсе diem! — вистрілив Йванко. — А по-нашому: бережи день!"

"Так, невсипно пам ’ятаймо про денний свій час. Бо час

— то найцінніша монета нашого життя".

Йванко погідливо мотав головою, потягуючи з горнятка молоко.

"Ану, голубе, посвідчимося, чи ти вчора з користю потратив свій час. Викладай хосенну тріаду дня".

Йванко схопно вистромив смуглу долоньку, загнув великий палець: "Перше: вибіг на самий вершок Ловачки і спустився другим спадом".

"То це для ніг користь, а не для духу".

"Я змагав дух, бо перед тим забив ногу і йти в гору було тяжко".

"Хто потвердить?" — підсікав я хитруна.

"Я приніс із гори камінець".

"Нащо?"

"Як нащо? Чи не ви казали, що якби кожної днини чоловік приносив із вершини гори камінець, то й сам би став моцним, як гора?!"

"Добре, загинай другий перст".

"Ходив у поміч старому Пехньові. Він показав мені щуче пасло. Там, де в Латорицю вливається Коропець, вночі щуки вилізають пасти осоку".

"Бреши, та знай міру".

"Правда. Ну, не самі вилізають, та голови вистромлюють, такі вузькописки, зелені, порослі мохом. Якщо на них блиснути вогнем, вони завмирають і не втікають. Я держав запалену щепу, а Пехньо бучком їх бив по головах. Ціле корито напластали до півночі".

Я аж забувся, слухаючи бахура. Привиділася моя перша ніч з рибарями на Латориці... Запахливо тліє вербовий корч у ватрищі,

цоркають дерев’яні ложиці об миски, на плесах скидається хижа риба — це її час. Пехньо, ще не старий і не горбатий, блимаючи глиняною піпою, повідає "страхи" про Козоїбицю, що трясла ночами його колибу на Модьоровші. Якщо де нападе заблуцлу козу, то до рана буце її мучити. А коза по тому даватиме лише чорне молоко. Хтось із молодих рибарів приповів, що в Косині теж одна корівчина давала чорне молоко. І попа кликали — не помагали. А єден вівчар із польського боку нараз догадався: корова любить пасти чорниці, тому й барвиться молоко начорно...

Місяць тоді стелив на воді срібний покрівець, я біг ним очима в мерехтливу темінь заберега. Пехньо перехопив мій позір і зачав нову баю. Про помісячників, котрі опівночі ходять цими світлими смугами, як містками. Але не смій

гойкнути за ними, бо прохопляться зо сну і поринуть у воду, як святий Петро, що йшов морем і засумнівався у вірі. Я був малий і довірливий, ті казки наповняли мене, як вода сліди копит на млаковищі. Вони й донині не вивітрилися, тепліють на окрайці серця. Тому і Йванкові я попускав дрібні хитрощі. Най тішиться дітвачими радощами. Ліпше за ягодою схилятися, ніж за каменем.

"Добре, — круглив я бесіду: — Для духу мав ти скріплення, людині поміч дав, а що зробив за день корисного для себе?"

"Помив собі сорочку", — готовно випалив і погладив на грудях чисту полотнину.

"Сам прав?"

"Почав сам, а тоді прийшла Анця з виваркою і допрала. Я їй за це дав скелко з розбитої скляниці. Сказав, що то самоцвіт, викопаний під Паланком".

"За обмін хвалю, а за те, що обдурив дівча, вхопиш поза вуха. Бо брехня — як короста. Одного на день обдуриш, а себе — на все життя. Що міркуєш на днесь?"

Йванко поважно скаблучив брови, силуючись вилущити з голови якусь придуму.

"Я тобі поможу, хлопе: підеш до стригаля Пензелика, наносиш свіжої води, наколеш скіпок, підметеш цирульню і хідник перед нею, а він тебе за це постриже".

Йванко розкустрав п’ятірнею патли, зважуючи мою раду, як на важниці: "Це буде єдно діло чи два?"

"Повна тріада тобі зарахується. І поміч викажеш чоловікові, і себе прибереш, і при цьому слухатимеш розмисли бувалих людей. Щось і для свого ума прищепиш".

Весело рипнули спочилі за ніч ворота.

"Доброго рана добрим людям! Мир бесіді", — мовив прийшлий.

"І вам здоровля!" — поштиво підвівся Йванко.

То приспів із Тересви купець-дереводіл, що приніс на оглядини кусники матеріалу для мосту.

Всякі бродники, як я казав, прибивалися до Жигової Гостинки. Пани через гать не переступали. Коли треба було замалювати панію чи їх чадо, за маляром посилали фурманку. Та один поважний бородач у дорогому фіакрі заявлявся сюди аж із Доброчина. Золотий ланцюжок висів у нього на бебехатому череві і таким же прив’язував він

два скляні блюдця на очах. Дрібно й дзвінко сміявся, ніби молоко цідив у дійницю. Чомусь те, як Жига володав пензлем, його дуже гріло. Аж туманець лягав на очні скельця. Той панок із Доброчина пригрібав за безцінь усі змальовані Жигою онучки. І слава Богу, ліпше, ніж мало воно дістатися повені.

"Аре натурель. Цімус, — пришіптував бородач, позираючи, як Жига розмашисто мастив полотняний клин, перебиваючи на нього річкову заводину, в яку впустили свої коси старі вільхи. — А вода, а вода! Як грає, як свіжить! Аква віта! Звольте, Жиго-бачі, взяти собі це на пам’ятку… Ну, звідки, звідки у вас такі щирі барви?!"

Якби він питав про це мене, я б йому розповів, з чого ті барви. Ота предивна алхімія засіла в мені на все життя, відкривши перший здогад: немає див у цьому світі, крім одного. їм ’я йому — людська рука.

Моїм поденним ділом було готування малярного мастершику й фарб. Ота наука, добута за три літа, стала хосенним набутком. А нині, зі схилу свого життьового переходу, бачиться мені дуже корисним приспіхом для людей штуки, мистців. І забрати це неподільно з собою було б гріхом.

Жига безнастанно фіркав рисунки вугликами, і, бувало, списував їх за день жмені. Тому вугляні олувки я напалював йому щотижнево. Бралися товсті дрівця сухого горіха, розпилювалися повздовж, тонко розщеплювалися і обтісувалися ножиком. Ці палички я клав у горнець, прикривав згори полотном і замащував глиною. Коли піч напалиться вполовину, горнець саджався в полумінь. Нагріті палички й самі спалахували, а коли відгоріли, горнець виймався з печі і обкладався попелом. Я гадкував, аби не розпечатати, коли він ще розпечений, бо палички згорять у нім дотла і труд твій піде на марницю. Коли вуглики Жига требував спішно, я обертав жмутик паличок у полотно і загрібав у жар. Горячи, вони пускали сивий дим. Тут держи око гостро: як лишень здиміли, вигрібай їх лопаткою і закопуй у землю, щоб вигасли.

Помалу навчився я робити й пензлі. Починалося з оглядин хвостів куниці. Вибиралися з кінців волосини прямі й рівні, вистригалися маленькими ножицями й викладалися рядками на дошці. Затим старанно збивалися в пучечки й змочувалися водою. Нігтем лівої руки притискалися, а правицею витягувалися за вершки і рівнялися їх передки. Тоді я зв’язував їх шовковою навощеною ниткою так, аби кінці пензлів не були дуже довгі. Перо, в яке я мав устромити китичку, наперед клав у воду, щоб розмокло. Треба вважати, аби пензлик не був ані довгим, ані коротким.

Більше часу і клопоту забирав клей. Для цього дубилися в негашеному вапні волові чи баранячі шкури. Потім ми їх мочили в теплій воді, вимивали й здирали м’ясо. "Відмоложені" шкури клали в мідний котел з криничною водою і починали варити. Коли вариво гусло, воду цідили крізь волосяне сито. Доливалася друга й третя вода і проціджувалася, доки шкури не розріджувалися начисто. Коли не було під руками вапна, ми брали в м’ясника всякий непотріб — голови, вуха, копита — і сікли його в котел. Головне тут — ревно проціджувати.

Щоб клей висушити, треба його закип’ятити на тихому вогні. Робилося це над рікою, аби встигнути занурити котел у холодну воду, коли клей здується. Тоді він спаде. І так раз за разом, доки клей не всядеться. І то ще не вінець. Дай йому вистудитися, а сам натягни нитку на зігнутий у дугу прутик і розріж нею клей на дрібні кусні, розклади їх на дошці. Нехай так кріпнуть три дні. Тоді продінь через них шворку і підвісь їх на продуві, щоб висохли. Клей ми робили в холодну пору, бо в спеку він протухає.

Дуже важне діло — випалити й розпустити гіпс, що дається для гіпсування ікон. Ми вибирали для нього білу склисту глину. Засипали в напалену і чисто виметену піч. Там гіпс калився три дні. Далі перетирався на мармур і просіювався через часте сито. Висівки перетиралися ще раз і знову просіювалися. Тоді його можна розпускати в літеплій воді. Один сипле порох, другий споро мішає, щоб не було груцок і гіпс не вхопився до котла. Води має бути багато, гіпсу мало.

Гіпс довго сідає, а ти зливаєш воду, доки не загусне. Через ряднину треба процідити воду, а гіпсові дати добре висохнути проти сонця. Коли висох, вдруге вали його в піч і перепікай, перетирай, розводь водою, як доти. Тепер хай висихає на мучку і дочікується, коли його змішають з клеєм і намастять на липову дощечку.

То перша приспособа до роботи, переднє лице ікони. Жига молитовно шептав над вимащеною дошкою: "Владико, Боже всяких, просвіти і врозуми душу, серце і ум раба Твого, і руки мої направ безгрішно і добротворно зображати жительство Твоє, пречистої матері Твоєї і всіх святих, во славу Твою, ради украшения і благоліпія, і у відпущення гріхів усім, котрі духовно поклоняються, благоговійно лобзають і почитають Первообраз".

Ікона вимагала часу й терпеливості руки. Одне діло приготувати, вміло висушити й поєднати клинами дошки. Друге — гіпсування. Звечора надрібно ламався клей і висипався в глиняний жбан з водою. Розмокав у студеній ямі. Ранком кип’ятився й розмішувався паличкою. Треба вгадати, скільки додати води, аби перший шар ліг на іконну таблу тонко, без масного лиску й пухирів. Дошка має спити клей. Тому після першої руки її кладуть проти сонця. Коли просохне, гіпс змішують з клеєм і покривають п’ять-шість разів. Щоразу нігтем пробують шар: якщо м’який, то закріпити його можна добавкою клею. За третім разом дошку мастять льняною олією і милом. Затим ще дві прокладки — і ділу вінець. Поспішність у цій роботі піде на шкоду: покрив може лущитися, та й ікона буце кривою. А коли на дворі спекотна пора, гіпс може тріскати. Під кінець гіпсування треба добре вигладити, зробити начерк образу і можна накладати золото.

Образи Жига тримав у голові, та бувало, що приносили новий, загадуючи відбити його достоту. Тоді чинив він так. У великий черепок клав чорну фарбу й часниковий сік. Цим сумішком покривав на первообразі головні риси святого, котрого хотів відподобити. Затим змішував черлену фарбу з часниковим соком і покривав світлі місця лику і шаття. Якщо була потреба, то мішав і третю, й четверту фарби, аби

вони різнилися одна від другої. Далі намочувалися паперові аркуші й прокладалися сухими, аби ті ввібрали воду. Ледь вологі листи накладалися на оригінал і притискалися долонею. Виходили дзеркальні відбитки. При цьому варто знати, що чим давніше писаний образ, тим більше потребує часникового соку. Око Жиги точно міряло вік мальовидла.

За тією подобою чи за уявним трибом накреслювався вугільним олівчиком рисунок ікони. Прошкрябувався тонкою голкою. Вуголь підбирався губкою, підчищалися помарки. І лише тоді накладався ґрунт під позолоту. Називався він поліментом і вимагав знання і клопоту немалого. Робили його з ліпшої болюсної глинки, не дуже черленої і з білуватими нетвердими жилками. Бралося її 18 золотників, і охри два золотники, ще півзолотника черленого свинцю і стільки ж свічкового сала. Додавався й білок свіжого яйця. Спалити треба аркуш паперу і цяпнути ртуті. Ліпше це покласти на долоню в слину, розтерти перстом і слухати, як розпускається. Зсипати все на мармурову плиту і перетерти сильно. Під цим грунтом позолота твоя буце предивно файна.

Золотиться ікона на горілці з солодких дичок. Тут саме час сперти дихання, аби не потривожити тонкий золотий лист. Його сторожко кладуть на дошку, притискаючи окрайці гладильною кісткою, аби золото тісно злютувалося з поліментом. Горілка підливається під краї золотої пеленки. Змочити треба всю поверхню, але так, аби не розмок гіпс. Затим клади ікону стійма, виправ брижі, прогладь долонею і рисуй, що хочеш.

Починав Жига малювання з лиць. Тілесної барви немає в природі, її має лише людське тіло. А воно, як він любив казати, змішане із землі, води, рослинності й ночі. Так він і фарби свої мішав. Брав у рівних частинах охру, білило й зелений порох, додавав дрібку сажі і все це змішував у каламарику. Щоб тон виходив густішим, підмішував кіноварі і космоти, яку "женив" з черленої і чорної фарб.

Я досі не можу збагнути, як з такої скупої мішанки виходили такі животворні лики. Причім — у старців зморшки, а в молодих — іскристі очі; в одних — сивина й пергаментні повіки, а в інших — рум’янець і ясно-черлені уста... Хоча ні, коло маляра повсякчас стояли горнятка з квасом, оцтом, пивом, оливою, бичачою жовчю і навіть моєю сечею, — і він, ніби ненароком, устромляв у них пензлик-волосник. Збоку теплилася, доки робота, лойова свіча. Фарби, колочені на яйці, кріпилися пломінцем. А декотрим достатньо було й теплого подиху. Жига дихав на них, як на змерзлі руки. А може, то було не дихання, а видихання з себе якоїсь живлющої сили, бо погляд святих із ікон гострішав, тверднув. Щоб його пом’якшити, лиця погладжувалися заячою лапкою.

Панище з Доброчина знімав з очей свої скляні коліщата і прикипав до живопису: "То ви охрою з Афона глянсували?" На твердих, як слива-сушениця, устах Жигових, запікався поблажливий усміх, що ніби промовляв: відійшов би ти, пане, не затуляв мені скупого кліпання блимавки. Лише я знав, звідки та охра — з івановецького глинища, січена гострою лопатою і вимішана босими ногами так, як цигани місять вальки на свої халупи. Підвішена в комишевому коші, глина промерзає через зиму, а по ярі мелеться, перепалюється й розтирається на жовтавий болюс.

Та важніше не те, чим малюєш, а як. Жига клав рівно колер на лик святого, витончуючи його по краях. А відтак прибавляв білил, де скільки просилося, а на частини, що видавалися вперед, — тонше, а далі товстіше, аби висвітлити їх. Незбагненно, але волосся й бороди мастилися тою ж охрою, що й вилиці та губи. Маляр умів, цяпнувши кіновари й чорноти, протягнути кожну волосину за кінець її. А оживляли кучері й помела борід загадкові бокові тіні й легеньке сяєво, що звідкись соталося на них. Либонь, це і був той "воздух", про який він казав, що не підвладний малюванню. Жига дурив мене, таки він скорив його — ефір, що хилитав на іконі волосини і легкі шати, повнив звуком чи тишею просторінь довкола Божих людей.

"Чому ж тоді, — загадував я, — він ніяк не довершить Спаса на смолі? Коли й "воздух" у нього дихає, і тілесний колер не різниться від моєї руки, і очі образа щось кажуть, запитують. І незчувся, як зазвідав його на голос: "Коли ж ви Спасителя домалюєте? Де таке видано, аби смолою лиця замащувати?!"

"Мовчи, — буркнув Жига. — Муштруй ліпше полотнище".

Я й муштрував. Натягував туго полотно на рамище, аби воно аж гуло, як бубен. Змішував у воді клей, мило, мед і гіпс, і цим воно мало просякнути двічі. Тоді вигладжував його кісткою. Жига після мене прилагіднював полотно ще й долонею перед тим, як писати яєчними фарбами. Мені він довіряв і вінці. Нитка вмокалася в гіпс і накладалася колом чи квадратово. А по ній ліпилися з того ж гіпсу візерунки. Жига обколював їх гострою кісточкою, а я шліфував. Вінці золотилися, а мальовидла на дошці чи полотні лакувалися. Тоді ікона й набирала тої нутряної злагоди, що через очі зазирала тобі в саму душу.

Кортіло зазирнути через скляний лиск досередини, я аж віями черхав малюнок, аби розгадати його приховану притягальність. Але впритул образ розпливався, і вся краса оберталася в розплилу охру й сажу. Маляр підсміювався зобіч: "Усе, що ближче до нашого ока, хлопику, видається нам більшим. А все, що далі — дрібніє, як, приміром, цей кухлик. А в іконі, при скусній руці, буває навпаки: що ближче до нашого взору — меншає, а все, що приховано в глибині ікони — росте розміром".

"Чому так?"

"Тому, що незримо Бог з ікони зорить на нас, отож — і більшає те, що ближче до ока Господнього".

Я обережно хухав на пахучий лак, і здавалося, що святий на іконі подячно мружився.

Про лак говорити треба осібно. Лак царює в робітні малярській, як сонце царює над світами. Бо й сам лак — як миро сонця. Суди сам, мій читальнику В літню жарінь, коли духотно пахне липа, ми виносили широку мису на осоння. В неї наточувалася льняна олива, тиснута на холодному камені. Минув її день проти сонця — і під блюдо підсувався камінець. І так сорок камінців — сорок днів. А на ніч судина закутулювалася в плахту. Коли ніч вітряна й свіжа, оливу вносили в світличку, аби не гусла й не пухирилася. Бо інак не ляже склом на дощатій поверхні. Коли видиш, що рідина хилитається, як медовуха, проціджуй через густе полотно. Так "вариться" льняна олива на сонячному жарі.

А дотик можна братися за пегулу. Для неї я назбирував ялинової смоли і засипав у казан до серединного пояска. Смола закипала, плямкала товстими губами. Я тут же підступав з порожнистою тростиною і дув на кипінь, гамуючи її. Якщо це не зараджувало, ми брали котел на кілок і несли до води. Так чинилося доти, доки вариво не сходило пухирями. Тоді пегула готова. Та це ще не лак. Насонцена олива (100 золотників) і ялинова пегула (75 золотників) розпускається на ватрі і довго розмішується березовою варішкою. Але й це ще не лак. Перед тим як глянсувати ікону, до нього підмішувалася дещиця нафти, яку приносили з польського боку від ріпників. Нафта — перша споміч і в лічців. Коли болить черево — змастять густо і стихне. А коли в дитині закубляться черви, що спивають усі потравні соки,

— тоді нафту дають глитнути. Вона і від виразок тілесних помічна, ця темна роса земних надр.

На срібло приправлявся інший лак. У глиняний жбан наливалася горілка, що доти переганялася п’ять разів, затикалася тістом і в пригаслому жарі тихо кипіла. Затим до неїпідсипали потовчений сандарак і пегулу. Таким лаком крили ікону проти вогню, і гарячі язики його втішно танцювали, як у дзеркалі.

Але для Жиги пораз і лаку було мало. Він прилучав мене до роблення "світних" фарб. У рівних частинах брався клей, попіл і віск. На вогні це розмішувалося, а в затінку додавалася на око замислена барва. Тоді бери її на пензлик і малюй, але дай відтак просохнути і поліруй м’якою шкуринок". Такі фарби ніби світло сіяли з-під лаку.

Дуже любив я підглядати, як Жига виводив на крайчиках золоті письмена. Бо й сам був до цього причетний. У вільгому ліщиннику винюпував равликів і чекав, коли маляр піднесе до їх писочків свічку. Равлики пускали в мармурову довбанку слину, яку він змішував із квасцями й розпущеним золотом. Цим і писав, дивуючи кожного, а найбільше —доброчинського веселуна.

Для спожитку нам Жига варив одну кулешу, присмачену шкварками чи квасником. Зате які пречуцовні "страви" варив він для іконописання. За найменшим мазком стояв немалий клопіт. Взяти оту ж кіновар. Він брав 100 золотників ртуті, 25 золотників горючої сірки і 8 золотників кровавика — черленої руди, яку в Шелестові засипали в плавильні печі. Сірка й кровавик стиралися в порох і насипалися в різні суцинки, що клалися на вогонь з дубових дрівцят. Додавалася ртуть, і все мішалося на вогні залізним прутиком, доки він не почорнів. Тоді виливалося на чисту плиту для остигання. І наново все розтиралося на кусючий порох, що аж око в’януло. 1 зливалося в глиняний пивничок з високою шийкою. Його належало загніздити в жаровиння під саме горло й підкинути дров. Так калилося добу. Нарешті судинка розбивалася — і маєш мастику. То була дуже добра кіновар.

З білилами незмірно легше. Зі свинцю робилися тонкі латки, в горнець наливався оцет. Свинцеві листки підвішувалися в ньому, а горнець щільно затикався і закопувався в перегорілий гній, що держить тепло дві седмиці. Тоді латки витрушуй на плиту, перетри їх, поклади в широку мису — і білила готові. Якщо таким робом насипати в моцний оцет мідних окрушин і викласти на порожок, де припікає сонце, то оцет згуститься, а розм’яклі ошурки обернуться вардамоном. Та таким, що зганьбить і венеційський. У принесену бородатим паном скриньку з

фарбами заморськими Жига часто заглядав, принюхувався, брав на перст, але пензликом до них не торкався ніколи.

Довкола гріла око повінь сонця і строкатів рясними барвами світ. Все годилося в скусні руки, аби лягти на дощечку чи полотно. І подиву моєму не було меж, коли я вперше узрів, з чого робилася моя любима небесна барва. Товчене гашене вапно заливалося оцтом, наквашеним з молодого бука, і уварювалося доти, доки оцет не вивітриться. Тоді доливався другий оцет, аби лише покрити вапно, і горнець запечатувався тістом із паклею. Пригрібався свіжим кінським гноєм. Через кожні три дні гній міняли, і так 36 діб. Розпечатаєш горнець — і знайдеш чудесну лазур. Жига крив нею мальований простір, а я бігав очима то туци, то вгору. І в мальованій блакиті було більше ясної теплоти, ніж у бані небесній над головами.

Таке небо над Мукачевом буває лише раз у році, між Малою і Великою Пречистою, коли вночі падає на Латорицю сніп яскравого світла. Тому, либонь, і поклали тут перші церкви на честь Різдва й Успіння Богородиці.

Малюючи на полотні, Жига розчиняв фарби — котрі в оливі, а котрі нафтою. І для кожної мав свій пензель, пругкий, короткий, заокруглений. На них стриглася шерсть білки, тхора чи куниці. А більші щітки, для настінного письма чи ґрунтування, робилися з гриви осла, прямого волосся кози і навіть із свинячої щетини. Китички зв’язувалися навощеною ниткою і всилялися в орлине перо. Байдужий до всіх ужиткових речей, пензлики Жига леліяв, як щось сокровенне. Аби не запорошилися, встромляв їх у гнізда в стіні. І щоразу по роботі промивав невареною олією і лугом з попелу. Зате як вони йому служили! Держав між перстами по чотири пензлі одразу їх доста йому було, аби почати й довершити роботу на полотні.

Образи буцучної картини мітив милом. Далі клав тіні, коло них перший колер, далі — другий, третій і, нарешті, підсвічував це білилами, в які чавив горіхову олійку. Але мастилося так скусно й тонко, що барви

лягали одна коло одної, майже не зливаючись. Дихали. А коли він накладав фарбу на фарбу, то перед тим перевертав раму плазом і обертав до дверей, до протягу. Чекав, щоб просохли.

Божий Симко приносив у платині й старі дошки, почорнілі й закурені часом, аби їх відмолодити. Жига не завжди мав на це спіх, доручав мені. Я занурював стару ікону в корито і теплим попелом густо посипав її лице. Широкою щіткою зчищав кіптяву, стежачи, аби луг не з’їв ні лак, ні давнє письмо. Бо можна було залишитися з голою дошкою. Така промивка тривала довго і малими частками, доки з густої каламуті не прозирало давнє письмо. Якщо якийсь клапоть мені не вдалося вберегти, навчитель доточував рисунок і крив лаком. І було як нове.

На віднову з обителі приносили й стародруки, і книги, писані на крихкому папері і навіть на шкірі козляти. Словесна в’язь відтворювалася лискучою черленою фарбою. Складали ми її з кіноварі, камеді і перепаленого цукру. Кожне перетиралося на камені так, щоб тануло на язиці. Цим прописували заголовні буквиці, що аж яріли на білому полі книги. Для письма звичайного готувалося чорнило. Три фунти яблуневої кори розмокало від суботи до суботи. Третю частку води зливали, до неї всипали 10 золотників чорнильних горішків і 15 золотників калакану. В мідному казані це кипіло дотри, доки половина википить. Тоді в проціджене вариво підсипали 12 золотників найчистішої камеді і знову варили, але недовго. Коли розпуститься одною мірою, наливай'у каламар і сміло пиши. Таке чорнило ні сонце не палило, ні час не злизував.

Цим чорнилом і я зараз муштрую папір, заглядаючи розбурханою згадкою в оті благословенні три літа біля Жиги, ніби намальовані на оксамиті латоричного берега. Тоді видавалося, що такими барвно-празниковими вони будуть вічно. І вічно пахнутимуть столоченим чебрецем і припаленим цукровим льодяником, ошкалок якого ненароком лишався після вивірених рецепцій майстра й діставався малому малярчуку. Мої три літа, три щирі перли мого довгого життьового мониста.

Дереводіл з Тересви ножем писав по густій червонястій деревинці — і лезо не лишало сліду.

"Тис-с-с", — затайно сичав крізь поламаний зуб.

Негний-дерево, що зеленими списами хмари чеше, а корінням ссе крем’яні береги Тиси. І сам стає кременем. Латиняни з нього тесали осі для колісниць, а затим і город на воді заклали, названий Венецією. Германці різьбили зубчасті коліщата для часомірів, гішпанці пускали тисові кораблі до незвіданої Америки. Ми ж битимемо з тису мостові палі. У воді, в рінній глибині, вони затверднуть на крицю, яку ні плече повені не похитне, ні льодохід не вгризе. А ми ще й підіпремо їх кам’яними биками, щоб міст не дрижав на вітрі, щоб вершник міг ним пронести яйце на долоні.

На кожну пару паль ляжуть дубові коромисла. їх зітнуть за падолистом під Німецькою Кучавою і кожне звезуть сюди трьома ваговими возами. Сім таких дубових попереків держатимуть на собі широчезне мостовище. Так людський хребет держить ребра. На ті поперечини моститимуть устил із лерхи — пахучого золотавого дерева, гейби просякнутого медом. Затужавіла в ньому смола бурштин нагадує. А вода зісковзує з нього, як із гусячого пера. Лерху звезуть Білою Тисою гуцули, заповзятливі люди з довгими носами і топірцями замість ножів. Тими замашними бартками вони й ціфруватимуть поручні з шестирічного горіха. Аби потім рука ковзала по них, як по воску. На гранені стоячки під поручні піде тяжкий бук. В Анатолії я видів, як з нього робили грудини для кораблів, щоб ті довше плавали.

Замовляю вже я і дуги, що сімома райдугами зв’яжуть міст із небом. У поріздвяні морози вийдемо під саму полонину, в Лопухово, — вибирати сосни. Вони мають дзвеніти, як дримба в зубах одданиці. Вони вузлуватими лапами загрібають під себе каміння і тихо риплять на вітрі свої журні самотинні співанки. Наче аж чуєш протяжний голос умореної верховинки.

Ой спи, сину, колишу тя,

Доки не вснеш, не лишу тя.

Прикладу тя камінцями,

Сама піду за вівцями.

Вівці будуть травку пасти,

А я буду кужіль прясти.

То дзвенять у стовбурах соки, запечені блискавицями, котрі вони притягують за коротке літування. Вітри хилитають ними на всі'боки, й тому мають вони податливий і гнучкий стан. І подадуться в мостові дуги так, ніби над рікою скинуто чотирнадцять рожанців-луків, аби пустити з них у небо срібні струмені-стріли.

Мені вже вчувається над Диким Бродом легкий лісовий запах, що точиться з-під стусел і від шовкового кипіння стружки під ногами.

"А страж? Із чого, пане, будемо різьбити стража?" —закрадливо мурмотів тересвянець. І витяг із шкіряного кисета вервицю, на якій кожне дерев’яне зернятко інше. Став побожно перебирати їх: платан, дичка, морена береза, джеряпин-ялівець, гістиня, чиї плоди печуть, як крумплини, заморське черлене дерево, цитринове, кедр ліванський...

"Доста, — обірвав я те перебирання. г Що скажеш про останнє?"

"Що казати. Цар Соломон віддав вісім міст за ліванські кедри, з яких вибудували йому храм. Що тут можна ще додати?"

"І не треба, — сказав я, — на цьому й порішено: страж буде з кедра ліванського".

"Шаную ваш вибір, пане, — пригнітився торговий чоловік, — але прошу мати на оці, що цього дерева в мене лишилося невелике поліно. Хіба на яку різьблену паляницю сонця, чи орла-турула, чи ведмежу голову. Вони найчастіше правлять стражами на мостах".

"Голову, кажеш? Добре, най буце голова. Та не ведмежа",

— звершив я бесіду.

Коли прибутній пішов, Йванко нараз із своїм запитом: "Нащо мостові страж? Від кого його стражувати?"

"Такий, Іване, задавнений майстровий покон: усе, що зроблено людськими руками з душею, мусить мати свого стража на тривку й придатну службу — і хижа, і віз, і криниця, і човен, і міст. За тим стражем і ймення їм лишається".

"То як назвемо наш міст?" — заіскрилися очі в хлопчука.

"Як повіш — так і буце".

Я дістав із-під стріхи веретину, обмацькану фарбами. Воно й не дивниця — фарба в Жиги й за вухами. У завитку лежав його глиняний поробок — голова пса з вискаленими іклами, гострими сторожкими вухами й добрими очима.

"Хе-хе, файний вовчак!" — звеселів Іванко.

"Яку гадку збудив у тобі цей зліпок на перший взір?"

"Сміється... Але й чапнути може умлівока. Які зубиська!"

"Так і є, ніколи не знаєш, чи пес шкіриться з ласки, чи з настороги. Якраз це й підходить стражеві. Все недобре відпуджувати, а все добре — радо стрічати. Най у кожного подорожнього дяка поліпшиться, коли завертатиме в наш город".

"Міст пса, що сміється", — скоромовно випалив Іванко.

"От і ймення вродилося", — дав я своє схвалення.

А моя пам’ять усе чіпляється за оте доброжитне літування коло Жиги, котрий навчив мене ще й рахунку. І пізнав я нутряну силу й сувору красу чисел, якими міряне все суще, що зі Слова починається, а на числі держиться. Навіть така хитромудра штука, як малярство.

Жига ніколи не доїдав до дна свою мису крупи — лишав якусь дрібку птицям. Вони того чекали й брали корм із його колін. Я підмічав при цьому його очі, що гостро й волого блищали, як у птиць. Надто коли траплялася пташина з розцвіченими пірцятами. Йому все мало було фарб, висліпував їх у живого світу і жадібно спивав очима. Для нього це було — як вода для трави, що від неї росте й темніє.

Припам’ятний мені один ранок. Дівки вибілювали на сонці конопляне полотно. Стелили його куснями на мокру з ночі траву. І полотно вбирало зелені роси, а з ними й пилок цвітів і мотилів, медвяний випар. Жига зачудувано перевертав ті клапті, роззираючи на них відбитки рясного берега. То були малюнки, надихані упрілою землею — свіжі, чисті, запахущі. Один такий конопляний клин Жига виміняв у дівок на два тарелі з дзвінкої білої глини, через які рожевилося сонце. Бо грошей він ніколи не мав. Гроші не будили в ньому ніякого інтересу.

Верету, доки ще мокра, натягнув на розсішках і малював по обрисах її своїми фарбами. І вийшов на ній окрайчик барвистого лугу, що аж пах

перестиглою ряскою і купиною... А раз хтось натрапив у колючнику на мертвого заброду. Вид унещасникагеть був обдертий, кривавий. Видати, звірячі зуби й кігті наблизили’му кінець. Жандарм лише скривився: робіть з ним, що знаєте, хоч на миловарню везіть. А Жига відміряв гробареві дві кварти черешневої паленки за сорочку мерця. І вдома провісив її проти лампи і незмигно прикипів очима до чорних пасмуг запеченої крові на дранті.

"То барва смерті?" — запитав я, аби розбуркати його з того заціпеніння.

"Ні, барва болю, — сказав він здушено. — Смерть барви не має".

А сорочкою, від якої мене аж млоїло, запнув своє заповітне рамище, на якому під кірками смоли був прихований Спас.

Жига не дуже переймався тим, що я роблю і як. Загадував мені урок на день і поринав у свій нутряний світ. Аби я не збився в частках рецепцій, він клав до купок матеріалу камінці, і я відміряв за ними належні порції. Так я навчився рахувати. Я ще не знав іменння чисел, та вже відчував їх наочну сутність, їх тихе чародійство. Числа змішувались, множ ились, панували одне над одним, як люди. Лишень були вони холодні, тверді, мовчазні. Не люди порядкували ними, а вони керували людьми.

Я це збагнув після того, як Жига відкрив мені секрет окоміру. Було, що маляр, перед тим як заґрунтувати полотно набіло, простягав мені блідий грифлик і казав щось малювати. Першого разу я нафіркав пса з роздертим вухом, другого разу — циганську кобилу, третього — дрозда, що внадився фітькати під мостом. Жига оглядав мене довше, ніж мою творьбу: "Чому ти не малюєш чоловіка?"

"Боюся, що черево буде більшим, ніж голова".

"Не бійся. Для цього є золота нитка, щоб перетинати нею те, що змальовуєш. І тоді все на місці".

"Де ж ваша нитка?"

"В голові. Вона зв’язус наші очі, і ми видимо світ досконалим, таким, яким його витворив найперший Майстер. Кожне Боже створіння — і дерево, і травина, і навіть камінь мають місце, через яке протягнута незрима золота нитка. І коли ти зумієш очима вхопитися за неї, тобі відкриється радість краси світу. Бо все суще створене благоліпно. І ти рукою це повториш. І матимеш владу над світом бйіьшу, ніж та, котру дають вельможність і гроші. Бо то є влада майстра. Влада руки над нерукотворним світом. Якщо й не лишишся в малярстві, це тобі придасться, аби підступати з точною міркою до кожного діла, до кожного чоловіка".

Він стис вуглик у перстах, як перед хресним знаменням, і двома замашними начерками поклав на полотні хрест. А тоді став класти на нього людське тіло.

"Затям, що зріст чоловіка від чола до підошви вимірюється дев’ятьма яйцями. Найперше розміряй голову, поділивши її на три частини: в першій помісти чоло, в другій

— ніс, а в третій — що лишилося. Волосся пиши за рискою цього яйця, на міру носа. Від носа до кінця бороди відміряй ще три рівні частини, з яких дві складуть бороду, а одна рот. Щодо шиї, то вона має міру носа. Затим від підборіддя до середини тіла бери три рівні дольниці й до коліна дві, вділивши на коліна частину, що дорівнює носу. Далі ще дві частини відміряй до кісточок і від них рівну носові частину до підошви, і до нігтів одну частину. Знову від горла до плеча візьми одну мірку і таку ж до другого плеча. На закруглення плеча теж береться частина, рівна носу. До ліктя з внутрішнього боку відводимо одну частину, і по одній — до кисті руки і до закінчення пальців... Стосовно

очей, то розмір їх однаковий, і відстань між ними дорівнює розміру ока. Коли голова пишеться навскоси, тоді простір від ока до вуха становить довжину двох очей. Якщо ж пишеться прямо проти споглядника, тоді береться міра одного ока. Довжина вуха рівна довжині носа... Якщо чоловік замальовується голий, то ширина пояса його визначається чотирма носами. Якщо в одязі, — треба відміряти півтора яйця. Пояс малюється там, де закінчується лікоть. На міру вище й проходить нитка золотого перетину, що дає мудрий вимір людському тілу, як образчику досконалості... І ще тобі скажу: нічого й нікого не копіюй сліпо, вихоплюй лише головні риси, а все інше наповнюй своїм розумінням. І нехай площина, на якій пишеш, світиться зсередини, а барви нехай будуть дзвінкими. Пам ’ятай, що в малярстві, як і в кожному побиті, одні є ізографами, а поодинокі інші — живописцями. Ті, що самосилом ведуть лінію свого життя".

Той урок упав у мою пам’ять, як камінь у стоячу воду, хоча повну ціну його я зважив пізніше. Як бритву правлять об ремінь, так чоловік править себе об інших людей. Тоді цього я ще не знав. Зате нараз з’явилася полегкість у зносинах з іншими. Доти, знаючись із псами і сіромною дворовою челяддю, а відтепер ще й із блаженним малярем,

— я відбочувався від чужих людей. Тепер відкрилося, що всі вони однаково наміряні і зліплені з носів, очей, борід, волосся, великих кендюхів і малих голів. Всі рівні, голі й ниці перед Майстром, хоча й прибираються, пригладоісуються для очей собі подібних. Смішні.

Мірки для тлінних тілес дав мені Жига, та не обмовився про мірила душ, що могло прислужитися мені ближнім часом незмірно більше.

Одного ранку мостом загриміла карета з високими кутими колесами. Через поручні перехилився бородатий фірман і густим голосом потіснив молочну мряку: "Жиго-бачі, мене послав за вами сам граф. Будете розписувати його ловецьку займанку. Збирайтеся".

Мій учитель був готовий. Напився води, застромив за пояс жмут пензлів і піднявся на гать. Вже там згадав про мене, обернувся: "В неділю на базар приїдуть горничарі з Арданова, сідай з ними на воза. Всі ми з глини, Федоре. Тож ліпи себе далі", — і пішов на міст, такий легкий тілом, що жодна дошка й не рипнула.

Лише Жига і Божий Симко називали мене Федором. А Гречин не називав ніяк. Бо він і себе не йменував.

Той ранок увінчав добу мого безклопітного живописного дітвацтва. Я благословив його в душі і рушив у город, звідки тягло нагрітим каменем, прокислими помиями і кінським потом. Під млином жебрав безногий Ладьо, пацьорка слини звисала йому з бороди. І я подумав: чи й він є образчик краси боголіпної? І куди прикладати до нього золоту нитку?

Тоді я пішов з підмостового притупища Жиги, здавалося, без повороття. Та ось і повернувся, ось і став у свій задавнений слід. Правда, прийшов я вже іншим. А він, Жига, той же. Маломовний, безжурний, з очима чистої річкової води. Лишень борода, що стовбурчиться на всі боки світу, тепер рівно біла, як полотно потрійної грунтовки. А полотно з прихованим Спасом під смоляними кожухами вже й не полотно, а товстезна плита, яку піднімати треба обіруч. Чорніє із закута, як сліпе око. Вітер, що закрадається крізь шпари хворостянки, торгає зотлілу сорочку на ній.

Я так і застановив: буде Жигові нова хижа під новим мостом! З пахучого смерекового колодника, накріпко приторочена до паль, аби ніяка вода її не забрала.

"Нащо мені нова хижа? — розгублено скрушається Жига.

— Старому вину і в старих міхах добре".

"А ми туди молодого вина піділлємо. Йванка дам вам у науку".

"Його в науку, та він і так мудряк! Забіг до мене на русальну п’ятничку. Кажу, намалюй щось. Хоча б жабу. А він ізловив ропуху, намастив її фарбою і притулив до полотна. Готово! Добре, кажу, а як будеш людську твар зображати? Накину, каже, тоненьку пеленку на лице і промалюю на ній очі, ніс, губи… Що хитрий, а що спритний. Не твої то дріжджі, Федоре. Той світом покрутить, гой!"

"Нічого. Світ прийме, світ і обтеше. А око в нього добре. Сказав, що ваш страж-пес сміється".

Жига погладив своє глиняне ліплення: "А й правда!" — і сам усміхнувся. Він рідко сміявся голосом. Більше барвами. Ми сиділи з ним на березі й мовчали кожен про своє. Щось шепотіла вода, промиваючи зелені коси щириці. Мине час, думав я, і ця вода обніме міст, який я зараз обнімаю тривожними думками. З намитої вирви тягнуло сирим запахом коріння й паростків. Так, либонь, пахне безсмертя. М’яка гуня ночі бережно лягла нам на плечі. З-за Павлової гори виплив дозрілий місяць і кинув через Латорицю срібне коромисло. Мені, як не раз у дітвацтві, закортіло перебігти цим мерехтливим містком. Притлумлені дзвіночки з-під того берега кликали мене. Дзвіночки німої дівчини, що вдавала з себе змію. Щось здавило мені груди, аж сльоза сікнулася.

"Відпусти гризоти за водою, — озвався несподівано Жига. — Висип зерно сумнівів у Господні жорна. Там вони перемелються, як треба".

Я поклав долоню на його зморщену пташину руку: "Дякую, няню".

"За що?" — спитав він спокійно, бо ніколи нічому не дивувався.

"За те, що відкрили мені золоту нитку".

"Золоту нитку ріки?"

"Ні, життя".

В сутіні довколишні горби підковами стягують Мукачево. Ніч, глуху й тяжку, я перебув тут, аби першим стріти робників. Аби вони знали наперед, що тінь від моєї постаті буде повсякчасною на цьому березі. Десятники збивали прибулих у робочі гурти, роздавали струмент. Майстровий бухнув ціпком об залізну штабу, і зуск голосів урвався, робота потекла як ріка.

Є квітки, від яких не доб’єшся запаху, доки не розімнеш, не розігрієш їх у руці. Та є й такі, що пахнуть лише на корені, і їх запаморочливо-знадливий пах згадуєш, коли принесеш віхтик домів, аби покласти в головах постелі. Як добре мені було коло Жиги, я доп’яв лише тоді, коли втратив його. Горничарі прийняли мене без розпитів і прицінок, як дарованого коня. Ремісний люд неперебірливий у слугах. Привезли на своє обшаря і показали місце на соломі коло псів. Пси пригріли мене й тут як свого. їх того вечора нагодували, а мене ні, бо ще не було за що. Розпорядок тут складався так, що ти мав безнастанно звиватися в роботі, аби заробити щось до рота. Та й то роти кметів ґазди ладні були заліпити глиною.

Глина правила всім. З глини були збиті хижі й хлівчата, в глині викопано пивниці, з глини ліпили горшки й корчаги, глиною милися й замащували рани, глина вчувалася в хлібі і нею відгонила вода. Ачей лише гроші не ліпили з неї, як до цього колись додумкувався я. Зате в гроші легко оберталися горничарські поробки. Майстри Галаси займалися цим справіку. Брати з родинами посіли тут цілий горб, підгризаючи його з усіх боків, як слимаки падалицю. Я боявся, що вони робитимуть, коли сточать поплішину гори й зійдуться на голій толоці. Дивуюся й донині, як мав час забиватися такими дурницями.

З рана-раннього ("рання пташка росу оббиває!"), коли ще й козопас не трубів, найстарший Галас уже будив свій просторий посілок. Порохнявий дідо, а чутний — як камінець у глухому пивняку, що залишався там на чищення денця. До кого не доходив покрик, той хапався на ноги під палицею. До білого дня ми мали накопати двадцять корит глини і волоком притягти їх на заміси. Наносити води і втоптати

глину, аби стигла. Лише тоді нас кликали до першого щла —товченого бурака з мукою і квасним молоком. Затим ноги в руки й місити глинище доти, доки не "нап’ється" й загусне, як тісто. Дідо Галас брав пробу, мастив собі руку і довго щось висліпував. Тоді метав грудку в стіну. Коржик липнув, не хотів від диратися. Людня стояла мовчки, чекала присуду.

"Приморена землиця, на пищалки не годна. Не дасть звуку". Чи іншим разом: "Водиця тверда, несіть з яворового кадоба. Не поможе — м’якшіть сечею". І ми м’якшили, з великою полегкістю м’якшили, раді бодай якійсь хвилині перепочинку. Бо й на це не давалося часу. Вичахали печі вчорашнього запалу, треба вигрібати випічку, а сирець саджати.

Трудилися ми до сьомого поту. Сідали кури на жердя, і сідало сонце, та не сідали ми. Ще треба продзвонити нігтем кожну посудинку, чи не тріснута, не перепечена. Пси вже сплять, ми ще ні. Розкласти під шопою готове, перекласти соломою. То вже й не робота, а дрібний відробок задах над головою, за устил під ребрами. Звізда падає в бездонне плесо ночі, і я нарешті падаю на свою тверду постелю і встигаю одним видихом сказати молитву: "Дякую тобі, Господи, за ніч, за цю єдину цінність, що належить мені". І вмираю сном до рана, до нового дзявкотливого погуку Галаса: "Жебраки вже на третьому селі, а ви ще хирієте! Так і Царство Небесне можна проспати!"

Я тяжко йшов до того царства через глевку глиняну трясовину, розмочуючи її потом і кров’ю збитих ніг і стертих рук. І коли судиться мені врешті прийти під священні ворота, я простягну святому Петрові глиняний свищик, зліплений у подобі жайворонка. Цю пусту й милу поробку. Бо нічого дорожчого в мене за душею немає. Я зліпив його крадькома вночі, бо нас, темноту прислужну, до круга не пускали. Хотів показати його Жигові, коли визволюся з цього пекла, та не судилося...

Я б не звався учнем Гречина, якби нарікнув бодай одним кривим словом на сутужність свого побиту чи на якогось лиходія, що зламав

мені дорогу, сокрушив судьбу. Все чинне навчало мене чомусь, всі перепутні, чи приязні, чи лукаві, —були вчителями. Та йЖигова наука хіба далася мені пусто, аби забувати, що біле не є білим, чорне не є чорним. Не вір баченому, вір серцю. Та й серцю не вір беззастережно, вір часові. Час перелицьовує барви й обертає монету життя то на один, то на другий бік.

Одного дня я зрозумів, що старий Галас не камінець, що дратівливо цоркає в корчажці; він — горн, котрий не гасне, котрий гучить рівним палом і держить, гріє цілий Галасівський берег. І земля, яку інші топчуть, переходить через цю піч і спікається в хліб щоденного пожитку, аби лягти в людські руки тарелем, пугаром, виваркою, свічником, веретеном чи кумедною бавкою. Чи це не чудно: робити з нічого щось! Приденно служити собі й людям! Яз іншою мірою тепер підступив до газди. Не як раб, не як затурканий служник, а як допомагай. По-іншому ставав до роботи, не з принуки, а з охоти. І робити стало легше, навіть веселіше. Бо втомлює нас більше не фізична важкість, а тягар несвободи, безпросвітності і марнота заробку.

"Яка праця — така плаца! — вергав нам у очі Галас, виказуючи мізерію нашої користі. — Ровта лінюхів! Як відчиню двері й віконниці, то всіх вас протягом винесе. Сплять у теплі, їдять гарячі крупи... а я, коли на діда робив, то спав у глиняній ямі і гриз сиру ріпу. Увиділи б ви тоді Христочка живого..."

Якщо не платять грішми, думав я, треба взяти чим іншим. Життя не влегшилось, зате набуло смислу. Вода, котру ми тягали в дерев’яних відрах з-під хащі, забирала немало часу й сили. Мені прийшла гадка привести воду сюди без наших рук. Колоду в два ступні я товсто обмастив черленою залізною глиною і розрізав застиглу кірку повздовж. Вийшли два жолобки, дав їм висохнути. А тоді попросив горничара притулити їх у піч. Той згодився, але дав знати газді. Увечері Галас цюкав по гарячому жолобу прутиком і діймав мене: "Чому марнуєш ділову глину, дар Божий, на пустоту?"

"Бо це для діла, пане газдо. Наліпимо цівок, переполовинимо, покладемо жолоб у жолоб і цим ярочком прийде з берега вода. І для нас, і для худоби".

"А ти що будеш тим часом робити?"

"Викопаю ставище для вашої птиці. Вода і його наповнить. А можна й рибу запустити".

Коли вода кринична задзумкотіла глиняними лотоками, збіглися на дивницю всі бережани й низяни. Майстер ходив когутом, поважно відмовчувався. По глоті підступив до мене: "А ти, байстрюче, не з болота ліплений". Узгірок цвів шапками й хустками, гудів голосами. Лишень Данило, старший брат Галасів, переломлений, як ключка, відрізано сидів на ковбиці. Його смішкуваті очі притягнули мене наче мотузком. Гадав я, що почую похвалу від дідка, а той розтулив маленький, як у ягняти, ротик і прошамкав: "Не велика хитрість — збити воду з путі. А от знайти її в суходолі, вчути під землею й видурити д’горі — для цього треба мати лій у голові". Ті кволі слова впали тоді в свіжий струмець і стекли в ярок. Якось не при часі було їх обмірковувати. Та слова — не вода, вони часто вертаються до нас своїми потаємними руслами.

Першого празникового дня покликали мене до хазяйського столу з печеною качкою і підбитими стручками квасолі. Розм’яклий від штемпелика слив’янки Галас жваво просторікував: "Де мудре око і совість руки — там і майстер. Він видить одне, а робить інше, своє. Так, як не робить ніхто. Бо однакового й листа неє на цілім дереві. Треба так уважати, аби робота лишалася жити по тобі. За совість робити. Аби зроблене веселило око й гріло чужу руку. Тоді ти — майстер!"

Я мовчав, зломлений його простою правдою.

Бувало, старий Галас скидав вовняний сіряк, розправляв вутлі плечі і сідав сам коло круга, найтугішого, грабового. Починав з денця,

скручував тонкий калачик і витягував стінки. Робилося це так споро, що видавалося — глек вислизнув з його рукава. Ниткою підрізав його і тягнув уже другий калачик. Пальцями защипував шийку, нігтем виводив хвильки, креслив смерічки, видзьобував дірочки. Все лягало мудро, в лад, гейби там вродилося. Часом посягав за гострим пісочком і підсипав у глиняний м’якуш, додавав попелу чи сажі. Горничарство його рук було вигадливішим, тоншим і дзвінко співало після печі. Не треба було й тавро своє класти

— хрест у колі, аби здогадатися, що то його робота.

За круг сідав він рідко, виссані глиною груди хрипіли, як старий ковальський міх. Геть ізсохся на тілі, зате горшки

його мали плечі високі й тучні, на що інші горничарі не важилися, боялися, що сирець упаде. Одного торку пальця йому було доста, аби поправити чужу роботу, порятувати її, а якщо ні, то безжально розквасити на м’якину, рознести на череп’я. Бувало, що й цілу полицю. Грозився на цілий берег: "Я на своє ім’я не дам накласти нікому! Або ліпите, як Бог наказав, або ніяк!"

Сини його притишено розповідали, як батько ліпив колись кахлі для Відня. Розписував на них усе, що хотів: бричку з кіньми, гуцака з гуслями, цигана з псом, дівку з коромислом, діда з піпою, дерев’яну церквицю... Знатних панів у палацах гріють коминки з нашими, русинськими, образками. Робив Галас тиглі і ллячки для золотарів з Лемберга, важки для аптекарошів Прешова, грузила,на рибний Дунай, шпульки для сербських ткаль і навіть глазуроване монисто в краї волоські. То були речі високої виправи, однаково добротні й файні на взір. Та моє замилування чомусь викликала інша ліпнина майстра — візочки, коліщата, звірята і звіздаті квітки. Зримо ввижалося, що робилися вони з доброю дякою і легким серцем. І за ними я бачив того чоловіка іншим, гострий і буркотливий стариган відходив у тінь.

З якоїсь потреби, пам’ятається, зайшов я до його спочивальні і був спантеличений: голі білі стіни, груба долівка й тверда лежанка. И на дошці-поличці єдина прикраса — сіра щербата подоба жінки. То не могло бути його виліпкою, робота аж надто простенька. Але ж чому для нього прикметна? Я довго чекав нагоди, аби запитати про це. Галас, що відсікав усяке пустослів’я, оживився очима. Виніс фігурку надвір і поклав на сходину. Скупий призахідний промінь спочило ліг на бокату глину.

"Цю паніку знайшов мій братко Данило, коли копав шанець під церковний мур у Станові, — почав він стиха бесіду. — Напав давнє городище — кістки, іржею з’їдене залізо, черепки... і цей глиняний бовван. Хотіли відпровадити його до високої школи в Пешті, та я відкупив, не поскупився. А чи знаєш, чому? Бо я вгадав замір далекого в часі майстра, що дорожчий мені за брата. Може, того чоловіка й чоловіком важко назвати, може, він ще не мав того розуму, що маємо ми, але мав дар видіння. А це більше, ніж розум. Він скутуляв із глини одним подихом жіночу натуру. Без рук, без ніг, без волосся, а все — як є направду і навіть більше правди, ніж у живому тілі. Я це й очима і чоловічим нутром чую. Цей крутий вигин стегон, це тверде й щедре черево, ганьбливий пуп, яблучка груденят, розрізи очей, в яких заховані радість і смуток цілого світу..."

"А чому в неї аж чотири груди?" — несміливо зазвідав я.

"Не знаю, леґіню. Може, з повноти серця той майстер хотів зобразити її ще ліпшою, бо любив її. А може, хотів, аби з усіх боків виділи, що то сласна жона, невичерпна на ласки для мужа і на годулю для дитини... Ми нині лише гадати годні, та не це головне. Головне, що той давній глиняр відкрив мені спосіб, яким я добув собі ймення в горничарному цеху. Дякуючи його дарунку, я збагнув, що посудина мас нагадувати жіночий стан. Мас будити, навертати людський взір. Ось чому мої корчаги, скляниці й винні жбани так любило панство. Це і є мій потаємний хист, яким я досі ні з ким не ділився, аби не насмішити людей. Та й нащо, цього не навчиш, як не навчиш любити жону... Жони

вчувають чоловічу особливість здалека, як кобила вівсяне поле", — в спопелілих очах старого сіклися збитошні чортенята.

З того дня я й на мачину не шкодував, що служу цьому чоловіку. Копав глинище з потроєною силою. Не так побивався за матеріал, як грів надію, що й сам віднайду якусь дивницю. Висліпував очі, та земля ніяких дарів не показувала, лише покривлене коріння й камінці, що розсипалися на вогнисту охру, якою жони мастили пристінки •

до празників. Земля не виявляла мені своїх таємниць, бо я ще не мав ключів до неї.

Того літа ще встиг я зв’язати для Галасових возів солом’яні "постоли". Коли вози гриміли долі кам’яним берегом, деякі горшки кришилися, і ніяка перев’язь не могла їх уберегти. І я переплів колеса житньою соломою, а поверхи зв’язав ремінняччям. Тих "постолів" ставало аж до битого путівця, а раз ми в’їхали з ними і в саме Мукачево. Городяни по тому довго торочили, що добре б так обувати возові колеса бодай на Піяці і на вулиці Святої Коруни, щоб панам не гриміло в вухах і порох не лягав на купецький крам. То їх жура, а в нас жоден горнець більше не тріснув дорогою. Мене за це виряджали в неділю з товаром на базар. Може, з подяки, а може, тому, що я знав рахунок ліпше, ніж молоді Галаси.

Кажуть, що горшки не святі ліплять. Міг би стати і я горничарем і взяти собі якусь їх дівку, і збити хижку з глини, і довбати оту глину день при дні аж до останньої ями, гробової, аби в глині й спочити. Міг би, та судьба покликала мене дзвіночком не глиняним, а сріберним.

От і рушило. Думка лінива, робота бистра. Рушило...

До полудня вигадую собі клопіт, аби збавити час — і до ріки! А ввечері-другим обертом. До робітництва не пхаюся, аби не сколочувати рівний плин діла. Підперши плечима молоду липку, протинаю зором ріку

і хапливо обмацую берег, що аж кипить людністю. Ріка підсилює вищання пил, стук долот, шкварчання котлів зі смолою. В сірому мурашиному юрмищі непорочно біліють тіла колод. їх кисло-твердий дух сягає аж сюди. Дух дерева, що навіть підрізане, чує воду.

Вербові плетінки для загат устеляють зарінок, як сіті на дуже велику рибу, на русалок. З берега вони вже повтікали.

Дошка з виписом "Молоко русалки" збита й лежить у бур’яні. Тепер тут мостова управа. В коморах накладено майстершик. Майстровий Рахунек на широкому гостинному столі розправив свої сувої з начерками. Його очі, висушені увагою, невідривно сидять у тих паперах. Коли якась рисочка чи кривулька йому не до вподоби, вишкрябує її нігтем і обновлює. Твердий олувок скрипить для нього, як завтрашній міст. Десятники, що прибігають за радою, бояться дихнути, аби не потривожити його загадкового чародійства. Рахунек плечима затуляє від них накреслення, як дорогу ікону від поган. Не обертаючись, відважує їм два-три слова, і вони біжать з ними на другий берег.

Берег ходить і гуде, як потривожене гніздо шершнів. Котуляє від купки до купки чорний клубок голови — Йванко! Він помагає старому водовозу Гарапкові, розносить коновки між артільників. Як я йому заздрю! Завтра я зарахую йому це в повну "денну тріаду". Ба навіть у дві. І позавтра, і надалі теж. Бо то не лише люди п’ють з його рук, напивається його душа й розум духом робітної толоки. Цього питва має стачити надовго, на все життя.

Глітно і в корчемній куховарні. В перевернутому старому дзвоні плямкають крупи. Під шопою міряють на вечерю бобовищенське вино. Під дичкою білують вола, у кліті відспівують самі себе когутики. З руських сіл несуть живноту, ми платимо більше, як на базарі. Добровільних помагачів годуємо, з наймачів стягується мізерне "столове". Дочуваю, як сокачка сікається до прибулого діда: "Що то за качка така? Чи ви її не придавили дорогою?" — "Та де, паніко, мав би гріх?" — "А чому в неї очі зажмурені?" — "Бо ганьбиться..."

Ця бесіда м’якшить і мій душевний стрій. Знехотя відриваюся від липки, бо вдарило на вечірню. Хочу покласти подячну свічку за добрий починок. Глухий Кузьма, не знамо як, чує мої кроки на камені і знімає крисаню. Він мовчить, дзвони говорять. Я бачу, як він слинить губи і тягне їх догори. Він "слухає" губами звукову габу і точно вгадує проміжки ударів — три дзвони сплітаються, як цвітасті бинди в дівочий вінок. Так лунко, так благісно! Коли вітерець висушує губи, Кузьма піднімає руку проти пригаслого сонця, придивляється. Настає черга довгого і протяжного дзвону. Я довго не міг розчовпати, для чого він так чинить, аж поки не прийшов здогад: волосся на руці тремтить від потрясінь повітря й підказує дзвонареві потрібний розмах. Тепер він "слухає" одною рукою, а другою мірно натягує мотузок. Врочисте бомкання тугою хвилею котиться Мукачевом, пригинаючи голови старому й малому. На нього завмирає й нашорошує вуха навіть худоба.

Кузьма дзвонив ще за мого дітвацтва і зрідка пускав на дзвіницю й мене. Коли я привіз нові дзвони з Дрогобича, з отчизни звіздаря Юрка Котермака, Кузьма оглух. Стається таке з людьми його ремества. Нові дзвони лежали в траві, такі ж зелені й тихі. Чоловіки підступали до них, цюкали хто перснем, хто нігтем. А Кузьма стояв од далік як чужий, і позирав кудись поверх них. Я підійшов і увидів, як у його твердій сльозині хилитався дзвін, що, мабуть, поселився там назавжди. Мені аж душу замлоїло.

Коли дзвони підняли, я радився з Божим Симком: "Кого покличемо на дзвіницю?"

"Кузьму, кого ж іще", — подивувався чернець.

"Та він же глухий?"

"А ми хіба не глухі?! Та Господь кличе — ми чуємо".

Я згодився. Прості слова, а так ударили в серце. Симко дякував мені, що я пристав на його раду. За що дякувати? Коли глухі чують сокровенне, то щоб ми не чули одне одного! Серце має свої докази й резони, котрих розум не помічає. Так казав Гречин.

У церкві я запалив свічку, і вона запахла цвітовинням першого покосу. Прочитав молитву Єфрема Сирійського, якою скріпляв себе щодня.

"Господи і Владико життя мого, духа млявості і недбайливості, властолюбства і пустослів’я віджени від мене.

Духа ж доброчесності і смиренномудрія, терпіння й любові даруй мені, недостойному рабу Твоєму.

Так, Господи Царю, дай мені зріти моїпрогрішення і не осуджувати брата мого. Бо Ти благословен сси на віки віків, амінь".

На паперті сиділа стара жона. Я нахилився й поклав коло неї гріш. Пішов собі.

"Зачекай, чоловіче, — наздогнав мене кволий голос: — Я не жебраю, я сіла спочити тут".

"Перепрошую, бабко, я не знав".

"Не біда, синку. Якщо вже дав, я візьму, бо в цьому дарі

— твоє здоров’я, твої літа. Давай щедро милостиню і житимеш довго. Бо коли жертвуєш, не металом ділишся, а найдорожчим, що маєш. А із зайвими грошима віддаєш і свою журу".

"Хіба вони бувають зайвими, гроші?"

"Все, що обтяжує клопотом, зайве. І з грошима так".

"То, може, ліпше без них, бабко?"

"З ними ліпше, якщо ти їм пан, а не вони тобі. Гроші вигадали мудрі для мудрих, дбайливі — для дбайливих. І вклали в них повноту розмислу. — Стара погладила монетку на висхлій долоньці: — Видиш, вона кругла-як земля, блискуча

— як сонце, працьовита — як колесо, дзвінка — як зернина, холодна — як вода. Скільки всього ввібрала в себе і скільки віддає людям. Чи є щось інше, що так вірно й невтомно їм служить?!"

"Може, і є, бабко, але люди все одно в першу голову вибирають гроші".

Від Латориці тягло запахом риби — вночі буде дощ. Із ситної заплавної паші вертали корови. Вони пливли вулицями, як човни, несучи важкі молочні бебехи. Піднімали мокрі писки й протяжно трубіли: "Му-у-у!" А мені знову прийшов у спомин Божий Симко, його пам’ятна оповідка. Того вечора ми сиділи коло вогнища з рибою на рожнах. Всі троє малослівні, кожен плекав свою мовчанку. Жига ніколи нічого не питав, бо знав, що відповідей немає. Але тоді він запитав Симка: "Як гадаєте, отче, чому Мукачево має таке ймення? Чи правда, що від тяжкої роботи, від муки, з якою насипався паланківський горб? Чи, може, від перших млинарів, що мололи муку на ріці?"

"Побрехи, — всміхнувся монах. — Люди, що заселяли місцини, зазвичай давали їм назвиська від доброго слова, аби привернути сюди добро, аби легше тут жилося. Слова "мука" в давніх млинарів не було, а було "брашно". Замкова гора теж не насипалася. В сиві часи, коли земля ще була молодою, вона спухла, як чиряк, та й лишилася. Так тоді здвигалися гори і влягалися корита для озер та морів. А далі прийшли сюди люди, втікаючи від стуцені, стали приручати диких вепрів і корів.

Ріка тоді текла під Ловачкою, де зараз путь на Ужгород. Вона широко розпливалася рукавами й старицями, наповняла ямиці боліт. Люди жили під горбами, аби вберегтися від повеней, а сюди, де нині город, ходили хіба косити на човнах. Бо трави, на воді й перегної, виганяли тут під шию. І от котрийсь завзятець спустився з крем’яної гори і перебрався на привільний випас. Поклав колибу, далі зшив із очерету хижку, на зиму обмастив глиною. Для худоби

— таке ж стійло. І зажив собі ситно, сушив болото, мав торфину на паливо й під городину. А головне — череду, що на добрій паші добре плодилася. Водні плеса далеко розносили звідси мукання худоби. Так і прилипло до чоловіка — Мукач. На довколишніх груниках говорили: "Повеземо до Мукача садовину й вино, виміняємо на сир". А поле його назвали — Мукачево... Коли прийшли на ці терени мадяри, то застали тут тихих робітніх людей, що годували себе земельною працею. Не так, як вони, кочові племена. Наші слова вони припасовували до своїх. Назву поселення, що одразу їм припало до душі, промовляли як Мункач, від слова "мунко" — робота. З тих часів і казка до нас дійшла про Івана, коров’ячого сина. Може, це й був той Мукач, від якого наш город почався..."

Того вечора, пам’ятається, теж ішли цугом з річкового водопою корови, неспішно і чинно, як перші господині цього заманливого берега. На тлі кущового цвіту видавалося, що на рогах вони несуть священні вінки.

А засинаючи, пригадав я знову стареньку при церковній решітці. Переже не видів її в Мукачеві, і після тієї стрічі теж. Та як вона файно сказала про гроші. Хоча що вона може знати про них? Чи я, чи хто інший? То вони, гроші, знають про нас усе.

Базарувати я любив. Грошей мені не доручали, я більше пантрував, аби потяжливий люд не хапав крам. Та й на це мав полегшу — пса Цімбора, що волочився тінню за мною. Коли ставалася оказія, пес гарчав так, що цоркотіли горшки на возі. Він злодіїв чув на дух. Бо в злодіїв свій

запах, запах закляклого в крові ляку. До грошей мене Галаси не допускали, зате покладали на мене рахунок, аби не замилитися. Вони рахували на перстах, я в голові. А до голови більше поваги, ніж до рук. Це потвердив і Мордко, якого я неспогадано стрів тоді на торговиці.

Спочатку вчувся запах цибулі і цвілого сукна (на той час я ще не знав, що так пахнуть жужми грошей), а вже тоді нависла наді мною знайома гандрабата постава. Я був не той, що раніше, а він такий самий. Руки, як звично, на гузичнику, губи мокро блищать, очі сміються гармошками зморщок. Скільки в них хитрої радості, скільки молодечого подивування!

"Ти чи не ти, милий челяднику? Що продаєш?"

"Горшки".

"Добрий зиск?"

"Товар хазяйський. Я помагаю ліпити, а тут приглядаю за торгом".

"Оввa, не знаю, чи сміятися, чи плакати, — Мордко закотив д’горі совині очі. — Були часи, ти готові гроші ліпив, а тепер ліпиш горшки для когось, продаєш їх комусь і нічого за це не маєш... Знаєш, як це називається: робити на "фуч". Гой-гой, орел ловить мух. Та й не мух, а порожній воздух, —його ущиплива перемова кипіла як вода в квасному кадобі.

— Від кого, а від тебе я цього не чекав. Не таким бачився мені твій уцiл", — жидові очі пригасли, нижня губа гидливо одвисла. Мені стало шкода і його і себе.

"А що робити?" — кинув я перше звичне, що кажуть, коли не знають, що казати.

"Що робити! — вискнув Мордко з притиском. — Робити на себе. Лише тоді чоловік має волю і спокій, що є найдорожчим у цім світі. Сам собі пан".

"Та що я знаю робити?!" — губився я.

"Це я маю питати, а ти — держи одвіт".

"Вмію барви мішати й крити ними дошки й полотно під образи", — хвалькувато відтяв я.

"Частуй голий босого! — пирснув злим смішком жид. —Другими словами: вмієш слугувати голодному маляру".

"Можу вугля з дерева палити..."

"...і спалити собі білі печінки й здохнути молодим від сухот", — насмішкувато подовжував він мою бесіду.

"Ще годен споро землю копати..."

"Це й гробарі годні. Чоловік ще дихає, а в них уже яма готова".

Я затявся казати щось більше. Бо й не знав що.

"Дурною роботою, братку, світ не здивуєш. Бачу, не густі твої руки на ремесло, — присудив Мордко. — Але це не смертний гріх. Головне не вміти, а любити щось робити. Що ти любиш робити?"

"Люблю возитися з псами", — булькнув я першу дурницю, іцо прийшла мені на ум. Гадав, що Мордко зарегоче або відмахнеться і втече від дурисвіта. Але ні, він нараз умовк і став теребити бороду.

"Иов! — слово його впало, як відро в криницю. — Це добре!"

"Ви смішкуєтеся з мене, пане Мордку".

"Ні, бо псів любиш не тільки ти. А значить — за це можуть платити. Рівно за тиждень чекаю тебе на цьому місці", — сказав-припечатав і, війнувши клином сердака, пірнув у базарну крутіль.

Так я залишив горничарський поселок. Як прийшов, так і пішов, без жалю й радості. Так усе в цьому світі нам треба вчитися полишати. Пес Цімбор супроводив мене до Данилової стуцні і понуро повернув назад. Відтепер, як я знявся з сінника, він більше матиме простору. Та ніхто з нас цьому не був радий. Старий Галас одійшов ще в провесінь, а сини почали краяти берег на клапті і тягнути, хто скільки міг. Кожен з них мав себе за вдатного майстра і ліпив свою артіль. Та все клином виходило. У бубон ударить кожен, та не кожен на ньому зіграє. Тепер ми про це говорили з Данилом.

То був найстарший із Галасів, і найдивніший. Про покійного брата він говорив з печальним смішком: "Рвав жили, сіромаха, свої й чужі, гадав, що два гроби чоловікові треба. А зайшовся одним, як усі... Тепер галасівське горничарство зійде на пси. І тавро родове загублять, і злагоду. Все в болото втопчуть розтелепи".

"А ви б їм розумну раду дали, — докинув я.-1 — Лише старий віл витягне воза з болота".

"Мені глиняні горшки ліпити не з руки. Хіба золоті".

"Ба з чого?"

"На золоті сидимо, леґіню. Ану скуштуй", — зачерпнув з криниці глиняне горня.

"Файна вода", — похвалив я.

"Золота-а-а! — солодко сокотав дідо. — Сторожу її тут", —потюкав паличкою об землю, коло кудлатої стовбурової тіні, що лежала при його ногах, як вірний пес.

Кликався він Данило-Копач. Я спершу гадав, що через свою суху поставу, як надломлена тріска. Аж то з іншого дива — просто любив чоловік копати. Все життя шукав у землі якісь скарби, і все — в пусті вітри. Одне добро настарав

— викопав у передсілку криничину, тут і халабуцу собі зліпив. Тепер, пригнутий перекопаними пластами, посижкував у холодку і задирав замашним словом перепутніх. Ми, коли вертали з торговиці, ставали напитися з його студні. Вода шовком розтікалася по тілу. Може, тому, що нуртувала під шовковицею (тут це дерево називають яперка). А може, з іншого якого дива.

"Пити всі п’ють, а почистити кадоб нікому, — скрушався Данило. — Кого не прошу — бочаться. Примулилася ямиця за роки. Може, ти, синку, не полінуєшся?"

"Я б радо, діду, та спішу до роботи в город".

"Робота в городі — то важниця. Мало кликаних, ще менше обраних. Кланяйся там, коли стрінеш, Петрові Соломі. При мені вчився криничарського рукомесла. Біжи, неборе, пани не дочікують. А як упрієш від тої роботиці, завертай до моєїстуцні. Вона тя напоїть ситно, ой ситно..."

А я вже й так біг, закушпелюючи постолами гарячу куряву і хапаючи вухом дідове кахикання з глумливим муркотінням: "Хто з панами оре, той задом волочить..."

Я часто міркую: чому ми так легковажимо словами? Й самі коли їх промовляємо, сіючи по вітру, як лист; і коли слухаємо, та часто не чуємо чужі. Так і я тоді слухав Данила-Копача й не чув. А слово не розвійний лист, слово може впасти каменем нагнше болото; слово може лягти гойним мастилом на рану сердечну; за слово, як за нитку, можна взятися і випрямити свою долю. Та що там казати, всі ми заднім розумом тверді.

Пан пікер, якому показав мене Мордко, різнився від інших панів. Якась висока гордість застигла на його тварі. Гордість чоловіка, що знає собі ціну, а як зацінюють інші, його не обходить. Я одразу запримітив, що мав він не одну, а дві пари зіниць. Першою парою схапував тебе в один мент із ніг до голови, а другою просікав нутро, щось там видів своє. Крім очей, і все інше в нього було гостре — і хрящуватий ніс, і проділ у глянсуватій чуприні, і чорні вусики, і носки чобіт, і дротяний пруг у пещеній руці.

"Ось це і є той сучий син, що смілиться проситися до вас на послух, пане Лойку", — крутійкувато заторохтів Мордко і щугнув мене ліктем. Дорогою до Паланку я розповів йому про свою собачу планиду.

Гострий пан хльоснув ціпочком об чобіт і невідь-звідки вихопився грубезний картатий пес на високих тонких лабах. Він гаркнув на Мордка, заголивши черлені ікла. Жид сахнувся, випнув мене вперед, як загороду. За добрі два ступні від мене пес завмер, задніми лабами став яро дряпати землю. Ми дивилися одне одному в очі, я спокійно, пес — із дражливим острахом. Я звільна відкрив долоні, ворухнув перстами — пес подався вперед і сів. Пан Лойко різко щось буркунув, і той неохоче вернувся до нього.

"Добре, поважний Мордохею, — мовив він рипучим голосом, — я відправлю вам обіцяних двох щенят. А цей гостровухий най лишиться. Побачимо, що за звірець. У зайця й осла теж довгі вуха..." — скривив тонкі бліді вуста, що мало виказувати осміх.

Ми стояли коло підошви замкового горба, бита дорога здіймалася до самих мурів Паланку, що черленів граненими дахами на вершечку. По ліву руку тягайся гряди винниці, по праву — підковою розрослися яблуневі й горіхові дерева. Під їх шатрами тулилася псарня. Навісним гавкотом стріли нас її пожильці із заґратованих віконець. Просторий плац було всипано битою цеглою, а саме урочище обнесено плетеним заборолом. Челядники в шкіряних гачах клопоталися по своїх вирядах. Перед паном Лойком вони ламали шиї і приплющували очі, як триденні щенята. Усе довкола сотенними голосами дзявкало, скавучало, ревло й гарчало. Поки мій суворий поводир не брязнув хлистом об мідний лист. Від закуреної варильні рушили в різні кінці псарні теліжки з казанами, і черпаки заходилися над дерев’яними коритами, застукотіли-заклацали собачі зуби. Запахло смачним, я згадав, що не мав ще днесь у роті ні рісочки. І звично промкнув слину, заздрячи псам.

Пан Лойко забув про мене, ходячи від шопи до шопи і щось наказуючи псарям. Я валайкався двором, не знаючи, куди себе приткнути. А коли сіло сонце, постелив собі лободи й приліг під горіхом. І тут же мене розкопкали: "Вставай, спати на псарні не смієш, аби пси не звикли до твого духу". Пан Лойко повів мене до сторожової колиби. Показав збиту солом’яну лежанку і сказав: "Затям: добрий пес — Це вовк у собачій шкурі. Чуєш, вовк! Це мій перший урок. А завтра буде другий. І не мийся завтра зранку. На цій службі тобі не вільно митися", — і пішов, похльостуючи дротиком по халяві.

Тоді мене це здивувало. А вже з другого дня не дивувало ніщо. Після того як пси наїлися, мені теж зачерпнули черепок і простягнули через пліт. Я вгадав, собачі помиї були направду смачні: варені крупи з посіченим коров’ячим вим’ям і тельбухами, траплялися й когутячі гребінці та риб’ячі голови. Поживне, але не солене.

"Нічого, налижешся поту через день, — утішив мене сторож. — А може, й крові. Кpівця солена".

Мені дали вбрати тяжку і грубу одіж із валяного сукна. Від неї тхнуло мерцем. На руки пов’язали шкіряні мішки, до голови приторочили такий же клобук із дірками для очей.

Потім я ліг на воза. Сторож, наш чоловік, черкнув навздогін ребром долоні хрестик у повітрі. Він має мене від чогось порятувати, здогадався я. Ми перетнули кам’яницю, що веде на Ужгород, і зіп’ялися на спад гори Ловачки. Обабоки простягалася благодатна долина, припараджена кущиками глоду й свербигуса. Око на ній спочивало.

З рідкого березняка вигулькнув пан Лойко, що свіжо пахнув фіалкою. Рипіли в траві чоботи і рипів його сухий голос: "Слухай сюди урок. Побіжиш у долину, за тобою пустяться пси. Ти для них звір, злодій, смертельний супротивник. Вони тебе схочуть загризти. А ти відбивайся, борони себе з усіх сил. Головний зміст твоїх дій — вижити. Бо коли не вцілієш, хто забере платню? Якщо доволочишся до житнього поля, дістанеш на вечерю два черпаки. Пси —по одному, а ти два. Дуже масна буде щерба, на волових кістках", — він показав гострі дрібні зуби, готові перетерти будь-яку кість.

У хащині затрубів ріг, і я вергнув скуте хламидами тіло донизу. Я біг, спотикався, перевертався, вставав і далі біг, наскільки давали ковзкі грабові чуні на ногах. Як тільки запахли мені цвітом перші кущики, я почув, ні — вчув псів. Від їх збісного гону щулилася земля і зривалися з квіток бджоли. Потилицею чув я шалене хекання. То були вчені пси, вони гнали без зайвого галасу, зі злобною втіхою. Я став, щоб утвердитися на ногах, чекаючи першого наскоку. Загупали тверді тіла, зуби вчепилися мені в поли, в рукави, в ноги. Вони тягли мене вусібіч, інші продиралися, аби дістати поживу й собі.

Враз пси зняли переможний гавкіт, показуючи цілому світові зацьковану жертву. Яка це була страховидна мука —хилитатися під гроном оскаженілих туш, вчуваючи натягнутими нервами як де-не-де твою шкіру пробиває гостре ікло. Груба повсть не рятувала до кінця. Тоді я зацокав чунею об чуню і це їх зупинило на мить. Я закрутився, як

млин, струшуючи з себе переслідувачів. І побіг далі. А вони, роздрочені опором, кинулися на мене з потроєною злістю.

Я не був готовий до цієї битки, напуцжений мозок не давав ніякої ради. Насилу дотягся до шипшинового куща і запхався в терня. Пси відступили, валували збоку. Головне

— не впасти, розумів я. Бо тоді зірвуть шапку, придушать, загризуть. Я затрюхикав далі, але встояти не вдалося, двоє огирів скочили мені на плечі й повалили. Я скулився, як гусениця під тріскою. А вони згрудилися поверхи, танцюючи на мені свою ловецьку тризну. Я загубив одну чуню і ледве встиг затягнути ступню в холошу. З лежачого легше стягнути й рукавиці. Якщо це їм вдасться, мені амінь!

Що я знав робити: набрав повні груди воздуху і заревів, як полонинський ведмідь. То вирвалися з мене відчай і лють від безсилля... До Жиги часом завертав з ловів один стрілець. Підвеселивши себе горілкою, любив переглумлювати погуки різного птаства і лісової звірини. Люди реготіли, я теж прислухався. От і згодилося тепер. Моє ревище аж самого злякало. І пси схарапудилися, завмерли. Рівно настільки, аби я зіп’явся на ноги.

В руках невідь-звідки в мене з’явилася шелесната гілляка. Я відмахувався нею, як від рою ос. То вже була якась зброя. Пси гарикали, бризкали кривавою слиною, але шал погоні втрачали. Додавала свого і спека. Сморід собачого поту душив мене. А обтяжений потом і кров’ю одяг тягнув до землі. Але я боровся, відбивався від зграї ліктями, коліньми, головою і, здавалося, зубами. "Нехай вони вовки,

— думав я, — зате я чоловік. І я повинен держати верх". Я спостеріг, що ліпше сунутися нахильці, тоді найспритніших псів, що вихапуються на плечі, легше скидати. А обхопивши спереду голову руками, ти на ходу наче пробиваєш живу стіну.

Так я і двигав, оглушений ґвалтом і болем. Не відчуваючи ні часу, ні напряму, ні сенсу своїх рухів. Я просто йшов, щоб виповнити якусь химерну забаганку долі, якесь несусвітенне випробування. Натужно дибуляв покосом, аж поки не вчув босою ступнею пружну твердь колосків. І впав.

Коли ввечері мене стягували з воза, пан Лойко, що ще різкіше пахнув фіалкою, сказав: "Ти сьогодні не з’їж ані одного черпака, навіть ложки їдла не з’їж, бо воно тобі смердітиме псиною. Маєш урок другий: псів не можна любити. Псів можна або боятися, або примусити їх боятися тебе, — і поклав коло мене баклажку з дині. — Це вино. Якщо не хочеш пити, обмий ним рани".

Вино випив сторож Чопик, а рани мої гоїв інакше. Гасив жменьку вапна, розколочував його з оливою, кип’ятив на вогні і мастив укуси. А поверхи обклав виноградним і вишневим листом. Коли рани загноїли, Чопик варив хвощ і змішував його з ягодою болотної журавлини. "Затягнеться, як на псові, — воркував добрий вуйко. — Головно, ти не бійся Ьс, псів. Бо страх вони чують, як свіжу кров, і з того ще більше дуріють".

Я не псів боявся, я боявся себе. Що розбуджу в собі хижу злість, підступну собачу повадку: лизати, доки не прийшов час укусити. А вийшло навиворіт: чим більше мене цькували, тим густішав спокій у моєму серці. Спокій сили і сила спокою. Бо замість того, аби псам оголосити війну, я брав від них усе, що міг узяти. Я ще більше наблизив їх до себе.

Для пана Лойка кожен пес мав ім’я. Тільки не я. Мене називали тут просто Кутьо. Пес по-мадярськи. І так, видно, буде до смерті.

Псів пускали на "збуя" щодругого дня. Мали день перепочинку. Пси, але не я. Я зализував рани, пошивав і латав ряндя, прибирав на видолинках паліччя й каміння, аби пси не поранили собі лаби в сліпій

гонитві за жертвою. Тепер, пізнавши місцину, я чувся певніше. Тут, на приволлі, зроджувалися спасенні придумки. Готуючись до напуску, я став набивати в онучі й за пояс притлумлену м’яту. Декотрі пси, як і щурі, не люблять її запаху, від нього їх млоїть, і хіть до переслідування пригасає. Але цього було мало. Я мусив міркувати глибше, я ж не згубець!

З волокон потовченої кропиви сплів собі клапті мачули, якими обв’язував руки, стегна і плечі. Собачі зуби, що прокушували повсть, цю плетінку не пробивали. Ран після цькування стало менше. Я відмовився від дерев’яних боканчів, що струджували ходу, зате набив на товсті постоли бляшані заклепи, а на підошви — підкови, і став твердіше чутися на ногах. Все це, крім м’яти, було видиме для пана Лойка, він не перечив. Аби лише живе опуцало якнайліпше муштрувало псів його волостелина з Паланку.

Псарі пускали зграю, а самі березняком спускалися до поля, аби там дочекатися нас. Пан Лойко з бережка поглядав на гризотню через цівку зі скляним оком. Я знав, що не все відкривається його взору. Я міг мати миттєвий сховок у ярузі, за кущем чи за стіжком сіна, аби обдурити зірке око й пустити в хід свої хитрощі. Ще раніше я добився, аби глухий ковпак не зав’язували, бо він нібито здушує мені шию. Сам пришив його до коміра, як на жандармській пелерині.

"Твоя воля, якщо не боїшся лишитися без вух і носа", —гигикали псарі. А я про свої вуха й не думав, мені потрібні були вуха собачі. Довгими вечорами вправлявся я, щоб помахом голови закидати шапку на плечі, аби звільнити рот. Так я міг обзиватися до псів. А як з ними говорити — це я знав. Знав я і те, що пси різняться, як і люди. Серед них, як і серед нас, є заводії, пси-ватаги, до чиїх голосів прислухається майже ціле кодло. І що є пси непоступливі й зухабні, котрих ні словом не влестиш, ні знаком не зупиниш. Для одних готував я приману, для інших — острогу.

Під час п’ятого бігу вгадав я ватага в довготелесому рвійному псові паленої масті. Віяла шерсті курилися за ним, як дим, коли він летів стрімголов понад травами. Палений був першим угоні, зате ніколи не кидався першим на "збуя", даючи цс скусити невтримним хижакам. Обачний, розсудливий звір, він і голос подавав скупо, але грізно. Тому я його нараз завважив і заціпив. І вже другого разу мав для нього лакомину — присмажену шкуринку солонини. Її я сховав у роті і, коли приспіла нагода (на споді неглибокої вирви) — нахилився з нею перед ним. Шал гону зламався й притих. Псів зрання не годували. Ласі писки потягнулися до поживи. Та де, Палений двічі хряснув по ній лапищею, кладучи свою печать, а оскалена паща з терпугами-зубами нічого доброго не провіщала нікому. Невдоволені пси знову взялися за мене. Але й для них, найбільш затятих, я мав дарунок. З пробитої завчасу дірки в шкіряній рукавиці вистромився гострий клинець. Я його витяг із брами і нагострив об камінь. Коли натягали рукавиці, залізко затиснув у кулаці.

Жоден пес, який би роз’ятрений і дурний не був, не полізе на голе лезо. Буце гарчати, наскакувати, та й того. А мені цього й треба: полювання в розпалі, а я, вбережений, поволі відступаю до урочного місця. Пси гзилися від безсилля й голодного сказу, без запалу свого поводиря. А Палений ходив позаду колом і мотав кудлатою головою. Наші очі стрічалися — очі давальника і очі приймача. Вовк ставав псом, слугою. Він запізнавав і приймав новий запах.

Запах немитого тіла й зструпілих ран, який мав бути моїм ворогом на бойовищі з псами-людожерами, тепер ставав моїм помічником. "Пане Лойку, псів можна любити",

— шепотів я спеченими губами. Коли п’ятого разу псарі стягнули їх докупи, я вперше звершив свій карний день на ногах і при пам’яті. Як новоявлений, озирнувся довкола й побачив обширні луги, заткані жовтим дроком. Упав на коліна й заплакав від радості.

Пес пса розуміє. Палений упізнавав не лише мій запах, а й голос. Я підгадував нагоду, коли їх муштрували на плацу, і підкликав його тонким посвистом. Палений підлітав до плоту і крізь дірку діставав гостинчик. Аби лише пан Лойко не засік. На це мав зважати і я, і Палений. У жодного псаря немає заднього зору. А пес його має. Ми розумілися. І це була наша забавка, прихована від чужих очей. Ніхто так не любить і не вміє бавитись, як пси. Науськування й лови —це теж для них гра. Гра пана Лойка проти "збуйника", проти мене. Я мусив переломити сенс цієї гри, щоб вона стала нашою з псами, а не його.

У вільні від гону дні пси відбували вишкіл на плацу. Вчили їх розуміти словесні накази, бігати вузькими колодами і хиткими драбинами, переплигувати вербові перелази і перескакувати рівчаки з водою. Пан Лойко, ляскаючи хлистом, навіть примушував їх скакати в обручі, обвиті палаючим клоччям. Не всі пси йшли на це, а Палений кидався у вогненне коло охоче. І діставав за це лакомину. Здавалося, що дим віється за ним слідом. Це був розумний пес, притьма вгадував, що від нього хочуть, і користувався цим. Палений і пан Лойко були варті одне одного.

Якось із боку замку спускалася карета з молодими паніями. Побачивши цікавину за огорожею псарні, вони веліли фурману спинитися. Пан Лойко це помітив і ще більше виструнчив свій гінкий стан. За його командою псарі поскликали псів "до ноги". Другий погук стосувався Паленого. Той вихопився з пессього строю і закрутився на майдані, підмітаючи хвостом пилюгу.

"Тонцол! Тонцолні!" — цокав язиком і каблуком пан Лойко. І Палений схопився на задні лаби, задріботів, закрутився, вогниста шерсть торочками тріпотіла на вітрі. А пан Лойко не вгавав: "Тонцол! Тонцолні!" Пес радісно завищав і подався вперед підскоком, як цап, що досягає акацієву гілку. Палений танцював. Псарі виляскували в долоні нуту чардашу, а панії аж пищали від захвату. Навіть я тихо реготнув у своєму закамарку. Лише пан Лойко віддано й печально стояв витягнутий у

фрунт. Одинокий і холодний, як стальний шомпол у його руці. Він — служив! Так, як служили йому пси.

Котрась із панночок кинула пану пікеру до ніг білу жоржину. Він підняв її двома пальцями і вклонився: "Це невинна забавка, але завтра, якщо ваша ласка, я міг би показати направду цікаве видовище — полювання на розбійника. Лишень не забудьте взяти з собою пахучу сіль, бо дійство буде направду жахке".

Я зрозумів: завтра танцювати мені.

То був незвичайний псар. Цар-псар. Я відчував, що пан Лойко не любить ні людей, ні псів. Зате любить своє діло. На той час я навчився вирізняти й поважати таких людей. Світ держиться па майстрах, що знають і люблять своє діло. Такими були дзвонар Кузьма, рибар Пехньо, маляр Жига, горничар Галас і намісник генеральської псарні Лойко. Ці люди були не ліпші й не гірші за інших, скоріше не були паскою ні для когось, ні для себе. Але були вони тісю сіллю, без якої страва життя пісна й пуста. Черпаючи з криниць їх хисту, я дійшов розуміння, що жодне високе ремесло немислиме без нутряної свободи. В будь-якій, найлюбішій роботі, треба бути вільним. І дихати стане легше.

(Щоправда, тоді ще я не знав того, що цим "майстровим" людям необхідний, як причина для хліба, рідкісний рід людей інших — таких, як Мордко).

Одного вечора пан Лойко несподівано зайшов до моєї сторожки. Чопик потягся в село, я сам сидів, не світячи. Пан Лойко стояв на порозі й похитувався. Він був п’яний і без свого незмінного стального прутяка.

"Я прийшов, аби наповнити твою баклажку, — вимовив чітко, лише трішки втомлено. — Бо порожній посуд, як і порожня голова, — вмістилище диявола. Вип’єш зі мною?"

"З вами вип’ю", — сказав я. Склав тріски і запалив під ними сухе моховиння. Вхопився вогонь, і житло, що виглядало тісним і вбогим, раптом розсунулося, розпросторилося, заяскріло вмащеними в стіну соломинами.

Пан Лойко витяг гичку зі скляниці і рівною цівкою наточив вина в мою баклажку. При цьому сам стояв на ногах хитко. Одна пара зіниць стежила за рукою, друга спицями встромилася в мене. Я мірився вгадати, як чулися під цим поглядом пси. А його цікавило інше:

"Чому ти цим займаєшся?"

"Не знаю. Мусить же хтось займатися й цим. То чому б не я".

"Скажи мені: ти себе перевіряєш чи псів?"

"Я звіряю свій страх. Хто з нас дужчий — страх чи я?"

"То що ти відчуваєш, коли роз’ятрена зграя кидається на тебе і рве в усі боки?"

"Тоді крайки моїх вух червоніють".

"Звідки ти це знаєш?"

"Так завжди стається, коли я злюся".

"Це добре. Тебе взяли б до війська Юліуса Цісаря, великого полководця, що знав ім’я кожного із своїх вояків, як я своїх псів".

"Чому так гадаєте?" — здивувався я.

"Бо знаю, як відбирали для нього новобранців. Кожен клав на плаху руку, а центуріон замахувався й рубав мечем коло його перстів. Якщо хлоп блід на лиці, його вибраковували. Брали тільки тих, що нагло червоніли. Як ти. Твоя кров готова до протесту, до битки. "Збуї", що служили до тебе, умлівали до тижня. А ти, бачу, стерпівся, призвичаївся..."

"Якось так. У нас кажуть: сам упав, сам і підніметься".

"Мене не обходить, що там хтось лепече, — дражливо буркнув пан Лойко і підлив мені ще вина. Питво цямкотіло проти вогню золотим шнурком і пахло прив’ялою жимолостю. Так пахне безпричинна печаль юності. І вона теж п’янить. — Пий, — сказав він примирливо. — Це добре вино, хоч і солодкувате. Мальвазія називається, за Дунаєм ці ягоди достигають першими. Я з тих країв. Але тут я з тобою не для того, аби засолоджувати гірчавість цього вечора. Мені конче треба почути від тебе правду: хто сильніший — псс чи чоловік?"

"Чоловік, — сказав я. — Його звати пан Лойко".

Некліпний його взір засклів, як у змії. У блиманні полум’я верхні зіниці сіклися з нижніми.

"Ти хи-и-итрий пес, — протяг він. — Але виповів правду. Мені й сам генерал каже: "Ви —залізний, капітане". Так, я залізний. Мене не м’якшить навіть мальвазія..."

Але вино його таки розібрало. Я поміг капітану підвестися й був подивований, як твердо він збитий, який важкий. Направду залізний. І пахло від нього не вином, а невідомою квіткою. Може, він носив у пазусі засушені дарунки від панночок. Жінки люблять таких чоловіків, твердих, холодних і водночас упадливих до жіноцтва. Вони це відчувають на відстані, як добрі пси чують семиденний слід звіра, бо нюх їх у сорок чотири рази гостріший за наш.

Пан Лойко відхилив мою поміч і тверезо прочеканив: "Затям собі: мене ніхто не дурить. Капітана Лойка можна обдурити лише раз".

"Я це затямлю, пане капітане", — сказав я.

Його чоботи зарипіли в пожухлій конюшині. Вже з темноти долетіло: "Завтра приходь на псарню. Але перед тим добре помийся, я передам мило".

Так і було, мені принесли дьогтьове мило й чисту вдяганку. Тепер я був схожий на інших псарів і стояв з ними в гуртику, слухаючи напучування пана Лойка. Палений веселим чортом крутився біля моїх ніг. Коли челядь розійшлася, капітан покликав мене до лавиці під липою, що сіяла на дворище свої медові прицвітники. Він сказав: "Я не хочу, щоб ти показив мені моїх псів. Не знаю чому, але вони не приймають тебе за "збуя". Моя метода — вернути в собачу шкуру вовчу вдачу, а на тобі це зламалося. Пси вчули в тобі свого. Коло них ти прислужишся мені більше. Тепер гнати буцеш ти, а не тебе. Так інколи стається. Коли караван повертається, хромий віслюк виявляється першим".

"А хто буде "збуєм"?" — запитав я.

"Цим не журися. їх тут повно, — пан Лойко кивнув у бік замку. — Наприпочатку ти мусиш добре зазнайомитися з псами, пізнати їх повадки. Щось у них схоже, щось різне. Пси розумні для когось і дурні для себе. Приміром, сука відриває цицьку від буцматого щеняти і дає її найслабшому. Йому вона потім і кістку підсуває, відібравши від їстучих дитинят... Дорослий пес, коли піднімає ногу на кожен стовпець, гадає, що значить свою округу, віднаджує чужинців. А прийде другий пес, принюхається і дізнається про нього все — стать, вік, вдачу і час, коли значено... Вовки так не чинять, вовки обачніші й хитріші".

Мені пригадався вислівок, яким лаялася Влена: "Цей світ геть зійшов на пси!" І з того вилущилася нова цікавість: "Пане Лойку, чому ж тоді вовки перейшли на псів?"

"Вовки не до вовків. Там, як і межи людьми, теж є своя порода і своя потолоч. А сталося це давно, коли ще й людність була напівдикою. Вогонь уже знали й пекли на ньому дичину. Той запах і притягував із хащ вовків, біля стійбищ увивалися найслабші, найголодніші. Довірливість і допитливість обернула їх у псів. Спершу їх принаджували кістками, а затим і самих приохотили до полювання. Як ми це робимо тепер".

"Хіба ваші пси для ловів?" — подивувався я вголос.

"Для ловів, але для яких!" — капітан розсік шомполом воздух і рушив на показ своєї собачої вотчини. Шлейф тонких пахощів потягся через розпарений полуднем плац. Лагідно-покірний гавкіт вітав його зусібіч.

Яких тут лише не було псів! Чорні, широкочолі, з жовтими черевами і такими ж жовтими наростами над очима. Здавалося, що вони мають чотири ока. Руді, гостроп'ясті, схожі на лисиць. Вони й хавкали так, як старі лиси. Витягнуті в дуги сірі хорти на лапах-тростинах могли легко перескочити через дощатий присадок. Були й пси з головами-довбнями, чиї язики поміж ікол звисали до колін. Ці тягали волоки з колодами, вирізаними у формі людського тіла. Були й співаючі пси з борідками, що заходилися тоненьким дзявкотом. Інші були схожі на короткі обрубки з качиними лапами, денно ховалися в бузині і вилізали до корита лише поночі. А дрібних, закучерявлених цуциків можна були прийняти за ягнят. Я дивувався, для чого панові Лойку ця дрібнота. Аж поки сам не був приставлений сповняти з ними химерні служби.

Коротунів, що не вилізали з гущавника, ми водили вночі в Паланок, і при тьмавих каганцях ті принюхувалися до підлоги й стін. І бувало, починали сердито дряпати дошку чи одвірок. Те місце ми значили

крейдою, і другого дня столярі зривали дошки й знаходили там мишачі гнізда, мурашники, шашіль чи пліснявий гриб. "Лисиць" я провадив до графських корівників. Вони спроквола обходили хліви, раз у раз погавкуючи на котрусь корівчину. Це означало, що корова "бігає", її належало спішно вести до бугая, аби не прогадати термін. Нюх собачий, успадкований з дикоїминувшини, "читав" тайни, приховані для людського розуміння.

Щосуботньо прилізав сюди горбун Земко, відун з Белебова, і чекав, коли панії зберуться до купелі. Мені пов’язували очі і теж пускали з кучерявим песиком до мийниці. Жони голяка лежали на веретах, а "баранчик" на шнурку дріботів поміж них, я приохочував його до послуху. І коли той жалібно квилів, Земко рушав до панії і довго її обмацував. Потім, дорогою на діл, дідо беззубо гугнявив: "Рачиця в жіночій груцині. Як лісковий орішок. Буцу тлоіти вино з дурного гриба".

Дізнався і я про те, як "тлоїгься вино" з мухоморника. Єгері в молодий місяць збирали потрібні гриби, і відун набивав їх у скляну корчагу. Вона закопувалася в яму глибиною до пояса. А за чотири тижні її викопували, і Земко збовтував жовтувату каламуть, що відгонила дохлими жабами. Сторож Чопик, потяжний на все дармове, якось ковтнув і собі з корчажки, та нараз і виплюнув. А панії не гидували, пили, бо лік був справний. Помагало.

Земка шанував навіть Божий Симко. "Воно так, — казав він, — гоять лікарі, а вигоює Бог. Правда, Він помагає нам нашими ж руками. І ліками, котрі Сам сотворив і рясно розсипав довкола. Хто має очі — знайде. Хто має вуха —почує цілюще слово".

В сторожку я вже не вертався, мав закутень на псарні, ш з людського казана. Сонце сходило для нас під цокання кованих підборів капітанських чобіт. їх наші пси чули звіддалік. Часом вітер гнав попереду пахощ його парфуму. Тоді першими вітали свого пана ми. Пси не любили аромату квітів, а ще більше — запаху жінок, що лишався з ночі на чоловічому тілі. Так пахне риба з ріки перед грозою.

А як їх дратував інший пах — коли скрипіла за живоплотом теліжка, повна циганів-гуцаків, що спішили на учту веселити панство. Тоді псарня здригалася від валування сотні роздертих горлянок. Я гадав, що цим найлегше розізлити псів. Аж ні, було дещо гірше. Одного тихого вечора повз поарню потяглася вервечка людей у сірих повстяних свита і таких же шапках, схожих на перевернуту ступку. Темничні люди! Глухо дзвеніли ланці на їх ногах, шкребли об камінь дерев’яні ходаки. Каторжани не мали сил піднімати їх, суцули по землі. Пси якусь мить завмерли, а тоді, збиваючи нас, потоком ринули на огорожу, загупали в неї груцьми. Вони не гавкали, а сухо гарчали, збрискуючи слиною траву. В тому гарчанні були зненависть і страх водночас, і заощадження сил і голосу — їх прибережуть для чогось іншого... Я й донині не знаю, чому собаки так не люблять запаху тліну, запаху несвободи.

Мовчазний сірий цуг потягся вгору, зливаючись сумною барвою з мурами. А пси ще довго вишкіряли йому услід зуби, гризли штахети й терзали кігтями бур’ян. Пан Лойко ні голосом, ні рухом не зупинив їх. Я чув, як він, похльостуючи прутом, говорив сам до себе: "Впізнали. Вони впізнали їх. Моя метода справдилася, пане генерале..."

Я обернувся — він сміявся. Він, виявляється, вмів сміятися. І тепер він не здавався залізним. Вино не м’якшить людей, сміх — так.

Як Трійця нероздільна, так нероздільний я зі своєю Рікою і своїм Садом. Ніщо так не пахне чоловіку, як сад, посаджений ним власноручно. Я посадив свій сад двадцять років тому і називаю його давнім гарним словом — вертоград. Бо ці дерева для мене більше, ніж дерева. Коли я лежу поміж ними в траві, пронизуючи очима крони і прислухаючись, як тихо ворушиться в глибинах коріння, мені здається, що дерева ростуть з неба. Як і все суще, що проростає на землі з небесних зернят. І ми також.

Вечорами я посижкую тут під горішиною, і тиша тихим псом всідається коло мене. Час гусне разом із сутінками, і я відтягую ніч, бо тоді треба прощатися із садом до завтра.

Я сам закладав свій сад. Так, як закладають на кроснах нитки — біла, черлена, чорна... Щоб одне дерево не вадило зростом і вдачею іншому. Щоб низькі сусідили з низькими, а високі затуляли їх від суховіїв і стуцених осінніх протягів з гір. Я не видовжував ряди в шнурок, а саджав так, як казало око і серце — де значила білилом птиця, де сідав спочити мотиль, де зависали джмелі, де вилізав на сонце іржавий камінець, засвідчуючи залізистість ґрунту (тут яблука будуть найчервоніші). Я не пхав корінці-волосини в затужавілу, збиту віками кам’яницю. Приденно, від першої зорі і до нічного зоряного засіву, піднімав переліг. Вузькою лопатою із штиком до коліна протиналися скибка за скибкою і вкладалися пластами, між якими стелилося листя, бур’ян, пиловиння з-під пил. Так за півроку я перевернув цілий схил над Латорицею. Скибки напікалися на сонці, спивали сльоту, промерзали, розсипаючись на пахучу зернисту охру. Це була моя добута барва, барва моїх змозолених рук, — нею я мав малювати свій вертоград. І я його витворив, як Жига витворював свої образи.

Передусім прокопав я уздовж ділянки ярочки, якими стекла верхня вода. Тоді взявся "виправляти" ґрунт так, як учили садівники з гори Ловачки. Ораниця густо посипалася вапном і попелом з лісових порубок. Із заплав возами завозили гострий пісок, з боліт Борока — торф, а з шелестівської каменярні — кам’яний пил. Усе це перемотичилося з глиною. Така земля — крихка з розсипчаста, швидко прогрівається й добре пропускає вологу. А щодо вдобрення, ми зійшлися на деревному пиловинні і курячому посліді. Змішані рівні частки мають півроку перепріти, аби дозріти. Таке вдобриво за силою не гірше за коров’як, зате без шкідників, які нерозумно заносяться з сирим гноєм. Ми ж бо понищили їх глибокою перекопкою — одні повиздихали від морозу на поверхні, інші подушилися під пластами землі.

У садової парості чимало напасників. З них перший —білий мотиль, що точить усі плодові дерева й кущі. Збирати його гусінь непросто, простіше заманити її в ловинки. Ми розкладаємо під деревами бочки з водою, а по краях горловин кріпимо порожнисті стебла. В спеку гусінь повзе до водопою, і тут же має зручні цівочки для обернення в лялечки.

З тих стебел її легко вимити водою чи видути у вогонь. За спекотній тиждень можна звести більшу частину тої паскуді. А дротяникам для принади залишаємо в саду жмути соломи, які в яр-пору спалюємо. Слимаків задурюємо дощечками, мішковиною, гарбузовими кірками й кошиками соняшника. Під ними рясно поливаємо в спеку. А коли назбираються під ними слизняки, ошпарюємо їх окропом.

Ще є така капость, як кроти. В кротячі нори глибоко пхаємо шматини, змочені нафтою. Добре заливати їх і водою, бо кріт любить сухі, теплі й тихі місця. Не поткнеться туди, де в землю буде встромлено кілочки з бляшаними вертулками. Віднаджує кротів і кінський біб, ми насаджуємо його там, де вони люблять хазяйнувати.

Руді мурашки дуже помічні саду, вони понищать шкідників більше, ніж людські руки. А от чорна садова мурашка чинить шкоду, бо розселяє по пагонах і листю попелиць, котрі висмоктують з рослин соки. Ці мурашки радо ласують медвяною росою, яку випускають попелиці. Тому вони їх "пасуть" і оберегіють від божих корівок і золоточок, що поїдають тлю. Відганяє мурах запахуще зело

— кріп, кмин, стокротки і нагідки. А біля їх гніздовищ треба залишати грудки дріжджів, перемнуті з медом. І вони невдовзі щезнуть.

Зате неоціненну поміч несуть нам, садівничим, яричі-їжаки, ящірки, жаби, птиці. А про бджоли й казати що. Ці "божі мухи" своїм льотом, наче живильним промінням, пронизують сад. Там, де літає бджола, там здоровіша царина і для дерева, і для людини. Аби принадити її, рясно сіємо люпин, дзвіночки, божі ружі, резеду, драчку, оман, бурачок, і собаче мило. Ця мильнянка, до слова, не гірша за панські пахучі мила. По роботі я розтираю її квітки й листя у воді на мильну піну, яка добре відмиває земний бруд, відчищає й заживляє тріщини. Руки після такого миття чисті до білості.

Тоді, наприпочатку, в поденних трудах із лопатою на ровіні, спостиг я упокорену втіху земледільця і радощі садівника. Була то велика труднація для рук, але мила для душі. І для взору оковирна.

Учень Жиги, я зусібіч примірявся покласти золоту нитку на свою поки що дику площину. І тут, як це найчастіше буває, мені помогла сама Природа. Посеред парцели, яку я відвів під сад, росла самотиною висока сосниця з голим стовбуром і кучерявою шапчиною крони. Вона й стала осердям мого саду. Від неї впродовж днини падав вузенький стовпець тіні, що поволі обертався, доки стояло сонце. "Та це ж готовий хрономір!" — вигойкнув я в радості.

Круг сосни я розкраяв коло на шість рівних клинів, як учив мене це робити циркулею Жига. Від стовбура потяглися промені в усі кінці саду. Вони стали доріжками, встеленими де сколотим гранітом, де битою крихтою з цегельні, де зрізами твердого дерева, де покришеною корою, а де дрібною річковою галькою. Пристовбурові кутники було обнесено заборольцем і в кожному насаджено різних квітів, що розкривали цвіт і піднімали лист у різний час днини. Біля мого соснового часоміра можна вгадати годину навіть у захмарений день, коли сонце не кидало стрілу тіні на квітучий циферблат.

Сад протинають золоті нитки прогалин, у яких вітерець куйовдить пагілля і розчісує сонячні снопи. З Латориці двома змійками звиваються вузенькі рукавчики, що напувають дерева в спеку й зливаються в озерці, отороченому комишами. До чистого плеса веде дощата мостина, з якої можна шубовснути в зеленаву стужицю.

З теплих спадів Мужіївської гори мені привезли тоненькі, як пальчик дитини, саджанці персиків. Там їх називають барацки, бо мохнаті плоди їх направду нагадують баранців. З Поннонії перепровадили аломські яблука —жовті, що пахнуть цитриною, і бордові — з писочками, як у козяти. Гішпанський купець, що торгував тут шовком, сподобив мене прищепами диво-грушок з Бергамоту Якщо зрізати їх шкурку й висушити, то виходить з неї бурштиновий і запахущий узвар, що

подвоює чоловіцьку силу. Та при тому найсмачнішими лишаються наші рипучо-тверденькі йонатанки, наші грушки-петрівки, які ми з дідом Олексою щепили на лісову дичину.

З Малої Русі добродушні довговусі возарі, що міняють у нас шкури й дьоготь на вино, обдарували мене прутиками вишень. Вони на наші черешні схожі, але соковитіші, з солодкавою кислинкою. Посадили троїчко, а через рік-другий самі повибивали, як верболіз. В проліття діти їх обсідають, як ворони. Щовковиці, звані деінде яперками, я насадив підковами по боках — білу, рожову, чорну. Тепер встигай відганяти диких качок і гусей, що занаджуються з озерця. З-під Ефесу небіж мулли, в якого я колись служив, передали запечатані воском чубуки винної лози. їх висаджено в шнурок під загорожею з дикого каменю, бо полуденна ягода любить вигрівати коріння в крем’яниці. А горіхи — мою втіху і гордість — принесли колись у торбах переселенці з Волохії. Великі, як качине яйце, і з такою ж тонкою шкаралупою. Горішник нині захмарив ціле узвишшя, ні комар, ні муха не просочиться.

З миру по насінині, по скіпці — і встав дужими грудьми проти ріки мій вертоград. Мій зелений брат, мій заслін від суєтних завіїв, мій вечоровий прихисток. Я й нині тут проводжаю останок дня.

.. .Про запахи. Я вже казав, що пан Лойко носив за собою квіткові запахи, причому щоразу інші. Пси знали про їх фальш, я ж розгадав це пізніше. Ні сухе цвітиння, ні парфуми не були причинком того, як пахло від капітана. То були запахи жінок, відвіювання нічних любощів. Пізніше, втаємничений в уклад замкового трибу, я дізнався, що жінки там мили коси раз на три тижні, а між тим, аби притлумити дух спареного тіла, рясно кропили себе колонськими

водами, настояними на квітках. Ці пахощі, навпереміш із запахом жіночого шалу і поту, й супроводили ранками пана Лойка, поки не вивітрювалися на вільному вітрі. Аромати його рясного жіночого квітника.

Пси нас люблять не за те, що ми годуємо їх окрайцем чи кісткою. Найкраща для них страва — наша увага, наше сусідство з ними. За це вони готові прощати нам погані запахи. Пес пахне лише псом, чоловік пахне хтозна-чим, своєю захланністю, пороками й гріхами. Пес і тілом чистіший за чоловіка, хоч ніколи й не миється. Аби пересвідчитись у цьому, досить узяти білу платнику, змочену міцною горілкою, і протерти собачу шерсть, а другим кінчиком — свою шкіру. От і зрівняйте, хто чистіший.

Ще про запахи. Чоловік, від якого ранком пахло м’ятими квітами, не виглядав щасливим. Може, ті ночі додавали йому тілесної втіхи, але не душевної радості. Коли змигнув місяць моїх трудів на псарні, пан Лойко прийшов із платнею і новою порцією мальвазії. Ми з ним потолкували про се, про те і несподівано він запитав: "Ти вже маєш свою лань?".

Треба повісти, що капітан силився говорити зі мною по-русинськи, підмішуючи мадярські слова. І тепер я не одразу збаг, що він вивідує. Я уявив собі ламку в ногах сарницю з великими, як ложки, очима, що простягає до мене тремкий писочок. Але нараз спохопився: "лань" по-мадярськи —дівчина.

"Ні, — відповів я знічено, — не маю".

"То будеш мати. Чоловік — зух, коли в поясі гроші. Жінки це чують, як пси циганське шатро".

"Вони мені ні до чого", — відмахнувся я.

"Бо ти не знаєш, що таке жінка, — смачно засміявся капітан. — Це — криниця, з якої що більше п ’єш, то більша спрага. А вичерпати її годі. І ти — як відро на цямрині, дзвениш і блищиш на сонці, доки занурюєшся в оту живильну воду. Але це може дати лише одна жінка, а коли їх кілька —

то вже повінь, що несе тебе блудом. А кола жінок багато

— це болото, в якому борсаєшся навмання. Води ніби й повно, а напитися ніяк, бредеш, шукаючи криницю. Одну-єдину, з чистим нуртом. — Він ковтнув вина і тут же чвиркнув його крізь зуби в пилюку і розтер каблуком. — Але це як мальвазія

— задурює розум і веселить серце, а спрагу не тамує..."

Він відкрився мені, безрідному служнику, іншим боком, відкрив свою слабинку. За залізним мундиром із золотими галунами тепліла в сум’ятті людська плоть, позбавлена свого спокою і навіть свого запаху. Але тоді я ще не вмів розраджувати людей і, аби не вривати довірливого плину бесіди, запитав: "Пане капітане, а як з-поміж інших жінок я вгадаю, що це вона, єдина?"

"Як? Від неї повіє свіжістю".

"Свіжістю квітки?"

"Ні, свіжістю грози. Кислуватою, терпкою свіжістю, що причмелить, оглушить. І в нутрі твоєму прокинеться буря і підніметься до голови, захолодить корінці волосся. Блискавиці запалять солодким неспокоєм твій мозок і розполовинять серце назавжди... Так, вона пахнутиме свіжістю грози, яка надлітає несподівано серед липневої спеки і освіжає чоло й думки". — Пан Лойко бризнув на долоню вина і приклав до чуприни.

Було парко, а на дощ не показувало вже добрі дві седмиці. Верхівці викрешували іскри на бруківці. Пси розпластано лежали в ріденькій тіні під плотом, звідки тривожно пахло матіолою. Цей густий вечоровий дух нагрітого бур’яну, либонь, не змогли б перебити ніякі колонські води паній з Паланку.

Годину тому з кошаром садовини я вирядив додому Йванка. А перед тим він дістав від мене позавушника. Цілий день вони бавилися з сином сторожа біля озера. Там я й запримітив неприховану шкоду.

"Ану подь сюди, шкіднику! — грізно кликнув я. Скільки не здержую себе, скільки не муштрую свій норов, а кров нараз ударяє мені в памороки, коли виджу людську недбайливість. Дурна центуріонівська кров. І тут ради не дати. — Ану подай осляче вухо! — наказую і хлюскаю по засмаглій хлоп’ячій потилиці фетровим клебаном. — Знаєш, за що вхопив?"

"Знаю, за виноградні лушпайки. Каюся, пане", — Йванко напускає в голос винувату хрипинку.

"Це я пан, песся тобі лаба?! Я, котрий копав ями до пояса, садив ці лози, підв’язував їх, обламував і різав, носив під них на горбі гній, обприскував доганом і синім каменем, пуцовим кайлом-дванчаком мотичив двічі в році... І я після цього пан?! Ні, голубе, пан ти, котрий зірвав дозрілу готовину, виссав солоденьке сусло, а лушпину і зернятка —дар Божий — виплюнув під ноги, під свинські ратиці".

"Тут свині не ходять", — муркнув він.

"Мовчи! Піздри на свої п’яти — хто ти після цього є..."

Йванко лячно обзирнув ноги: "Ми не на землю плювали, а в жменю. І склали на лопуховий лист".

"Не смієш! Забув науку — коли ягода на землі може бути?"

"Пам’ятаю. Градом бита або тоді, коли виноділ сам сипне пригірщ ягід перед чавленням, аби вино набралося земної солі".

"Пам’ятаєш, марнотнику, а не чиниш по закону. Мало того, що топчеш чесну людську працю, а й себе обкрадаєш. Скільки тобі казано, що в шкірочці ягоди і в зернинах найбільше плодової сили. Без них і вино рідке, як жентиця. Ану, в мет ока збери свій гріх і загреби під корчем!"

Побіг, залопотівши голими п’ятами. Я зумисне шпетив його коло цімбора, малого сторожчука, аби й сам Іванко набрався ганьби, і щоб той до хазяйського добра був уважливий.

Я заходився зрізати з черешневих дерев сухарини, а Йванко стягував їх на паливну купу. Аби коло рук і голова робила, я правив словесний урок: "Ану пригадай, які три діяння найважніші для чоловіка".

"Читати й писати", — вихлюпнув він.

"Важні, та не перші. Кажи головне".

"Молитися".

"Добре, а чому?"

"Бо молитва — то одежа, в якій виходимо з дому на люди. А одночасно й лати, в які одягаємось до ворогів зримих і незримих", — як по-писаному чесав сирохман.

"Похвально. А тепер, Іване, огласи друге й третє діяння".

"Чоловік мусить уміти писати, читати й знати ремесло".

"Овва, наново ти, хлопче, кладеш віз перед кобилою. Опусти очі — на чому стоїш, з з чого черпаєш?"

"На землі. Чоловік має обсаджувати землю. І третє —вміти плавати".

"Виснуй чому".

"Бо земля-мати прогодує чоловіка і без ремесла й грамоти", — зрешетив скорословом.

"А молитва хіба годує?"

"Молитва? Молитва годує наш дух. А від здорового духу й інше все здорове".

"Так є, сину. Затям це навіки. А чому важні друге й третє діяння, на перше око нібито пусті?"

"Бо під деревом нам перебувати найлюбіше, а у воді ми

— як риба", — любовно заокруглив Іванко, що й сам день при дні купався в озері до синіх сиріт на тілі.

Мій перший заробок склав десять талерів, твердих, як лід, і тяженьких, як дитячі сльози. Я засилив їх у пояс і пустився в город. Чоловік з грошима — інший чоловік. Його впізнають серед сіроми, навіть якщо він нічого не купує. Але якраз я купувати збирався. Нипав торговицею, прицінюючись до краму, а тугенький вузлик лоскотав мені пупа. Так, мабуть, жона в тяжі чує зародок під серцем. Та не надовго, міркував я, бо мірився купити Влені теплу плахту й щось до столу, Жигові нову сорочку, пахучого догану сторожеві, що обходив мене в скруті.

Так би все й зладилося, якби не Мордко, що зримо проріс як той гриб. Так, буває, трапляється в хащі: присяде чоловік на пень передихнути, і на очах його пролущиться з-під листяної устілки тужавенький білячок. Тоді нараз відводь очі вбік, бо інак гриб не буде

рости, так і спорохнявіє курдупликом. Мордко ж сам мені в очі пхався всією своєю гандрабатою поставою.

"Честь довкола! — поклонився мені, як поважному ґазді.

— Віншую добрий торг. Щось продаємо, міняємо, купуємо?"

Я накоротко розповів йому про свої труди і про задуманий накуп, потрусив поясом з монетами.

"Е-е-е, на готовий хлібець знайдеться їдець, — кривився Мордко. — Пустити за вітром гріш не штука. Хвалю за доброту сердечну, та не хвалю за розум. Той, хто заробляє, має першим з того користатися. Аби втішитися роботою. Якщо ти кривавицею дістав заробок, візьми з того хосен. Купи собі шкіряні постоли, пострижися, поїж щось смачного, забався в корчмі, звесели душу. Я не перечу супроти помочі тій жінці, яка заступила тобі матір, але не фуркай грошву на пусті дарчики. Що з ними, що без них... Те, що нам дарують, не ціниться. А що більше дарують, то більше звикаємо, наче так воно й має бути. Бур’яни, якщо їх не видирати, заглушать грядки. Так і людська пожадливість до дармовини. Дари твої радо хапатимуть, а тебе ще й дурником виставлять... Втім, гроші твої — і твоя воля, що з ними чинити. Можеш мене послухати, дурного жида, а можеш насміятися..."

"Пане Мордку, я не забув, що це ви знайшли для мене роботу. В подяку я б хотів і вам щось офірувати".

"Милий отроче, найбільшою офірою для мене буце, якщо ти послухаєш зараз моєї ради і затямиш її на все життя. Можеш потратити свою платню одним духом, але збережи бодай один талер і надійно заший його в поясі. І другого місяця так учини, і третього. От і все, що я хотів тобі нарадити".

Тепер я засміявся з нього: "Один талер?! Навіщо? Що з ним, що без нього..."

Пулькаті, як у жаби, Мордкові очі налилися кров’ю, і крізь непорушні уста він виштовхнув язиком кругленькі тихі слова: "То не один талер, а десята частка твого заробку. Ваговита частка".

"Оввa, так много важить одна монета", — вариводив я.

"То не монета, голубе, то твоя доля. День твій завтрашній".

"Казки", — відмахнувся я, пам’ятаючи, як пройда-жид водив мене за ніс у дитинстві.

"Ні, голубе, це насущність. Така ж вірна, як добрий день, як молитва. А казку, якщо хочеш, я тобі розповім. Ти нині при грошах, то веди мене в той генделик".

Завдяки моєму супутнику, в корчемці "Срібна підкова" нас стріли як панів. На масний стіл постелили конопляну церату, поклали миси з гарячими телячими тельбухами, приправленими парадичками, шкварки, квашену городину. Накраяли житнього хліба, дали кам’яну сіль з перетертими пахучими травами. В ребристі погарчики жовтого скла нам наточили густого цвайгелта. Мордко взяв питво двома довгими перстами й припросив: "Перше слово за тим, хто платить".

"Будьмо здорові й бережені Богом!", — виповів я заздоровницю, яку чув від старого Галаса.

Вино, стягуючи губи і язик, пішло вглиб, розбуркуючи серце. Мені стало весело, я вперше частував, та ще й якого чоловіка! Може, ця корчемка йому й належить, бо так догоджають його смакам. Без принуки принесли на полотнині обібрану цибулину, пан Мордко загорнув її і потовк п’ястуком, посипав сіллю, перцем, скропив оцтом і

олією. Саме того разу він навчив мене їсти цибулю з хлібом як окрему страву.

"То слухай мою казанку, — мовив, смачно плямкаючи. —Вона про пастуха. Якщо тобі кортить дізнатися щось про овець, ти звернешся до пастуха, чи не правда? Маю на оці двоногих овець".

Довкола голотилися хмільні людкове, але я не чув їх. Я споживав смакоту, але й смаку її не чув, бо всім єством поглинав оповідь Мордка. І вона в’їлася мені в голову на все життя. Ось його казанка.

Жив собі молодий пастух. Тяжко жив сарака. А доки не був пастухом, то ще гірше. Він був сином мандруючого жида, що колов смерекові гонти й стелив ними дахи. їх плем’я колись прибилося в Галицьку Русь, де король Данило прихищав майстрових людей. Але набилося їх сюди стільки, що місцеві цехові братчини тіснили прийшляків-іуцеїв у відруби, в хащі. Так вони перелізли через Карпати й допалися Угорської Русі, себто нашого краю. Жона того гонтаря в дорозі дістала болесть і згоріла у вогняниці. А він із малим сином ходив від села до села, напрошуючись до роботи. На одному плечі носив сокиру й тесало, на другому

— тайстрину із зароблением хлібом. Легка плечова ноша, сердечна була важчою.

Спали вони на сінажі під голими ребрами бантин. Крили споро, аби дощ їх не прав, вночі місяць і звізди їм підсвічували. Малий рахував ті звізди, бо більше рахувати не було що. Так і навчився числити. В багатому селі гуцули поклали нову церкву, покликали гонтаря до укривку.

"Якщо перекриємо цю церкву, стягнемося на кобилку",

— втішно сказав отець. Хлопчук уже марив собі, як вони їдуть возом і дерева розступаються обіч, а піші люди знімають шапки перед кінними.

Смолиста ялиця легко кололася, гонти сліпили очі на сонці. Пересохлі дощечки дзвеніли, як струни гусел. Хлопець складав їх при стіні, ув’язував у бунти, аби легко було потягти мотузом на дах. Пахло живицею і сіркою, бо пражила немилосердна спека. Заступала субота, і вони пішли змитися в поточині, щоб проказати подячну молитву за плідну седмицю. А біда пішла за ними слідом.

Пронісся вуличкою на коні бубнар, іскра з-під копита стрілила на мотузок, ізсуканий із клоччя, а від нього гонти зайнялися, як скіпки. Та хто це чув, хто видів?! Увиділи вже як церква горіла білим смолоскипом у розпеченому небі. Приголомшені страхом, зорили з-за кущів, як довкола пекла тріпоче розтривожене село. "Де гонтар? — гуділи люті голоси. — Жид спалив християнську храмину! На вила нечестивця!" І вже бігли назломиголову хто з барткою, хто з колом, хто з каменем. Отець ухопив сина за руку й потяг за собою. Перескакуючи потік, послизнувся на камені і розтовк коліна. Так і лишився лежати, як мостик через воду, лише хрипів молитовно: "Переступай через мене і біжи в хащі. Заклинаю тебе на порятунок! Ти єдина моя насінина..."

І син перебіг його тілом. До скону свого, до посліднього свого притомку відчував він п’ятами ребра свого нещасного вітця. Того в поточині й зарубали роз’ятрені гуцули, і крівця його стекла, як пожертва, в обезхрамлене християнське село. А дітвак загубився в пущах, спав у вирвах, тьопав ягоди, скубав травицю, винишкував пташині гнізда. Аж доки не прибився, як лісне звіря, до полонинської стаї. Вівчарі його залишили — псам поміч.

Малий ходив коло овець, тягав воду і паліччя, збирав гриби і товк ягоди вівчарям на брагу. А коли ті напивалися,

— танцював коло ватри, ляскаючи долонями над головою, бо так чинили його кревники, коли сходилися на пурим. І за це він діставав двічі в день кулешу і кварту молока. Як і кожен із вівчарських псів. А інше давали няньо-ліс і мати-полонина.

Коли вийшов у стаю пан-газда, зубатий, гостроокий гуцул, дітвака приховали за колибою. Та налетіла нагла буря, гримотіло й трясло горами. Хмара, що зачепилася за тройко височезних смерек, урвалася і вергнула на землю водами. І путівець обернувся в річище, і погнав у долину глинисту каламуть, і вхопив закрайок кошари, і поніс із собою ягничок. На долі, перед знавіснілою рікою, тваринки зачепилися за прибережні корчомахи і жалісно блеяли. Вигоном носилися вівчарі, лускали пугами й затулялися руками від зливи. Пси вицірювали писки і градини цокали об їх зуби. Пан щось гойкав і бив себе п’ястуками в широкий, аж під груди, черес.

І тоді випурхнув із криївки малий вівчар, скотився дощовою лавою у видолинок. Оперезаний сиром’ятною гужовкою, наготовленою для непоступливих баранів, він прив’язав себе до вільхи і дістався до ягничок. І брав кожну на руки і сунувся з нею на тверде. І всіх переніс, котрих не встигла забрати ріка. Вівчарі влегшено витирали мокрі чола. Пси винувато щулилися. А дідич нервово набивав піпу черленого дерева. Дітвака нараз привели йому на очі. Він кинув йому на мокрі плечі свій сердак.

"Не знаю, що ти за єден, але я твій боржник. Вибирай собі найліпшу ярку. Це раз, а якщо зголосишся в мене вівчарити, матимеш рівну з усіма платню, аби мав із чим перезимувати".

"Я не маю де зимувати", — сказав хлопець.

"Тоді дістанеш і дах".

Хлопець здригнувся, він боявся цього слова — "дах".

Вівця, яку він вибрав, виявилася кітною і привела двоє ягнят. Вівчарі не раз підбивали хлопця пустити хоч одне під ніж, аби смачно кружком повечеряти. Той не давав, загороджував ягнят собою. Ватаг стриножував спокусливців, аби не накликати панське невдоволення. Під зазимок вертався вівчарик із випасу з трійцею стрижок, своїм будзиком сиру і тайстриною вовни. В панській вівчарні знайшовся і для них закут, а на сіно для своїх овечок він заробляв.

Пана Голодняка мали за найбагатшого чоловіка в підкарпатській Гуцул її. Йому належали цілі спади горового лісу, тартаки, копальня з мармуром, ропне озеро й оцетниця, його дараби приденно провадили кряжі Чорною і Білою Тисами. А отари його хто б і порахував. Був той Голодняк таки голоден на гроші. І вони стікалися в його скрині, як повеневі струмочки в низинне річище. Бо гроші таку мають вдачу — ліпитися до грошей, а вутлий і порожній гаман обминають. Вони, як вода, люблять текти руслом прямим і широким. Але ж ріка з чогось починається! Не один із заздрісників Голодняка гризся цим, спадаючи на милість долі і щасливий трапунок. Такі люди називають щасливцем і рибаря, котрий роками так пізнав повадки риби, що всупереч вітрам і течіям закидає сіті там, де вона є. Ці заздрісні люди схожі на вічно голодних і кволих псів, котрих нагодували досхочу, і вони ходять погордливо й гризуться між собою, доки в кориті щось є.

Той хлопець-приблуда не був таким. Він не сушив собі мізки журою про чужу маєтність, він ревно стежив, аби були повні корита панської худоби. Панові це подобалося, і тому повною була і його миска, і ясельця його худібки. Коли прийшла ярня пора мішання і ватаги затрембітали збір, пан Голодняк виряджав його в полонину з такими словами: "Мені не до дяки, що ти ведеш на випас і своїх овець. За ними ти будеш ходити ліпше, як за моїми. То який ти при цьому мені слуга?!"

"Що мені робити, пане?"

"Не знаю, — сказав суворий маломовний гуцул. — Ти можеш відділитися й вівчарити собі сам. А я найму другого".

"Купіть від мене овець, — несподівано попросив дітвак.

— Тоді ні ви не матимете клопоту, ні я".

Голодняк дав йому за трьох овечок десять ринських, хоча на торговиці можна бупо взяти стільки за одну. Але що, вівці жидюкові й так далися майже задаремно, а тут ще й гроші. Тоді в селище прибився його далекий родак, що гендлював худобою. Довірився йому, що йде на поляки за дешевими кіньми, а коли діло обтулиться, — дасть йому за позичені десять ринських ще стільки ж відсотків. Хлопець і дав. А поготів, коли звіз у долину сир, дочувся, що родак його махляр і конокрад, і зараз сидить у темниці в Хусті. Так звітрилися його гроші.

Зігнали з полонини отари на зимівлю, став хлопак перед паном-ґаздою.

"За чим ти прийшов?" — звідає Голодняк.

"За виплатою".

"Оввa, ти багатий чоловік, що панам продає і позичає, а при цьому їсть чужий сир і вбирається в чужі лахи. І ти просиш грошей?!"

Вівчар стояв мовчки, заземливши очі. Він, як і пан його, не любив много пискувати. А пан провадив далі твердими від спокою губами: "Першу дурницю ти вчинив, коли продав мені своїх овець. Кожна з них могла вкотити бодай по ягничці, і ти вже вернувся б з малою отаркою. Міг спродати сир і вовну, а по другім-третім літі вже сам наймав би вівчарів. Друга дурниця — позика. Я не дорікаю за те, що ти позичив, бо гроші мають "робити" гроші. Але ти не смів віддати всі гроші, що мав. Чоловік без копійки за душею —пустий, як порхавка, і така ж пуста його планида. Вчора ти давав, нині просиш, що ж буде завтра? Завтра понесеш жидові в заставу сорочку й станеш йому довічним рабом. А сам своїх рабів вірних згубив на пні!"

"Яких рабів?" — обмер хлопець.

"Яких? Малих німих рабів, що служать нам ревно й справно і нігда не злукавлять, не прозрадять, як слуги-челядники, котрі зизим оком прицінюють твої статки, а руками трощать твій реманент. Я кажу про гроші, котрі всьому голова. Просвітники, попи й пропийдухи будуть тобі казати, що гроші не головне. Так, не головне, бо вони стоять попереду головного. Казатимуть, що за гроші не купиш здоров’я. По правді, не купиш, але без грошей скоріше його втратиш, ніж із ними. Не в грошах щастя, — толоче жеброта. Може, й не в грошах, але з ними маєш більше волі і спокою. А хіба це не щастя?!"

"Тоді і я щасливий, бо без гроша, маю спокій і волю йти на всі чотири вітри", — всміхнувся хлопець. Його звали Цало. Повного імені ніхто не знав, так його кликав батько.

"Так, Цале, можна вандрувати на всі чотири боки, і ти повсюдно будеш дома*. І кожен вітер, що дутиме в твої плечі, буде попутним. Але так буде лише тоді, коли ти матимеш гроші".

"Я вам, пане, вірю. А колись, може, й на собі звірю. Коли теж матиму гроші".

"Ти їх матимеш. І матимеш много, якщо примусиш їх служити собі. Бо той, хто служить комусь за гроші і хто служить грошам, ніколи не має їх доста".

"А скільки чоловіку доста?" — запитав Цало.

"Є міра в розумного чоловіка, але немає міри в грошей. Якщо ти відкриєш для них греблю, гроші, як вода, заповнять усю просторінь і потечуть з твоїх рук далі. Так, що ти вже й не встигатимеш за ними. Але то нічого, наситивши тебе й твоїх зродників, вони служитимуть іншим, світові. Бо така правда: зі світу до тебе гроші приходять і в світ

вертаються. Як і ми, тілесні: із землі — в землю. І ти не смієш порушити цього закону, не смієш перегатити золотий потік. А ще — мусиш бути пильніш і стійким, аби не втопитися в ньому".

"Хе, втопитися в золоті! Смішно".

"Це не смішно. Це велика потуга й покута. Лише кожен десятий знає, як заробити гроші. Кожен сотий — що з ними робити. І, либонь, один лише на тисячу прихитряється, аби гроші робили гроші".

"Як це?!" — вихопилося в хлопця.

"Чи не хочеш ти стати отим тисячним?" — курилися крізь зуби разом з люльковим димом голоднякові слова.

"Та де, — опав очима Цало. — Чудно таке чути".

"Чудно тим, хто казками годується. А тим, хто діло звершує, — це простий триб. Та якщо не віриш — і не треба. А повіриш — сам скусиш".

"Як? Коли?"

"А хоч нараз. Гроші тобі дам, десять ринських дам на тривку виплату. Щотримісяці плататимеш мені ринський за позику. Що з грошима робитимеш?"

"Приховаю надійно, не дам себе здурити більше нікому. А за зиму зароблю і виплачу вам рези".

"От і дурний".

"Чому, пане?"

"Якщо ти покладеш десять чужих яєць у кошар, то через три місяці десять і виймеш. Може, котрісь уже будуть протухлі. А яйце свіже від даси за те, що бережеш свої тухлі, та ще й не свої, а допоки чужі. Наробляєшся на чуже добро, а сам його не споживаєш... Це мені нагадує пригоду двох кумів, що вертали з торговиці. Ідуть, а на дорозі свіжий коров'ячий бабух. Хитріший каже: "Куме, а ви з'їли б цю балегу?" — "А де, ні за які гроші!" — "А якщо я дам вам ринського?" — "А за ринського, може б, і з'їв", — злакомився той на легкі гроші. — "То їжте, куме!" — витягає хитрун вторговану монету. Бідака присів, лизнув, примкнув очі, їсть, придержує груди, аби не вернути. Другий хихоче, тішиться, дає знехотя плату. Ідуть далі. Першому гірко, що дав себе на сміх. Другого гризе жаль пустої втрати. Глип — на путнику

ще одна тепленька палачінта. Нагощений каже: "А ви, куме, чи з'їли б цю балегу за ринського?" — "А чому б не з'їв, ви ж не вмерли". —1 притьмом взявся глитати коров'як, радий, що гроші вертаються. Далі йдуть примовклі, занурені в свої гадки. Лише раз котрийсь із них вицірився згіркло й каже: "А чи не видиться вам, солодкий куме, що ми з вами наїлися гівна задурно?!" До чого ця примовка? А до того, що коли ти не коминар, то не масти гузицю чадом. Бо буде то і собі на згубу, і людям на сміх... Ачей ти не хочеш із грошима, боячись їх втратити, повестися так, як ті двоє кумів?"

"Не хочу, але як маю робити?"

"Дай мені в позику дев'ять ринських на добрі рези — по одному ринському щомісячно. Тобі пощастило, мені доконче потрібні гроші на новий млин".

"То беріть усі десять ринських".

"Не смію просити десять, бо ти не даси".

"Легко дам, пане, вам я вірю".

"А я тобі ні, йолопе, якщо ти віддаєш від себе останнє,

— Голодняк дуркнув люлькою об ляду. — Відкрий же свій черепок, най наллю в нього лою. Якщо ти кожного ранку покладеш у кошар десять яєць, а щовечора вийматимеш лише дев’ять, то що буде з часом?"

"Кошар переповниться яйцями", — несміло втулив Цало.

"Істинно кажеш. Кожне яйце з десятка буде надійно твоїм, і кожен десяток із сотні... Так ти навчишся заробляти в себе, відкладаючи частку зароблено в когось. Це ти мусиш казати собі щоденно, коли встаєш і лягаєш, це правило має горіти перед очима як вогненний стовп. Це твоя правуюча звізда до багатства. А тепер іди напувати маржину, бо з сього менту ти почав відробляти рези, які я справно стягну в урочний час".

Цало покірно відійшов, але нараз обернувся: "Пане-ґаздо, звольте запитати: чому ви до мене такий добрий?"

Голодняк стрілив на нього, як беркут, горіховим оком: "Не до тебе я добрий, а до грошей. Ти поможеш мені заробити їх. А я тобі. От і вся доброта. Але не гаймо час на словоблудство. Бо час — теж гроші. Все — гроші аж до посліднього нашого воздиханія. Ми вмираємо, а вони далі живуть..."

Ота бесіда стала для Цала вказівним перстом судьби. Голодняк, упізнавши в ньому свою подобу, відкрив йому з часом і інші закони грошей.

Гроші треба жадати! Треба знати, скільки ти хочеш, і підігрівати силу й міру жадання. Заробляй завтра більше, ніж нині, а позавтра ще більше!

Борги свої віддавай якомога скоріше.

Не купуй те, за що не можеш заплатити.

Навчитися свої пожадання ладити зі своїми потребами, а ті — співміряти із заробітком. Привчися діставати гідну цінність за кожну потрачену монету. А збережене має проростати, як насіння, новими деревами. Imho твоє має користуватися купленими благами, а душа — радіти зароблену.

І найголовніше: багатство не в скрині з грошима, а в тому потічку, що неперервно повнить цю скриню і перетікає далі, в інші скрині. А для цього гроші мають день і ніч працювати на тебе, і їх діти, і діти їх дітей. Бо вони плодяться дуже борзо й охоче.

Але де гроші, там і заздрість, і лихі заміри, і ошуканство, і недремна біда. Вона влесливою тінню крадеться за грошовитим чоловіком і підстерігає його тоді, коли він на горі успіху. І в мент золота гора зсунеться в болото, а поважний дука залишиться ні з чим.

Як мале, так і велике потребує бережливості й розумного розподілу: Перед тим як відділити частку свого статку, ретельно зваж намір, аби гроші безпечно повернулися. Тут порадники тобі — мудрі люди, власна обачність і нутряне чуття множителя. Інак тяжко зароблене обернеться в "дарунок" пройдам. Довіряй тільки людям живого діла й твердого слова, з доброю славою.

Бути з грошима — бути першим! Уремеслі, в поступі, в думці. До роботи більше інтересу, більше наполегливості й зосередженості на заділі. Намір має бути ясним і зримо окресленим. Працюй, навчаючись; навчайся, працюючи. Чим далі ти подвигнется в своїй роботі, тим більше діставатимеш за неї. Вибирай таке діло, яке б тебе перемінювало до ліпшого, вишколовувало й розвивало. Так працюй, аби в роботі міг поважати сам себе. В ремеслах немає межі скусності. Пізнаєш його глибинні таїни — станеш паном своїм рукам і голові. И інші в поштивості

схилять голови перед тобою. А головне — тебе признають гроші, бо таких вони держаться.

Не живи довго в чужих стінах. Вони дорогі для кишені, а душі немилі. Перший набуток сміло вкладай у зведення свого житловища. Гарний дім на доброму місці

— розумне й вигідне розміщення грошей. Жодна родина не буде вповні радіти життю, якщо не мас парцели землі, на якій діти могли б бавитися на травиці, а жони зрощувати зеленішу й квіти. Серце людське невимовно тішать яблука й черешні зі своїх дерев і грона зі своєї винниці. Дім твій — твоє животворне притулище, яке кріпить сили і множить старання, і є надійним схроном твоїх надбань. Добротно змуровані й облаштовані кам ’яниці з часом набирають ціну, як шляхетне вино, тоді як гроші в лихоліття втрачають вагу. Маєток стане основою твого маєстату і завжди, в годину скрути, буде надійною заставою для всякого кредитора. І наприкінці, коли ти притомишся і відступиш від справ,

— зможеш під затишним дахом мирно добути собі, поплачуючи лише цісарські податі.

А про старість треба гадкувати замолоду. Міцний дім зігріє, повні засіки нагодують, скарбець утішить. Але до тайників може дістатися й злодій, жоден скарб не є надійним. Таким є лише сталий, незмінний дохід, що тече до тебе без твоєї участі. Бодай мале, та невсихаюче джерельце. Чи то діло, запущене тобою в круговерть, чи порції від найму осідлості, чи рези від твоїх внесків лихварям. Вони можуть бути неперервноїтяглості або звершуватися повною виплатою накопиченого в час твоєї смерті Але ця угода має бути твердою й непохитною, як цісарський трон. Якщо ти в молодості годен заробити, то мусиш убезпечити собі й стерпну будучину, бо з гори спускатися буває важче, ніж підніматися на неї. Та срібло утвердить і цю хитку дорогу.

Як ти ступаєш через трясовину життя по камінцях-порадах інших, так у добутому багатстві плекай співчутливість до тих, кого похитнули нещастя й біди, і підпирай їх поміччю в розумних межах.

Не менш важливо мудро й справедливо спомагати благами рідних, аби вони думали й говорили про тебе добре. А ти в час урочний міг скласти справедливий тестамент на чесний розподіл статків, аби самому відійти з полегкістю. Бо приходимо ми в світ із розчепіреними долонями — все моє! — а покидаємо його з порожньо складеними — нічого з собою не заберу!

Ті крихти золоті падали не в прірву. Цало всотував науку Голоднякову, як окраєць всотує оливу. Дуже скоро він переобув ноги з постолів служника в чоботи розпорядника багатоукладної гуцульської гражди. Під його орудою колесо панської економії закрутилося, як під нуртом стрімкого потоку. Бездітний дідич враз охляв, попустив собі повіддя, віддаючи їх у вмілі молоді руки. Втішався, що править Цало його громіздким "возом" з пожадливою хіттю фурмана,

котрому далися добрі коні, що пущені в повний розгін. Давав йому волю і в діях, і в грошах, а той обертав ними, як ткач покрівцями у валилі, — і гроші так же гуснули й розповнювали газдівські засіки. Цало подячно брав свою обумовлену дещицю, не лакомлячись на чуже. Аж сам пан не стерпів: "Проси собі частину, ти заслужив". — "Коли ваша ласка, то вріжте мені клапоть березника, міркую покласти й собі ґражду".

Думав пан ніч, а на ранок устав просвітленим: "Не буду я цільну землю краяти. У моїй ґражді дворище на сто возів, то невже для тебе не знайдеться місця? Клади собі хижу на свій копил і живи в надійному прихистку. А хочеш, то й ворота собі прорубай із тильного боку заборола".

"Я в ці ворота ввійшов босоногим приблуцою, їх стрішка стала для мене першим рідним дахом під небом. І рушати воріт я не буду".

"Якщо серцем кажеш — правду кажеш, — притемнив очі старий гуцул . — Та є одна заковика: я вступаю в ці ворота з хрестом і з ним залишаю їх. Бо живе тут Бог, Котрий покриває осідок теплом благодаті. Ти ж залітаєш і вилітаєш звідси, як безпритульний вітер. А вітер гніздо не нагріє. Волів би я, щоб і ти входив у домівку, як належиться — з Господом у грудях".

Цало думав недовго, бо ці думки не раз йому обтяжували голову: "Добре. Мій Бог привів мене до дому вашого Бога. А ми його спалили, той храм, через необережність. Тоді ваш Бог привів мене до вашого дому, ґаздо. Бо чоловік мусить мати дах над головою і дах над душею. Мій батько встиг мені дати свого Бога — Отця, тепер ви даєте мені й свого —Бога-сина. Я приймаю його так, як прийняли ви мене. Як сина. Бо я й досі не годен порозуміти, чому ви, твердий християнин і гордий гуцул, приліпили до себе безрідне жиденя та ще й довірили йому ключі від свого багатства..."

Голодняк нахмурив колючий іній брів: "Нам не все дано розуміти. Один єврейський хлопчик народився в яслах поміж бидлятами. Вже тоді на Нього чигали бездомність, знегоди і смерть. На чужині батько вчив Його стругати дерево, аби якось прогодувався. А Той, гнаний і часто голодний, замірився нагодувати душі всього світу. І став Богом. Нашим Господом... Не ми, Цале, сіємо милість, а Господь сіє нашими руками".

Цала похрестили Павлом. Либонь, то був єдиний по обидва боки Карпат чоловік, що держав суботу й неділю. Зате інші п’ять днів седмиці натоптував такою працею, що гори дрижали. Направду, замірився прорубати в горі тунелю на польський бік. І зробив би це, якби не білонога Естерка, котру батько, мукачівський рабин, привіз на купіль у квасні води. Коли її вздрів Цало-Павло, то повіки його зів’яли, а очі з тої хвилини шукали в зелені верховинного світу лише білу лляну сукню. І,

як зашорений кінь за віхтем вівса, зійшов він за нею в долину, в Мукачево.

Мордкові очі просвітліли від набіглої сльози, він влегшено видихнув: "Той чоловік був моїм дідом. З нього тече наш галузистий і змогливий рід. Він наш предтеча", —і прошептав у човник долонь коротку молитву.

"Я вас розумію, — сказав м’яко я, — але до чого тут я і мої жалюгідні талери?"

"Якби ти мене розумів, то не питав би дурне. Може, те, що я возькаюся з тобою — жива свічечка від мене тому гоєві-гуцулові, що мудрою жертовністю своєю простелив моєму родові благії і щасні літа. У Бога много незбагненного. Хіба ти не чув: не ми сіємо благість, Господь її сіє нашими руками. І гроші, мабуть, теж. І доки ми це робимо, дотиручки нам служать".

...Я таки послухав тоді Мордка: за дев’ять талерів прибрав себе і купив для Влени обнову, а одну монету зашив

у пояс. І забув про неї. Перебув недільний день удома, що вже домом мені не чувся, і рушив до Паланку, що стримів на світанковому прузі, як кам’яний зуб.

Перекази людські доносять, що гору з палацом перенесли колись сюди чорти. Бо інакше як могла вона тут вирости, така висока й на ровіні. Але то казки, труд цей звершили справді чортоваті, затяті люди. А сам горб здувся в сиві часи із земних надр і застиг на висоті 135 ліктів. Як пуп на земному лоні. Петро-копач сам видів у криничних глибинах кусні скла, схожі на запечену земну кров. Коли сюди прийшли мадяри, а це було під кінець дванадцятого віку від різдва Христового, вони 40 днів відпочивали й пекли конятину, бо край цей вельми сподобався їм. Дехто каже, що це вони назвали місцину Мункаш, бо омріяна земля далася їм важкими переходом і стала ріднішою за материнську. Гостинні рутени й

словени, яких свого часу витіснив сюди з Болгарії Великий Хан, скорилися мадярським войовникам і на довгі часи підпали під їх правління. На своїй предковічній землі.

Дозорці розіп’яли тоді на горі шатро, але вихор шарпав його. І вони склали з каміння грот, а на вершку витесали з вапняку Турула, казкового орла, що показував їм керунок на нову материзну. А десь за піввіку, коли татари несподівано вернулися в Золоту Орду, король Бейла IV звів тут перше кам’яне забороло. Такі укріплення клали вздовж полуденних спадів Карпат, аби убезпечити себе від нападів. Перша вежа-донжон мала форму чотирикутної коцки і після з’яви нових прибудов названа Старою. Вона була обнесена дубовими колодами і обкопана ровом на 17 ліктів глибиною.

У нагірній вежі замикався вояцький гарнізон під рукою капітана, який одночасно був і управителем комітатів Берег та Унг. Замкове воїнство несло межову охорону і приборкувало місцевих волостелинів, котрі не корилися мадярському королю, якого благословив на правління Папа Римський. Збройні дружини називали "храняками" чи "крайняками", бо вони держали порядок на "окраїнах" королівства.

Під стіни твердої фортеці стягувалися госпити, прибутній люд, що закладав тут крамарство і засновував ремесла. З вуличок Паланки і Підгород розростався город, приймаючи діяльних людей. Спостерігаючи цей розвій, королева Єлизавета, третя жона Карла Роберта, милостиво обдарувала Мункач повноправною печаткою вільного міста. Було це на Вознесення року Господнього одна тисяча триста сімдесят шостого. Печатка мала відбиток хоронителя святого Мартина. Цей ромський легіонер у часи минулі зажив святості завдяки ревному служінню і милостивими діяннями. Тавро печатки передає образ, як він жертвує клапоть свого плаща голому жебракові. Цей герб, шанований городянами, щасливо дійшов і до наших днів.

Коли в Мадярщині правили німці, Мукачівська домінія разом із Паланком була дарована синові Коріата, онукові великого Гедиміна, на

той час — князю Подолії Теодору, прозваному в нас любовно Федорком. У чварах з іменитою ріднею той позбувся подольських володінь. За прихисток на Угорській Русі він служив німецькому королю Сигізмунду до самої кончини. Зате підкарпатську свою вотчину розбудовував ліпше, як родову. Привів із собою чимало ремісної челяді і загадував їм тут усілякі роботи. Позбувшись княжих вериг, ішпан Федорко віддався головно буцівничій справі. І туди, де рутенам і подолянам не стачило хисту, кликав німців, поляків, добирав майстрових з-поміж полонених турків. Один з них, скусний мастак, і прорубав у скелі колодязь, що сягає до 180 ліктів.

На самій плішці гори зведено панські палати, лицарську хоромину і церкву. Верхній двір охоплений кільцем бастіону, що вистромлює в небо на тридцять ліктів сторожову вежу.

Недавно тут прибудовано відкриту аркаду, на ній укріплено мотузяну підойму, щоб доставляти з підошви гори харч і зброю, минувши околичний шлях.

Три круглі башти покладені ще Федорком Корятовичем, під одною вигином збігають вузькі сходи в середній замок. Тут порядкує челядь, військо, в боковій кам’яниці живе комендант. Дві вежі нової будови обернені на захід і схід двома звіздами — на честь двох ясновельможних Дьєрдів, вітця і сина. Серединну площину охороняють фортечні стіни з чотирма бастіонами, обнесені кругойдучим яром. Тут же розміщена й велика зброярня. Під наземними приміщеннями углиблюються каземати. Є ще й третій і четвертий приступок Паланку. Вони сполучаються підйомними мостами, що одночасно стають непрохідною брамою на воротах. Аби напасникам дістатися Верхнього, княжого замку, треба було брати приступом нижній і середній. Кожен з них міг відрубно від іншого боронити себе.

Тепер замок обносять новими укріпленнями, над якими стримлять гостроконечні бастіони. Стелиться звідний міст, обновляються дубові

бервена частоколу, поглиблюється рів, що має стати водночас і рибним озером. Людей на роботи стягують з усіх довкружніх сіл.

Закрайок мого саду виходить на річкову заплаву. Звідси відкривається правий берег клаптями нивок, хижок, млинів, хлівів посеред блюдець боліт. Але мій зір щепить лише ворухке гурмище між білих тіл деревини. На траві ребряться стрішки дерев’яних загат. їх удень мочили, аби набрякли й стужавіли. Витягнені на берег, щити жовтіють плямами, як шкури рисі. Вільхове дерево не боїться води, воно спиває її з підбережжя цупким корінням, а невдовзі загатами здержить течію і віджене її вбік. Для цього збоку прокопають ліниве русельце і здурять Латорицю, доки битимуть у її річище кілля биків.

Поволі вгомонюється залюднений берег. Ціряться проти місяця зуби пил. Доокіл ватрищ сушаться овечі гуні й топанки з сиром’ятної овечої шкури. Остигають котли зі смолою. Від них ледь тягне пахом безсмертника, гусячого пера і варених раків. Все це домішується в смолу, аби міст служив вічно, був кріпким і щоб вода стікала з нього, як з гуски. Люди розбили напинала, під якими стелять собі для спання. І спроквола молотиться солома бесіди. Руки зливають водою з ближньої криниці. Ріку не рушають, не гідно до пори, до часу її тривожити.

Вільгий повів вітерця розмочує звуки, рве голоси. "Ми, майстри, що загадаєш, учинимо, — долітає смішкуватий гомін. — І віник березовий сплетемо, як добре прикладемося..."

І раптом щось писнуло — струна! То циган Лойчі, що ночує у випаленому дуплі в’яза, ладить гуслі. Ті гусельки з пазухи завбільшки з долоню і смик — як палець. Зате яку зроджують нуту, аж кров гусне в жилах, а жили від жалю самі в струни витягуються. Грає він поважно й відчужено, немов сам на цьому світі. І тягучим приголоском помагає струнам, доточує смутку. І берег слухає, і ріка витяглася заніміло, і дерева мої слухають стоячи, і риба присмирніла в нічній гонитві. Немита циганська рука з кінських волосин чари пряде... Може, з якоїсь темінної

вирви чує цю нуту й вона, жінка-змія, що чіпкою кітвицею прив’язала мене до цієї ріки, прибила до цього кусня земної тверді.

Скільки було жінок милих серцю і тілу — і звітрилися з серця, і забуті тілом. А ця, ніколи й не бачена, не чута —завжди десь тут, коло мене. Може, тому, що пішла в цю ріку з моїм пупцем...

Останню седмицю я не прилюдний у місті. Мої поприща

— берег, двір, сад. Зате на вулицях я повсюдно на язиках.

"Пан Кутьо затіяв нову задужбину. Відкрив, школу, лічницю сиротинець, купальню для бідноти... І от ще одну пам’ятку кладе собі прижиттєво — міст... Заласкавлює небо, мостить душі дорогу до раю..."

Ніде по світу я не стрічав стільки людей, як у нас, схильних до ремствувань і нарікань. Люди, котрі в житті самі нічого не початкують і не звершують, легко втрачають терпіння й віру і хибно судять про діяння інших. Плещуть про мене: "Він, як соняшникова паляниця зернятами, набитий грошима". Люди добрі, та я, як соняшник зернятами, начинений турботами. Бо там, де великі гроші,

— великі клопоти і збитки. От і мордуйся — як зиск із оборуцки перевести не на марницю, а на громадський хосен. Бо сам я і рідні мої давно вже ситі хліба.

Чи є сенс переказувати їм, неситим крикливцям, Симкові слова, що твердо, як вухналі в копиті, сидять у моїй голові? Слова про чин земного служіння.

"Гроші пливуть до моїх рук, бо я знаю їм лік і керунок,

— зізнався якось я ченцеві. — Розумію, це не богоугодне діло. Написано ж: Богу— Богове, кесарю — кесареве. То що, тепер мені згорнути свої статки в ріку, вбратися в хламиду і взяти до рук ціпок?"

"Ти гадаєш, — лагідно мовив Божий Симко, — якщо з’явиться ще один жебрак у цуравій хламиді, то світ зліпшиться? Коли хочеш знати, Ісус ходив у тонких білих шатах і не цурався дорогих пахощів. Ходи й ти, синашу, в шовковій сорочці й ногавицях доброго сукна, котре тчуть твої люди. Це вбрання тобі так личить", — у кутиках його сірих уст таївся тихий усміх.

"Але ж написано, отче: радше верблюд пролізе у вушко голки, ніж багач у Царство Небесне..."

"То будуй царство тут, на землі, — незворушно ввернув чернець. — Маєш для цього й снагу, і гроші".

"Я й будую... руками. Але душа просить іншого. Що ж мені робити, отче?"

"Робити. Ти сам собі й відповів: робити... Покажи мені діла свої, і я покажу тобі твою віру, казав Яків, покликаний Господом. Ми з тобою теж покликані кожен для чогось. І маємо з тим іти до кінця. Навіть проти вітру. Так, як це чинять сильні птиці, бо тоді студений вітер не проникає їм під пір ’я і не вистуджує крил..."

...Я й цього разу нічого не казатиму їм. Най собі гадкують, най тішаться своєю проникливістю: пан Кутьо стягнувся на чергову пам’ятку, звершує ще одну задужбину для влегшення душі...

"Покажи мені діла свої... Покажи мені діла свої..." —шепотіло листя трепети наді мною. Я відчував безмежний спокій і якусь осібну тишу серця. Хоча світ довкола жив голосами. Збивали річкове плесо риби-головатиці, хапаючи мотиля, осміліли жаби в озерці, зітхнув у пасіці

пробуджений пугач. Це означало, що утвердилася кінцево ніч, котра перегодом переллється в день нових трудів. Я вже чекав його, новий день.

Якби мене спитали, що є твоя земля, Підкарпатська Русинія, в чому її коренева ознака? — я б відповів: "Бачите вишиваний рукав моєї сорочки? Чорне — то земля, зелене —дерево, синє — вода, черлене — вино. А біле — то співанка. Бо русинська пісня весь білий світ бере в обійми. Наша душа через неї говорить, журиться й тішиться".

Першу співанку я почув від годувальниці Влени. Вона не мала звичай брати мене на руки. Але за доброї дяки саджала собі на ногу й погойдувала, цигикаючи тягучу співомовку: "Цуру-цуру до баби, а баба дасть пів-лаби... Цуру-цуру до діда, а дідо дасть півхліба..."

Баба з тої пісні мені не любилася, бо нащо мені її лаба-нога? Тоді я ще не знав, що замогливі верховинці називали "лабою" ще й свинячий окіст, підкопчений біля комина. Зате дідо видівся мені великим, добрим, з білою бородою, що крає буханку, а окраєць простягає мені. Тоді, коли слухалися ці співанки, ні хліба, ні діда не було.

Той образчик голодної дитячої уяви так запав мені в пам’ять, що я аж здригнувся, коли він з’явився наживо у віконному прорубі замкового каземату. То було в заполуцень. А в ранковому провидненні, коли я вертався з міста в Паланок, трапилася ще одна стріча.

Аби марно не збивати куплені постоли-шкуряки, я роззувся і кинув перев’язь через плече. Босими ступнями землю чуєш, як вухами воздух. Чоловік народився, аби не відділятися від землі, бодай ногами мати з нею зближення. Як чуються наші борозни на стопах-так і голова. Як пальці ніг — так і очі. Ступні — то наші другі два серця. Так учив мене Лінь. П’яткою він кришив камінь, а великим пальцем ноги пробивав вражі груди.

"Звідки ця сила?" — дивувався тоді я. "Від землі, — скупо пояснював Лінь. —Я втягую її в гарячий клубок між ступнею і п 'ятою (там, де в нашому сліду прогалина), аж доки він не затвердне в крицеву підкову, якої не видко, але нога твоя набуває сили бойового коня. Бо в ній злютоване множинно все те, що є в самій землі". — "Та як брати від землі оту силу?" — "Це доступне лише при молитовному заціпенінні, коли звільняєшся від усіх думок і бажань. Але затям, що тоді нічого іншого від землі більше не черпнути — ні любові, ні радості, ні багатства..."

Тоді я остерігся тої науки. Сили трощити людей я не шукав. А такої сили, яка б їм помагала, Лінь не знав.

...У заволоці вранішнього туману я вчув ногами дрижання. Воно було слабеньке — не кінний рій, не бричка, тупотіло щось легеньке. Я обернувся проти вітру, і нюх скоріше мені провістив, ніж очі: в запах молодої кобилки вплітався ще якийсь, заглушений вітром, бо й сам був зітканий ніби з вітру. Я згадав: із цим запахом приходить літня гроза, що нагло паде з Турянських верхів. Але ні лункі згуки довкола, ні сухий порох під ногами не віщували зараз бурі. Проте вона надлетіла, розсікла туман, здійняла гривки куряви. Я ледве встиг відсахнутися — дісталося лише плечу. А буря прошуміла, підхопивши мою обувку. І летіла б далі, якби постоли не зачепилися за корч. Цупка шнурівка не враз урвалася, конячину обернуло і з неї впало щось м’яке й біле, як сніп. І йойкнуло. Я кинувся туди і в розвидні узрів розмаяне дівча, що навколішках розглядало мої постоли. Гостро блиснули спідлоба очі.

"То це твої?" — пробився через замішання голос.

"А чиї ж, — відбуркнув я. — Летиш, як дурна".

"Я дурна? Дурні замість голови на плечах постоли носять".

"Мої постоли, де хочу, там ношу".

"Носи на здоровля".

"Еге, здоровля! Вдарений бік-як дерев’яний. Ачей твоя кобила залізна..."

"Сідай на неї, довезу, куди треба", — тремтячими пальцями дівка зв’язувала шворку.

"Дай сюди!" — видер з її рук шкуряки, першу свою найдорожчу покупку, і почалапав далі. Ліва рука висла, як перебите пташине крило. Чую, непідкована кобилка затюпала слідом. Дівча похитувалося на ній, звісивши за боком ноги. Ніякої вуздечки, ніякого сідла. Білі ноги зливалися з молочним туманом. Мене кололо болем на кожному кроці, а їй кортіло пискувати:

"Куди мотляєш: до Паланку чи далі?"

"Під замок, на роботу".

"А я теж туци няньові щло несу. Хочеш заїсти?"

Коли я не хотів заїсти?! Але змовчав.

"Якщо страви не хочеш, то вкуси хоч завиванця".

Я ще грізніше мотнув головою.

"З товченим горіхом, поливаний медом. По правді не хочеш?" — лукавинкою бринів її голос.

Я німував. І вона притихла. Лише кінські копита говорили між собою. Вже під самою горою добіг її погук: "Чуєш, а це недобрий знак — те, що

перев’язь із твоєю обувкою порвалася. Це віщує, що одна нога твоя тут, а друга десь інде. Не держися цього місця, хлопче".

"А ти провидиця?"

"Ні, моя маточка Мавра провидить. Кедь хочеш, я їй загадаю, аби розвіяла твою напасть".

"Не треба. Ліпше най звіє полуду з твоїх віч, аби на живих людей не наскакувала".

"В мене очі добрі. А на твоїх, може, й більма, якщо боїшся на мене позирнути".

Я обернувся й відкрито глянув на молоде сонце, що випливало з-поза її плеча. Від того дівочий стан у прядивній льолі медово світився. Твердими солом’яними пасмугами стікало плечима волосся. Лише очі темніли стиглими горіховими зернятами, і така ж родимка над губою. А самі уста ледь цвіли, як гірський глід, і на них тріпотіло запитання, прохання, острах. Від неї струменіла свіжість і холодила моє розпалене болем тіло. Це було якесь диво, яке не могло бути правдою. І диво зародилося в мені. Тої хвилі я полюбив цю дівчину, як свою кров.

"Юлко, нерозумна Юлко, — гукнув згори високий усміхнений чоловічище з такою ж копицею світлого волосся.

— Чи дочекаюся я того дня, коли ти загнуздаєш коня? Сидить

— як на лавиці і править гривою! Людям на сміх, мені на ганьбу", — обернувся до мене.

Дівка залишила торбочку й вернулася в город, а ми рушили в гору попутньо. Чоловік той чистив колодязь у замку і звався Петро Солома. Я пригадав недавню бесіду діда Данила з Арданова і радо передав від

нього Петрові уклін. Ми якось нараз душевно запізналися. А при обрусі з добрим сніданком копач розповів мені про порядки й уклад життя за цими товстими мурами, пойменованими давньоруським словом Паланок, що означає укріплення, обнесене частоколом.

.. .Я знав діда Олелька, що вмів тлумачити тумани. Там, звідки він був ходом, — із Боронявських мочарів, дні народжуються в імлі, бо там Ріка й Тиса сходяться й підбиваються болотними струмками. Земля пріє і сходить парнотою, як непокритий котел. Олелько так призвичаївся до туманів, що чув їх шкірою, кісткою і навіть язиком. Він угадував, яким буде день і що може принести доброго чи лихого. І все сходилося в його тлумаченні, бо як роса є потом землі, так туман є нерозвіяним сном ночі. Змішуючись, вони виказують щось нечутне, але очевидне.

Цікаво, як би той боронявський дідо розчовпав оту молочну мряку, з якої вихопилося це солом’янокосе дівча? Передчуття значущості дня володіло і мною, коли я йшов розвиднем до замку. І день відкрився мені першим дарунком зустрічі. Другий чекав на мене пополудні.

З плечем повелося добре. В сторожа загостився відун Земко, він намочив у сечі ряднинку, намастив її темною смердючою маззю і обвив моє забите плече. "Утробна сіль погасить запал, а рибна олива до завтрього витягне болість".

На псарні пан Лойко чекав мене з новим наказом: денну службу нести у Верхньому дворі. Там була темниця, що позавчора прийняла нову ватагу каторжан. На нині призначено день "провітрення". Це означало, що всіх в’язнів виведуть на дворище, перерахують, комендант огляне їх і, може, з кимось перемовиться словом. Тим часом пивниці збризкують вапном, перевіряють справність ланців і решіток. Так ведеться сидільникам раз на три місяці. Дві години свіжого люфту, а коли пощастить — і сонячної ласки.

Ми з псами, що навісно валували, готовно стояли підковою, замкнувши сіру громаду нещасних людей. Від них тхнуло тліном. Від їх одягу, їхніх тіл і віддихів. Це запах близького потойбіччя. Тому пси й казилися так. Собаки й коні особливо не люблять цього духу. Нас пан Лойко приставив сюди, аби пси і псарі навчилися розпізнавати й ненавидіти запах ворога й можливого втікача. В якусь хвилю я поклав себе на їх місце — і здригнувся. Навіщо я це подумав?! Не треба приміряти на себе чужу шкіру. Хоча хто знає, котра з них твоя...

їх виводили ріденькими вервечками з підземель, і ланци, аж білі від частого тертя, плелися за ними гадинами. Хтось не в силах був тягнути за собою цей залізний хвіст, і тоді товариш ніс його за ним, як Симон хрест за Ісусом. Але ця ноша, либонь, була не найважчою. Незмірно важчий тягар несли вони в очах, що підсліпувато мружилися на призабуту ясність днини. Тягар несвободи, темної порожнечі, безгомінного відчаю. Вони плелися бліді, як мерхлі гриби, виморені голодом і вистуджені сирим каменем. Хитаючись тінями, знаходили опору в мурі. Тряслися зарослі вилиці в стариків, і злипалися повіки в гнійних сльозах. У молодих, котрі більше рухаються, щиколотки й зап’ястя кривавились струпами від іржавих колодок. Лиця покусані комашнею, а може, й щурами. В більшості очей ледве теплилися іскри розсудку.

Але цей... Його погляд по-пташиному дзьобнув збоку, і незвично прозорі очі промили мене, як дощ промиває скло. "Геть як вода, — подумав я. — Такі ж чисті, холодні й спокійні. Без радості, без печалі, без уваги". Та й дивилися ці очі не на мене, а через мене, я не затуляв їм простір. Так вода і воздух не заважають сонячному промінню. Не заважав йому й комендант, що ступив до нього першого, потеплівши брезклим лицем. Щось ґречно запитав, але в’язень рота не розтулив, дивився крізь нього, як через безтілесну мару, в якусь уявну далину А може, вглядався в самого себе.

Був той чоловік непевного віку, який з’їв довгий підземельний тривок. На сіре рубище плечей лягало таке ж сіре волосся, а грудьми

розтікалася дорідна борода. З тої густої поросли стримів лише чутливий гачкуватий ніс і ясніли в ній очі — два скельця льоду. Якась нутряна сила вабила мене до цього чоловіка, як раніше до Жиги-маляра, як до отця Симеона. Тепер я знаю, що ймення тій силі —приваба мудрості. Тої мудрості, що несе вищу свободу.

"Поважна птиця, — шепнув збоку псар. — Навіть імені його не відкривають. Кажуть, чеснородний гречин".

Комендант, не дочекавшись від мовчальника одвіту, лагідно проголосив: "За вас клопочуть великі люди. Ми зважили на їх супліки і прийняли рішенець перепровадити вас із льоху до вежового каземату, що має вікно".

Вікно — розкіш для замкнених, але обмовка про нього ніяк не змінила старого, не потривожила його задаленого взору. Мені здалося, що в нього є своє незриме вікно, в яке він дивився через своїх сторожів і їх мури. А комендант рушив далі і одцалік, аби не страждати від сопуху, показував підборіддям на котрогось із нещасників, і той мляво або надміру гарячковито щось лепетав. Та начальник його майже не слухав, ішов далі, аби чимскоріше замкнути ряд. Тоді загойкали чатові, забряжчали підковами чобіт, стали дробити сіру отару на гуртики і розганяти по норах. А пси, подразнені здвигом, рвали нам руки.

Пан Лойко стояв проти лави і батіжком вирізняв найкріпкіших. "От і поміч тобі", — підкліпнув до мене. І я зрозумів, що це нові "збуї". І я маю їх гнати.

їх убрали, як раніше мене, і звели з мурів у рів. Воду давно не пускали, яруга поросла пижмом. Я не розумів, чи мене млоїть від розпарених квіточок, чи від вигляду цих мучеників, що хиталися під вагою повстяного плахіття. На бастіоні стояв комендант із старшиною. Нарешті він махнув білою рукавичкою, з вежі луснув стріл.

"Врозтіч! Врозтіч!" — загалайкали цсарі. Та "збуї" не одразу втямили, що від них хочуть. Лише тоді, як над їх головами засвистіли гарапники, вони ламанули долі ровом. Жалість висікало це видовище. Вони плуталися в бур’янах, набігали однин на одного й заточувались, натужно спиналися й трюхикали далі. То були не люди, а живі снопи, їх міг повалити повів вітерця. Я боявся озирнутися на пана Лойка. Виляск його батіжка по халяві ледве не розколов мені голову. Я пустив псів, пустив з ними своє здавлене серце.

"Збуї" впали з першого їх наскоку, заворушилися на землі, як великі сірі черваки, а пси терзали їх, скубли на пір’я. Ці вже не встануть ніколи, розумів я. Підгадав хвильку і в гуртовому замішанні скочив за шипшиновий кущ. Із тої криївки подав короткий, але пронизливий свист. Пси його знали, бо добре знали мене, а я знав їх.

Першим відсахнувся Палений, замотав патлами, розтрясуючи навсібіч злу слину. Пси неохоче відходили від понівечених "збуїв", хоча двох-трьох Паленому довелося напоумити іклом. Криваві живі сувої стогнали в потолоченій траві. Почувся другий виляск пана Лойка: "В’язати псів! Показіївінець!" Хоча він, чув я шкірою, не був задоволений гоном, що закінчився швидкома й не картинно. До мене пікер підступив, коли я вже приторочив собак до залізних карік.

"Що повіш?" — запитав хмуро.

"Не по мені ці лови, пане. Ліпше б на їх місці був я".

"Прикуси язика і знай своє місце, невдячний холопе! Пожалів відступників, що повстали проти корони... Навіть пси погидували запустити в них зуби. Гниль темнична! Не шкодуй їх, вони матимуть на вечерю подвійну порцію варива. А ми завтра матимемо свіжину, прийде свіжа ватага. Ладися на правдешні лови".

' "Завтра.. .завтра... завтра", — шуміло мені в скронях цілу дорогу до псарні.

На моє щастя, дідо-зелейник ще завгурявся в сторожа біля корчаги вина. Я загадав йому з порога: "Зробіть щось, аби завтра я не годен був до служби". Старий мовчки відпив з кухлика, круто посолив решту вина, вкинув щопту сажі з комина. Тоді відщепив акацієву колючку і, змочивши її в трунок, тричі глибоко вколов мене в здорове плече. Відтак тим вином розтер наколи: "До рана напухне, як колода, а до завтрього вечора розпухне".

Я розірвав зубами пояс і простягнув Земкові флорин. Він глянув на мене тим оком, що на шолудивого пса: "Кого спокушаєш, неборе. Часом я ще можу взяти гріш за лічення, але щоб за каліченння... Господь цього не зрозуміє".

Так був убережений заповітний Мордків флорин. Я випив з дідами вина, аби забути ганьбу причетності до недавнього трапунку. Та чи є десь на світі таке вино, яке б змивало нашу розворушену пам’ять?!

Вранці рука моя висла надутим ціпом. Із собачого ошийника зробили перев’язь на плече, і пан Лойко, скреготнувши зубами, дав мені на день полегшу — огляд і годівлю псів на вартівнях. Таких було дев’ять — п’ять на підступах до замку і чотири в самій фортеці. Я неспішно обходив їх, толкував з вартовими, відв’язував собак, давав їм накази, аби розігнали встояну кров. Пси дуріли, як діти, радо хапали з моїх рук корм.

Я знав, що роблю: кожним рухом, кожним словом я добував їх приручення. Пес не людина, він назавжди запам’ятає руки, які його відв’язують і годують, і голос, що це супроводив. Звідтоді розумний пес непомильно вгадуватиме, що ти від нього хочеш. То вже твій відданий слуга. А прив’язувати псів я давав вартівникам. За своє життя я ніколи нікого не прив’язав. Хіба що самого себе — до діла, до обов’язку, до рідного терену.

Коли бомкнуло на дзвініці полудень, я ступив на шляшок, що загинався на замковий горб. І почув іззаду задиристе: "Гей!" Той голос долетів разом із запахом, і їх я, як той вірний пес, упізнав би з тисячі запахів і голосів. Обернувся так рвучко, що сіпнув напухлу руку. Її око це нараз ухопило: "Я рада, що днесь ти обутий, але яка пришта сталася з твоєю другою рукою? Бігме, це не я, видиш —кобила чинно упряжена..."

"Знаєш, — скривив я болісний смішок, — коло дурної голови й рукам немає супокою".

"Еге, як у тій співанці: "Які руки, такі ноги, така й голова Іванова..."

"Це про мене, хоч я й не Іван, а Ферко".

"А я пишуся Солома Юлина. А кличуся Юлка".

"Юлка, що найліпше пече в Мукачеві. Я куштував твій колач, зроду такого не їв".

"Йой, зараз носом небо проб’ю. А чи хочеш заробити маковий книш?"

"Та де не хочу".

"Віднесеш няньові перекуску до замкового кадоба?"

Я некліпно дивився на її лице, шию, груди. Сліпила білизна зубів, сорочки, намиста.

"Агов, ти не на ті книші позираєш!" — засміялася так дзвінко, що аж кобила здригнулася.

"Я донесу, не бійся", — прочумався я.

"Що б я мала боятися калічки! Зате й даю тобі вузлик, бо хворими руками не розв’яжеш".

"Виджу, дівко, в тебе рот повний вітру".

"А в тебе під шапкою дурний камінь", — вдарила білими литками коня — і лише китиці черлені завіялися над гривою. А —я стояв із тайстриною і спізніло розчовпував сказане. Бувають хвилини, коли одразу міняється значення слів. Будь-яке звичайне слово промовляє про любов. Я поблагословив цей день і попрямував до фортечних воріт.

їх мені відчинив мрець. На возовій дошці лежало тіло в пошматованому скривавленому сіряку — один з учорашніх "збуїв". Перед воротами його поклали на землю, давши востаннє попрощатися з наземною обителлю. Я був ударений побаченим. Візник, сумноокий старий русин, скрушно мовив: "Скільки дуру вроджують людські голови".

"А чиїсь руки це довершують, — гірко подумав я, — Ліпше б їм бути вічно опухлими чи всохлими".

Копач Петро спочивав під липою. Клапаті його брови і торчкуваті вуса були притрушені порохом. Ціла піщана купа лежала обіч, видобута з глибини. Я розповів йому, як близькому, про свої гризоти.

"Направду мерзке діло — цькувати людей. Та не будеш же ти через це нівечити себе, бо й сам загуцеш. Треба тобі, хлопе, прибиватися до якогось благого ремества. Хоча б до криничного. Мою роботу тут сам комендант опікує. Криниця нечищена бозна-скільки часу, але не це головне. Я не можу тобі відкрити одну тайну, бо й сам ще не все знаю. Мене через те й домів не пускають, доки не звершу загадане. Для цього пани на всяку спомогу йдуть. От і зважуся попросити собі тебе в поміч. Ти, бачу, уноша покладливий і жилавий, може, й прилюбиш криничарське діло".

Петро, як із рівнею, поділився зі мною гостинцями. Я прийняв з його рук білий маківник, як святу дору. Боявся вкусити, дихав ним, тулив губи до рум’яної плетінки, яку ліпили її руки.

Дворищем снували гонведи, прислуга і купці, що мали легітимацію на завіз ідла і питва. Я підняв очі поверх їх голів і увидів велику сиву птицю в клітці. Аж здригнувся з несподіванки. Таки то був чоловік, що стояв за широким загратованим вікном і дивився в небо, як і належить людині-птиці. Я впізнав його одразу — гордовитого старого каторжанина, котрий учора не обізвався до коменданта. Тепер він уважно зорив за птицями, що цівікали в пагіллі липи, під якою ми трапезували. Я цоркнув камінцем об відро

— голова за решіткою хитнулася, і взір приземлився. Мене ніби злили водою. Та моя непоказна парсуна нічим його не привабила, і очі знову вернулися до птиць. Я примірився: до його підвіконня були добрі два людські зрости, і якби дотягнутися палицею...

"А що, — обернувся я до Петра, котрий подрімував у затінні, — якби я передав свій книш тому челяднику?"

"Ти м’який не лише серцем, а й розумом, — гиркнув той.

— За таку милість і сам загримиш до ями. Тоді не ти, а тебе цькувати будуть псами".

"Хто він?" — запитав я.

"Всяке торочать. Одні кажуть, що вельможний граф. Другі — що високовчений. А хтось його має за літерата, бо безнастанно щось пише".

"Пише? Де?"

"На стінах, на долівці. Де ж іще? Він, коли йому в цій вежі відвели келію з вікном, — уперся, не хотів іти. Каже: піду, якщо перенесете за мною старі стіни. То мої книги, я їх роками писав. Сміхота. Мусили тягти його за руки-ноги. По темницях він з молодих літ. Дехто гадає, що сплив з розуму. А як на мене, то він розумніший тут за всіх. Не дурно ж і комендант, і ішпан, коли приїздить, кланяються йому. Правда, він не відкланюється. А чому? То знає лише він сам. Але Бог тобі до нього, ти за себе міркуй".

Я міркував. Доля — не підкова, її не перекуєш. То правда, зате переломити можеш. Одним кроком, одним словом... Якби я тоді сказав Петрові Соломі: "Копайте свою яму, а я залишаюся з псами" — де б я був нині, і ким, і яким? І чи був би?

Доля — не підкова, важко зломити її. А от вона тебе зігне і зломить на дух. Бо примітив я, що все значуще, все посутнє дається нам на зломі. Наче доля бере нас на зуб: чи добрий метал, що з нього можна скувати? І гамселить, і розпікає, і гартує, доки щось не вийде — криця чи шлак. А криця, хто знає, — найміцніша та, що не лише залізом кута, але й підбита каменем. Коли іскри летять з-під підкови —це ознака, що криця вже дозріла, вже не вкришиться і не вломиться. Хіба що зноситься.

Тоді я сказав Петрові: "Згода, кедь щось вийде з вашої затії, я буцу вам добрим помагачем".

Як мало треба людині: добра їда, потішне слово, лагідність тихого вечора. До всього минула ще й вогняниця від знахаревих проколів, що цілий день пекла руку. Небо цвіло звіздами, мерехтіли вогні сторожі на бастіонах, тріщали паперовими крильцями кажани. Мені крізь дрімоту вчувалося іржання кобилиці, яку принукувала голими литками дівчина з ясними косами. За нею гналися пси, а я втратив голос, аби їх спинити. Руки й ноги були скуті ланцами, прив’язаними до гарматного ядра. Десь завив пес, і це помогло мені стрясти з себе тлумний сон.

Ще ніч не прибрала росу, ще молочник не вдарив у браму, а я вже обходив варти і чекав денного присуду. Коли став перед паном Лойком, той навіть не обернувся. Між нами плелися якісь темні нитки.

"Є розказ відрядити тебе до комендантської обслуги на якусь пильну роботу. Ти прихитрився переступити мене?"

Я пояснив йому, що нагорі працює мій свояк і конче потребує потуги. Це не надовго. Пан Лойко байдужо махнув прутиком — іди! Чоловік показував, що втрата для нього пуста, до мене він не має більше інтересу. Так мені виділося тоді.

І став я криничарем.

У поміч нам було приставлено двох вояків, вони спускали нас на двох лавичках у глибінь, доки ми не починали трясти мотузками. Тоді нам подавали цебра і струмент. Ми всідалися на дошки, перекинуті з ніші в нішу. Такі довбанки були кожні п’ять ліктів, щоб майстер міг почистити стіни від слизу і моху. Спускали нам і довгі затверділі кишки дикої свині, аби, коли піднімалися зісподу гази, ми могли вдихнути свіжого воздуху. У нішах ми клали товсті свічки зі старого воску, що давали рівний і високий пломінь. Роботу провадили де пласкими клепачиками, де шкрябачками й дротяними щітками, а де й солом’яними мачулками. Завершували чухання стін тертою чорною сіллю, тою, що дають лизати худобі.

Нелегкий то був старанок. А що тоді казати про тих, котрі вирубували колись цей колодязь у скалі?!

Готовий клапоть поверхні Петро висліпував з двома свічками, розшивав кожну тріщину, встромляв у них стебла. Я дивувався: "Нащо така ревність?" — "Так треба", —обрубував моє дивування Петро.

Кожні три години нас витягували подихати й зігрітися. На осонні зуби дрібно цоркотіли, доки не ковтнеш битої вогнем грушевої паленки. Аби якось заохотити моє призвичаєння, Петро любовно просторікував про своє криничарське рукомесло. Він знаходив живі й любомудрі слова, коли розповідав про своє жадане діло. А головно —про воду, бо вона, власне, і є покликом тієї принади.

"Комусь орати й сіяти, комусь — рубати дерево, комусь

— мурувати, а мені — дай воду. Одні її відрами черпають, другі — ситом, а я — руками, бо інак не вчую її норову. У криничара два найперші струменти — прочуття і окомір. Але не просторовий, як у гармаша, а глибинний. Інакше не впізнає жилу вглибині. Мені в цьому навіть п’яти помагають. Не смійся, так і є... Бо як ще вгадаєш незриме жерело? Походиш-потопчешся босака на урочному місці (важливо, аби-напередодні дощ не падав) — і вчуєш живинку, що тихо зітхає під грунтовими шарами. Якщо земля затужавіла і глушить жерельне шептання, тоді слідкуй за птицями, зважуй росу на пальцях, приглядайся до квіточок і до кори деревної — там усе прописано для уважного ока. Перед бурею-грімницею пильнуй, куди впадуть перші краплі — вода воду притягує... Ну, добре, знайшов ти місце, вдарив пробний щуп — є водиця, та вдоволення твоє ще не кінечне. Вода, як і чоловік, різниться. Вода буває і пуста, і блудлива, і млява, і хвора. Міркуй далі, бийся доти, доки не нападеш справедливу жилу, що склом задзвенить на зубах, що аж скроні зведе від свіжості. Така вода й думки промиє, не лише кості. Вода — як дарунок долі. І тішишся тоді, як дитина: ще один земний замочок відімкнув... А вже самі надра — тут я свій, тут я дома. Пласти читаю, як дяк Апостола. Все рідне і знане, як жонине тіло. Ти не повіриш, я мозком кістки чую товщу кам’яного пласта; волосиною на руці — глибину; за віддихом з рота вгадую, скільки ще копати. А вже кремінь, пісок, шутер чи суглинок* самі мені вказують, чим мостити стіни зрубу. Бо криниця, хлопе, не до криниці, як майстер не до майстра... Я перед тим мастаком, котрий видовбав цей колодязь, доземно схиляю крисаню. І за рівну, без ганджу роботу, і за хитрий приховок..."

Я розумів з того лише одне: цей "хитрий приховок" Петро Солома й шукає в кам’яних тріщинах.

"Чоловік, як червак, мусить сам собі проїсти дорогу в житті. Ми, крипичарі, проїдамо її в землі і через ці глухі нори міримо пробитися до неба".

Доки ми дихали свіжим люфтом, двоє гонведів піднімали корбою з дна те, що ми начистили. Петро перебирав купу, щось ворожив. А я в коротку часину спочинку прикипав очима до вежового проруба, в якому час од часу сіріла постать чоловіка-орла. Його гострі очі й дзюбатий ніс підказували цю схожість. Якогось разу він ковзнув очима в мій бік і наші погляди схрестилися. Я гідно прийняв той позирк і готовий був повірити, що його очі потепліли, крижинки в них заломилися подобою усміху.

Округлюючи денні труди, пан-майстер мовив: "Добрий починок. Виджу, я не змилився, до роботи ти схопний. Кедь будеш і надалі так вганятися, то до чогось доробишся. Й землиця відкриє тобі свої тайни. А може, й сама вода..."

Увечері під вежею поклали ще одну вартівню з псом. Це був Палений. Я зрадів, тепер у цьому хмурому, замкненому мурами дворі, я мав уже трьох "своїх" — Петра-копача, вірного цімбора Паленого й загадкового пожильця вежового каземату. Хоча ми з ним ніяк не зносились, не перегукнулись і словом, та що, зрештою, важать слова...

З дня роботи під рукою криничара я перейшов на його стіл і платню, що була не меншою, як на псарні. Коли сонце зависало над липою, єдиним у дворі деревом, я спускався до брами за полуденком. Брав із собою і Паленого, аби напоїти чистою водою, аби вщипнути щось і для нього з Соломчиної смакоти. Совісно було брати від дівки харчі голіруч. {"Коли щось береш, давай щось і сам", — пам ’ятав я Симкову настанову.) Першого разу нарвав для неї липового цвіту. Тут він не

такий, як у долині, — шелеснатий, з медвяними бумбульками, як горішини. Казали, що саджанець привезений сюди аж із Задунав’я.

Другого разу витяг із-за пазухи зайченя, Палений винюхав нору. Як вона тоді пищала з радості! Або нанизав на соломинку ягід і зав’язав, як засилюють рибарі кукан. Подав їй, а вона потягнулася ротом, зривала кожну ягідку зубами і мружила соромливі й водночас напасливі очі. Ніколи не забуду тої мішанки запахів — роздушених суниць і насонценої соломи, що точилися від волосся. Сік стікав її губами в ямку на підборідді, Юлка збирала його пальчиком і облизувала. Я так зачуцувано позирав, що вона простягла палець, змочений соком, і мені. Та я відсахнувся. Мені враз затверділи руки, ноги й живіт, і я боявся, що вона це помітить.

"Це не з твоєї голови насипалося?" — задирався я, показуючи на віхтики вівсяної соломи на дорозі.

"А це не ти стратив голову?" — передражнювала вона мене, витягуючи з кошика головку капусти.

Я направду губив голову. І ніяка капуста не могла тут зарадити. Я падав у якусь тривожно-принадливу яму— і ніяка солома не могла порятувати.

"Юлька-шпулька... Юлина-Соломина", —пересміювався вголос.

"Ферко-цурко... Ферко-дурко".

Що я міг заперечити? І те й друге було правдою.

"Чекай, повім твоєму батькові, що знову без сідла носишся. Натреш мозолі на одному місці".

"А ти — на язиці. Мені сідло ні до чого... Хочеш щось увидіти?"

"Оввa, ба що я такого не видів?"

"То позирай!" — правицею обхопила коня за шию, а лівою ущипнула за вухо — і кобила стала свічкою, ще й тричі обернулася на задніх ногах. Дівча війнулося в повітрі білим серпанком. Вони розумілися з кобилою, як два персти на руці.

"Як її кличеш?" — запитав я, коли Юлка зіскочила на землю.

"Моца. Чуцне ймено, правда?"

"Чому чуцне. Я теж по-писаному Овферій. Файне ім’я, сказав один муцрий чоловік, треба заслужити, як честь".

"Няньо знайшов мадярові воду на винничній горі. Той з подяки дав йому лоша. Панія шкодувала, казала, що буце за кобилкою банувати, як за дитиною. Нянько розрадив її, що я буду на ній молоко їм возити. І назвав кобилу іменем панії

— Моца. Та, як дочулася, розсердилася і вже не хотіла видіти ні коня, ні молока". — Юлка, сміючись, побігла в долину, а Моца вірно затрюхикала слідом.

"Агов, Соломко! — загойкав я, аби хоч на хвилю затримати її. — А ми теж танці знаємо". — Протяжний посвист

— і мій Палений закрутився колесом, намагаючись ухопити свій хвіст. Виляски долонь — і пес заплигав на двох задніх, як циганський ведмідь. Такий же грубий і кудлатий.

Як вона заливисто сміялася! Ніби сотня птиць лящала в кущах. Навіть кобила шкірилася й пирхала від задоволення.

Дні наші тяглиїся звичним цугом. Я й далі мірно чистив криницю. Петро обникував стіни. Він крився від мене. З комірником замку щось затаєно обмірковували. Той приносив дзеркала, якісь мастики, паперові вертушки. Петро обходив із люстром колодязний стовбур, придивлявся, як воно пітніє. Намащував в’язкою маззю декотрі дільниці і слідкував, як вони просихають. У вітряну днину прикривав цямрину, залишаючи щілину, і клав там вертушки. Чекав потаємного протягу, здогадувався я.

Коли чоловік замикається в свій клопіт, то очі його напівсліпі, вуха — напівглухі. Зате я вбирав у себе наземний світ із жадібним інтересом. І не я один. Все, що роїлося довкола криниці, притягувало очі в’язня з башти. Він спрагло вдивлявся в навал глею із дна, прислухався до бесід копача з комірником, що сторонилися під вежею. Мене він теж уже помічав, ба більше — неспогадано побачив у мені спільника.

Вуглярі з Ільниці привезли паливо для груб. Челядники носили його в підземні комори. З якою пожадливістю дивився старий у той бік. І раптом прохально вистромив з решітки долоню, показуючи на купу. Я зняв грудку і підкинув до його підвіконня. Дитяча практика метання не забулася. Дід підхопив вуглинку і подячно блиснув очима, плавно помахав грифликом. І я зрозумів, що це йому потрібно для писання. Він одійшов углиб, а я закинув у його бійницю ще з десяток грудок. Нехай має, сарака. Я ще й гострий камінець підкинув, аби мав чим розколоти свої писалки.

В обідню стрічу я не втримався й розповів про це Юлці.

"Нагодував нещасного камінням, та й радий",-так вона нагородила моє зізнання. Я не знав, що для цієї дівчини добре, а що ні. Збаг лише наступного дня, коли витягла з торбочки окремий гостинець — вузлик тверденьких пиріжків. Один розломила для мене, там була запечена сливка. "А в других — квасоля, капуста, шкварки, — пояснила вона. — Якщо ти такий вправний метальник, то, гадаю, докинеш і це. Най страждальник під’їсть собі".

"Соломко, — сказав я, — ти не вівсяна, ти — золота".

Доти в житті я не мав ніякої цінності, якщо не рахувати зароблених у пана Лойка десять флоринів. Але я чув про золото, щось найдорожче, що зачаровує людей і владарює ними. Щось схоже спостигло й мене, розбудило серце, перемінило душу, плутало думки, затуляло мені звичний світ і мене самого. Але це золото було живе, ніжне, ласкаве й сміхотливе. "Моє золотко, — шепотів я сам до себе, і ці слова наливали нутро щемом незвіданої розкоші. Моє золотко..."

Та хіба воно було моїм?!

Увечері Петро відкрився мені. Було це так. Я підстеріг, коли вартовий відлучився до виходку, і прицільно покидав у віконницю Юлчині пироги. Одразу ж за решіткою постав бородатий вид, суворий і запитальний. Старий показав пампушок, запитуючи мене округленими очима: "Що це? Кому це?" Я тицьнув пальцем на нього і підніс жменю до рота — їсти! Він ще довго розгублено поглядав то на їжу, то на мене, а відтак нерішуче відійшов. Либонь, ганьбився їсти прилюдно. А може, відвик.

За півгодини з’явився знову, притискаючи руку до груцей

— дякував. Тоді показав на колодязь, перевернув долоню ребром і став постукувати об неї пучкою. І знову показав на криницю, і перевернув перст сторчма, позначаючи, мабуть, глибину. Я вдячно йому кивнув і пішов на поклик майстра.

По вечері ми вкладалися на спання. Ночували тут же, під анфіладою, на набитих сінниках. Укривалися старими вояцькими мантлями.

Я завів здалеку, аби не сполохати майстра: "Коли я робив з горничарами, ми пробували посуц на звук. Поцоркаєш — і чуєш, де

гандж. Чи десь надтріснуте, чи затовсто витягнуто стінки, чи запеклися в глині камінці. Звук не до звука..."

Петро зібрав жужмом свої клапаті брови й щось натужно міркував. А тоді відкрився мені, наче видихнув із себе полегкість: "Мушу зізнатися тобі, хлопе, що шукаю криницю в криниці. Такого ще не випадало мені робити. Той майстер-копт, що прорубав цей колодязь, був хитріший, ніж я спершу гадав. Він пробив з нього хід, що веде в долину, аж під річковий берег. Переказують, що пускали в нього качку, а затим виділи її на плесі Латориці. Така нора для замку — велика спомога, сам розумієш. За тривалої вражої облоги через потаємний лаз можна щось заносити й виносити. А в смертну годину панство могло порятуватися. У війну нору замурували, до колодязя скидали всякий непотріб і навіть убитих. Криниця заглухла, воду й донині возять сюди бочками. А в бочках вона довго не встоїть, вода не вино. От і чистимо. Я мозок сушу об тій дірі. Ти мені нарадив добру думку: послухаємо стіни вухами, якщо око безсиле".

Я запитав його про коптів. Йому про них розповідав Божий Симко, чого лише не відав той монах. Було таке плем’я під Синаєм, єгипетські християни. Вони видовбували криниці й хижі в камені, бо доброго грунту мали дуже мізерно. Нібито це вони вирубали й забрали плиту з місця, на яке поклали розіп’ятого Ісуса. Тепер вона в єрусалимському храмі Гробу Господнього. За це коптам теж уцілили частку церкви.

"Знатні, видати, були майстри, — звершив оповідку Петро. — Не фігля — витискати воду з каменя. Я біля таких був би за чорного поденника..."

З ударом дзвону на надранню службу й ми вдарили своїми клепачами в твердь криничного зрубу. Розміряли його на кільця і кожен обстукував своє. Залізко лунко подзв’якувало й відскакувало від каменя, виказуючи цільну товщу. І так два дні вряд. Кожної нашої появи нагорі за нами зирили очі з-поза грат, прищурені й пронизливо-уважні. Раз ураз старий поглядав на свою долоню, наче зчитував щось, і хмурив чоло.

А я ледве дочікувався полудня. Не голод тілесний допікав мені, а цілком інший.

"Агов, Соломко!" — гукав я від самих воріт, забачивши в прозелені ліщинника її білу спідницю.

"Десь я вже нагодую тебе тою соломою", — муркотіла вона, сплигуючи з Моци.

Якось я простяг ш перламутровий гудзик, який знайшов у купі намулу з криничного дна. Видно, якась панянка загубила, нагнувшись над цямриною.

"Маєш дарчцк від замкового дідка, котрому так смакує твоє печиво".

Вічка її зацвіли чорнобривцями, а губки вередливо відкопилились, як шийка дзбаника: "Ба що ним буду застібати, чи не пазуху? Боїшся щось там увидіти?"

"Ні, боюся, що розтрясеш свої цицюлі, літаючи на кобилі. І залишишся ні з чим".

"Ліпше слідкуй за своїм язиком, бо вхопиш від мене".

"Що вхоплю? Ану!"

"Не мудрішкуй багато, а забирай кандир із варивом. Тут є дещо й для твого дідка, — сокотала, простягуючи козубок із кукурудзяного листя, а в ньому — сливи, грушки-петрівки, горішки. — Лише не знаю, як докинеш йому легенькі горішини".

"То вже моя жура, дівко".

"А моя жура — ти, хлопче", — охолодила мене сутемком пригаслих очей, мовби густе дерево поклало свою тінь.

"З якого дива маєш журитися, Соломко?" — дурнувато смішкував я.

"З якого? Бо сам ти — дурило солом’яне, сліпе й нечуле. Буць здоров, чорноброві Ді, Моцо, ді!" — і залопотіли попід грабником золоті коси над білою гривою".

"Соломко, золота моя Соломко, де знайти мені чулі й розцвічені слова, аби розповісти про неперервне пожарище мого серця, про солодку млость, з якою лягаю і встаю, і про дні-денні, що починаються й звершуються для мене ясним полуднем, а друга половина денного перебуття є лише покутою чекання?!"

Юлчині горішки я обмастив глиною і дав просохнути, затверднути. Гостинці справно досягали цілі. Одна сливка втрапила в прут решітки і впала на брук. На те нагодився вартовий: "Ти, хлопче, псові сливки підкидаєш? Ліпше пригости ними мене".

Я віддав йому решту груш, а сам подумав: "Овва, нагодувати непомічено вартованого — це не шапку слив нарвати". Я підживив старого садовиною, а він підготував для мене інший плід. Стояв у ніші вікна врочистий, як ієрей перед казанням. Проникливі його очі буравили мене свердлами. Рішуче підніс обидві руки, схрестив пальці, відтак розчепірив, сусідив їх, як палички. Це були якісь знаки. Але я їх не розумів, ніяково всміхався. Тоді дід став загинати пальці в підкови, круглити в кільця, прикладати до очей, затуляти ними рот. "Числа", — здогадався я. Та що з того! Я міг почислити жменю камінців, мірки глини для замісу, навіть цілий віз горщиків, але це я робив по-своєму в умі, покликаючи в поміч пальці рук і ніг. А чисел я не читав, як і літер. Одне слово — довбня довбнею, як приповідала Влена.

Старий неначе прочув мою прикрість. Поплескав себе по ліктях, тоді вистромив розчепірені долоні, двічі стиснув їх, одну прибрав, а другу залишив. Це я похопив одразу: лікті! 25 ліктів. Своїми руками я показав те ж саме, а він ствердно хитнув головою.

"Звідки, звідки він може знати?!" — гнітився я в подиві. Але той пронизав мене таким рішучим і вимогливим поглядом, що я вмить урвав свої сумніви. То був погляд птиці-вістуна, що бачить не лишень через стіни, а й крізь товщу землі. Тоді я ще не знав, що це віще бачення називається розумом.

Другого дня я зголосився спуститися нижче, відмірявши 25 ліктів. Петро не перечив — як маєш дяку, то роби. Я пильно обстукав пристінки, але на тій глибині колодязь ковтав звуки, вони глухо тонули в порожнечі. Я вийшов на свіжий люфт, і щойно очі призвичаїлися до світла, побачив стривожено-запитальний погляд старого. Я знизав плечима. А він двічі повагом хитнув головою, примкнувши повіки, мовляв: там і є, шукай.

Я знову спустився в безодню і простукав стіни вдруге. В одному місці звучання різнилося, та, може, це мені лише здалося в запамороченні задухи. Мене витягли нагору, зілляли водою, розтерли сіном. За полуденком цього разу я не пішов. І вечеря не лізла в горло. Зате який був сон! Сон в руку, можна сказати — в обидві руки... Ніби стою я над кадобом, а на дні колотяться, б’ються в сум’ятті, шукаючи вихід, пси. Я до них свищу, показую щось на пальцях, а вони в шаленстві нічого не чують, не бачать. Раз — і пропали! Це Петро розбуркав мене: "Перевернися на другий бік, стогнеш, як старий лис". — "Дурний спить — дурне снить", —промимрив я. І враз мене осіяло, наплинув такий простий і ясний рішенець: "Петре, чуєте, я знаю, як віднайти лаз". —"Спи, не мели з дурного сну", — відбуркнувся майстер, але вуха нашорошив, бо через ту притичину теж не мав доброго сну.

Вранці коморний відрядив мене до пана Лойка з приписом дати псів, яких я затребую, а коли що, то й псарів на підмогу. Чого я боявся

найбільше — стрітися з пікером очима. Виглядало так, що я посягаю на його сокровенне, неначе лізу йому в пазуху. Бритвочками зіниць Лойко відсік усякі пояснення, прошикирявив крізь зуби: "Бери, що знаєш, і йди".

"Пане капітане, я тут не зі своєї волі, — встромив я виправдання в напружену мовчанку. — Ваші учені пси можуть справити важну службу для цілого замку".

Він уцавав, що не чує. Все, що йшло не від нього, пан Лойко підкреслено зневажав. Я вибрав двох песиків з вушками-китицями, з котрими обникували стіни покоїв палацу То були звірята гладкої рудої шерсті, з чорними ґудзиками очиць, що не мали повік. Коли вони пискляво дзявкали, то китиці на вухах дрібно трусилися. Я попросив не годувати й не напувати їх — це загострює нюх.

Тим часом робучі люди нагорі плели з лози поміст. Ми поклали на нього песиків і спустили на відміряну мотузком глибину в 25 ліктів. Самі ж поглядали в освітлений проруб Згори. Песики заметалися туди-сюди, принюхуючись до своєї в’язниці. Я знав, що сморід знизу і мокра цвіль стін збиває їм нюх, та жага порятунку має взяти своє. І от вони стали неспокійно теребити поміст. Ми опустили плетінку на линві нижче. Пси водностай загавкали, тулячи писки в одне місце. Ми чекали. А вони почали дряпати стіну кігтями, колодязний стовп наповнився заливистим дзявкотом.

"Можна їх піднімати, — сказав я, — вони заслужили файний сніданок".

"І ми теж, Ферку", — влегшено додав Петро.

Ми поспіхом спустилися з молотами й зубилами. Камінь був крихкий, видимо, клали його з умислом, що колись доведеться розколупувати. Година довбання — і зазяяла яма, обкладена акацієвими обаполами. В

землі це дерево ще ліпше зберігає твердість. Недарма виноградарі стовплять свої лози саме акацією. Лаз був достатньо просторий, чоловік міг вільно пролізти на колінах. На приступці стояла іржава лампа, може, мурник забув її. Петро приторочив гасницю до пояса і тихо сказав: "Ну, от і скінчилася наша путь во мраце".

Як горіли очі в коморного, коли він брав до рук оту знахідку, наче щось дуже коштовне. Притьма побіг з нею до коменданта. А пожилець вежі одним лише позирком оцінив наш успіх і зник у чреві своєї комори, втративши до двору цікавість. А може, мав нагальнішу справу, ніж радіти за черваків у людській подобі, що проїли собі ще якусь ямку в землі. Під полуцень нам винесли плетену корчагу вина, запечену гуску з комендантської куховарні і марципани, що іскрилися на сонці цукром. Нас частували, як достойників. Та я тих лакомин не торкнувся, мене чекала інша страва, смак якої зі мною й донині. Доходив половини суботній день, і я попросив у Петра поволенку до понеділка.

"Ти, Ферку, тепер майстер і вільний робити, що хочеш".

Я знав, що хочу. І я не йшов, а котився під гору колесом. Доки не наздогнав мене тупіт важких копит. То надлетів у хмарині квіткових пахощів пан Лойко.

"Чув про твою прославу".

"Вона не моя, ваше добродійство. Добута завдяки вашим псам".

"Добре кажеш. І кастелян мене щойно відзначив — дав двотижневі вакації на рідну сторону. Але й ти заслужив. Проси собі плату, доки я тут".

"Мені нічого не треба, але прошу вашого зволення на погулянки з Паленим, коли пес не при службі".

"Добре, дам розказ. Але це мала відзнака. Ось тобі від мене ще", — підкинув угору срібняка. Я вхопив його на льоту зубами, щоб якось потішити капітана. Він справді пісно всміхнувся: "Скоріше вилазь із своєї нори і вертайся на псарню. Твоє місце над псами, а не під людьми. І затям собі: я двічі нічого не прошу".

Я вдячно вклонився. На торговиці я купив чоботята з черленого сап’яну. Слід на глині, що залишила Юлка, скочивши з коня, був мені за мірку Від Лойкового срібняка я відщербив лише талер, аби не порушити Мордкової застороги. І тепер у моєму поясі грілися вже два срібні флорини. Вони були спаровані. А я карався одинокістю.

Юлку застав удома, розтрушувала на бережку покіс.

"Бог у поміч! — поздоровкався. — Солома соломою, а сіно зиму годує".

"Ти б не був собою, аби не вколов хоч словом", —зашарілася лицями.

"Можу вколоти й вусом".

"А не боїшся, що вискубу?"

"Боюся. Та ще більше боюся, аби ти не проколола на стерні ноженята. На!" — поклав під стіжок сап’янки, шнуровані золотою ниткою.

"Йой! — скрикнула вона і заплющила очі. — Нараз забирай, бо я направду подумаю, що вони мої".

"Вони твої, Соломко. Я заробив їх для тебе".

Її очі перемінилися з молодого горіха на стиглий, потемніли: "Хто я тобі, щоб тратив на мене свій заробок?"

"Ти мені... ніхто... Бо я не володію й ниточкою твоєї сорочки. Навіть тінь твоя не належить мені. А при тому ти для мене все, бо моє серце повсякчас із тобою. Ти зрушила його, коли зачепила того ранку, і забрала з собою. То хто ти для мене, Юлко? Я й сам цього не знаю..."

Вона розпружилася, стала навшпиньки і з лукавинкою в голосі скомандувала: "Ану, чим ти там погрожував мене вколоти?"

"Потятко моє маленьке!" — придихнув я, бо вона затріпотіла в моїх руках, як перепеличка. Так перелячно билися під руками ці пташки, коли ми в дитинстві накривали їх у траві сорочинами. Її тверді губенята подалися, пом’якли й розкрилися, як у пташеняти. А волосся — аж дивно! — пахло свіжою соломою, прибитою коротким літнім дощем.

А потому ми їли вишні, поклавши голови в кубелечка прив’ялої отави. Вона годувала мене.

"Шкода, що миски немає, — сказала пришептом. — Але не біда", — розстебнула сорочку до пояса і насипала собі ягід на твердий живіт, як на таріль. Я тягнувся губами й збирав їх, глитаючи від хвилювання й кісточки. Густий сік стікав виярочком до пупка і я злизував цей терпкий струмочок. Коли я виїв усе з того духмяного тареля, на білих горбиках залишилися лише дві тверді ягоди сосків. І я з незнаною доти пожадливістю потягся до них. А вона ще й збитошно нашіптувала мені на вухо співаницю:

"Наварила лободи та й без солі, без води,

З рака масті натопила та й вечерю посмачила.

Сип солі, яка буде, бо вже легінь їсти буде".

(Я не святий, я знався з жінками, з нашими й чужими, що дарували мені крихти радості по світах. Вони по-своєму любили мене, і я віддаровував їм ласкою, бо як інакше може бути між людей... Але доки віку, пам ’ятатиму таїнство того гріховного причастя з таці засмаглого дівочого живота. Тоді ми довго не могли розліпитися, навіть одягаика не вадила нам. Та люди, як би не жадалося їм цього, не можуть в солодкій млості тілесного поклику зіллятися назавжди. Нарізно сотворено чоловіка і .жінку, і нарізно вони мають пройти свою земну путь, лише в короткі щасливі миті стуляючись водно).

Я розповів Юлині про нашу знахідку, а головно про тс, іцо напоумив мене на це той чудний арештант. З його поради все пішло в нитку.

"Виходить, Соломко, що цей дарунок не стільки від мене, як від нього, — показав я на чобітки. — Недурно ти його підгодовувала".

"Не смій так казати. Дати потребуючому — як у Божу руку покласти. Той сердешний не йде мені з голови. Вони його в темниці тлумлять, а він їм ще й помагає".

"Він помагає не їм, а нам. Ми його обдарували, то він і віддячився".

Знову темна тінь залягла в її очах: "Помагати, Ферку, треба не за щось, а просто так. Бо в цьому правда. Вся злоба серед людей через малість добра й любові".

За ті слова я полюбив її ще більше, бо промовили їх не стільки уста, як душа.

"Соломко, ти говориш, як монах Симко, той, що живе в печері під Чернечою горою. Я чув, як він казав малярові: "Що в нашій силі, пожертвуймо Богові, а Божа сила примножить нашу немічну силу".

"Істинно каже. Я вірю, що знайдеться сила, яка переломить силу сильних. О, я дала б найдорожче за те, аби той достойний чоловік дістав волю!"

"Дівочко-зозулько, та що ти маєш такого дорогого?"

"Маю, — притишено шелеснула губами. — Тебе".

Я стих, зломлений її зізнанням. Спрагло спивав очима з її лиця безмежну ніжність. Біле пір’я хмар над нами грало медовим світлом. Непорушний спокій вечора повнив наші серця. Та враз вона схопилася: "Тобі дурнички в голові, а мені сіно робити".

Я теж підвівся, аби помагати їй. У наших краях так кажуть: "робити сіно". Бо це направду дуже важка робота. Її повинен знати навіть непотріб, що невдатний до жодного іншого діла.

Добру седмицю ще чистили колодязь, доки не стали ногами в рідку каламуть. Через двір на цапиках перекинули дерев’яні жолоби, в них гонведи виливали цебра з рідотою, вона стікала за мур. Мене до тієї роботи не в’язали. Мене чекав інший уціл. Я чув, як Петро прираджував коморного: "Дошки деінде зогнили, і прохід засипався, але то нич. Наш Ферко — як глист, він пролізе. Ще мати’му, прощена би, в циркусі звивалася гадиною під сволоками. Дітвак у неї вдався. Не журіться, пане, він пограйки все поладить".

"Ну-ну, — подумалося мені, — вхоплю і я шилом меду".

Привезли нарізаних з акації дощиць. їх я мав наміщати замість зогнилих. Спорядили мене лойовою лампою, шнуром і багнетом — раптом якась звірина трапиться в норі. І я поліз, занурився в затвердлу тишу. Попервах на душі було мулько — сам під пластами землі,, як живий мрець. А далі помалу звикся, веселив себе співанкою. Кріпив дошки, збирав у міхи потерть і подавав на-гора. Тут дихалося легше, ніж

у колодязі, бо протяжило і сирість не кришила костей. Робота як робота, нашого чоловіка ніякими труднаціями, ніякими притісненнями не напуциш: заліз червак у хрін і гадає, що то його дім. Це про нас, русинських трударів.

Першого дня стер я до крові лікті й коліна, мусив пришивати шкіряні латки. А далі заспорилося. Шнурком відмірював денний прохід і ввечері показував управителю. Коморний вдоволено біг із шнурком до коменданта. За прочищений лаз мені обіцяли пожалувати десять срібних. Я чувся багачем. Розмірковував, на що потрачу гроші: перекрию Вленину халупу, настараю їй дров на зиму і куплю козу, а для Юлчиної кобили справлю нову збрую і м’яке сідельце, як у паній на кінних шпацірах. Має на все стати, ще й залишиться дещо в поясний потай. Мене весь час гріла ця думка, я починав доганяти сенс Мордкових напучувань. Чоловік із грошима в поясі — зовсім інший чоловік.

Під землею, як і в небі, є своя принада. Тут не заважає тобі людська тіснота й глупота. Тут ти на привіллі, пан своїм гадкам і газда своєму часові. Тут гостриться слух, втишується кров і смирнішають помисли. Чому схимники замикаються в печери? Замкнутися самому — інше, ніж коли замикають тебе поза твоєю волею. І за що? За те, що ти любиш свою землю і борониш її людей від сваволі... Про це я тепер думав часто. Надто після тих Соломчиних слів.

Що найдорожче для чоловіка? На небі — рай, а на землі

— воля. І хіба мої наймачі, що ув’язнюють у замку своїх ненавидників, не цим переймаються, посилаючи мене розчищати підземний лаз? Хіба не зі страху можливої неволі, якщо доля обернеться виворотом, і нинішні тюремники, обложені, самі можуть стати в’язнями? Виходить, я прокладаю прохід волі. То чому б цей прохід не послужив отому невільнику вже?! Ця думка, як гостра тернина, засіла мені в голові. І я почав усвідомлено плекати її.

Спершу я міркував про підкоп, але твердь земляну не осилив би. Та й не зробиш цього на людських очах. На дворищі роїлися челядники, над головами гула бджолами липа. Її називали тут "деревом свободи". Мені ця назва любилася, за неїя й зачепився. Якщо не приходить рішення на землі, чекай його з неба. Не пригадую, де я це чув.

Нарешті якогось дня Петро зачерпнув із відра горнятком і взяв воду на язик: "Завтра-позавтра дістанемося щирого жерела".

"Звідки ви знаєте?" — запитав я.

"Смак і запах мені підказують. Чиста вода не має ні запаху, ні смаку. Тому й смачна".

Набилося люду, що не відривав очей від криниці. А я —від липи. Мусив спішити. Дочекався півночі, і під перегук другої сторожі одним махом видерся на дерево. Босі ноги добре чули замшілі нарости на стовбурі. Густе пагілля лягало на піддашшя вежі. Я розібрав чотири жолобчасті черепиці, цього було досить, аби прослизнути під покрівлю. Доста було й місячного присвітку, щоб очі, призвичаєні до підземної темені, обвиклися. Порох у палець лежав на кроквах. Я розгріб його й намацав шерехату глиняну плиту. Залізним клинцем, який прихопив із собою, намацав замащений шов і продірявив його. Плита була завтовшки в півдолоні, зате широка в добрі два лікті. Я здогадався, що ці плити лежать на кам’яних арках, мурованих ізсередини тюремної келії.

Мозок кипів у розмислах: якщо мені вдасться підважити плиту кілком і спустити в казню ремінь з мотузком, однаково я не зможу підняти старого на три людські зрости. Такою, на перший прикид, мала бути висота тюрми. Даремна затія. Я склав черепицю на місце і зсунувся стовбуром униз, шепчучи: "Дякую тобі, липо, за послугу, але цього разу свободу ти не подарувала нікому". Листя тріпотіло винуватим шелестом.

Зате в норі все йшло гладше, ніж я сподівався. А тим більше, ніж гадали мої зверхники. Мірки шнуру довжилися день при дні. Інколи із зустрічного боку лице мені холодив свіжий люфт і вчувалося, що пробивався запах риби. Та я не галаманив, я відтягував вихід, бо замислював у замку інший викрут. Я вирішив передати старому напилок і шнурок. Він підпиляє ґрати і шнурком злізе в двір, а я спроваджу його до колодязного лазу. Для цього підгадаю час, коли вартовий відійде, а Палений при мені кличного голосу не подасть...

Все, що треба, я приладив і чекав наступного вечора, чекав урочистої купелі у воді відродженого колодязя. Для цього дійства вже зносили під липу діжі, кухви й цебра, збивали столи для гостини. Тим гармидером я й хотів скористатися. Й не здогадувався, що того підвечірка і сам скупаюся в жаданій купелі — милій Латориці. Не відав, що занурюся в іншу чуцесну криницю, даровану долею, котра, відбираючи щось, часто сподобляє нас іншим. І навпаки.

.. .Спочатку я подумав, що очі запалилися від лампового чаду, охолодив їх слиною, та це не помогло. Не врадив би тут і дідо-зелейник — в очі вдарила ясність днини. Лаз просвітився вузькою кострубатою ополонкою. То був світ Божий, і я прорив до нього дорогу, як кріт. Яма виходила під навислий бережок, порослий колючим глодом і резедою. Якби кому довелося сюди продертися, він ніколи не здогадався б, що під вирвою приховано хід до самого серця

Паланку. Поряд росла самотня груша-дичка, що грала на сонці, наче монетами, лакованими листочками. Вочевидь її посадили для познаки ті, хто прокопав цю тунелю.

"Здоров, істинне дерево свободи!" — погладив я шерехатий стовбур дички. Тоді змив із себе в ріці глину й павутиння. Добув з-під корча величезного рака і задами городів побіг до заповітної Соломиної осади.

Вона годувала курят, так мило ціпоніла до них, що я ладен був сам стати когутиком, аби поклювати з її жвавих рученят.

"Юлино-Перлино, звари мені рака, бо на полуценок у замку я вже спізнився. З рака масті натопи і вечерю посмачи..."

"А ти заслужив її?"

"Заслужив. Я прогриз цілу гору й на колінах прицабав до тебе. А ти мене проганяєш".

"Я не проганяю, але хіба такі замащені просяться в гостину? На твоєму шматті ріпу можна садити. Ану здирай його з себе".

"А ти не злякаєшся мене голого?"

"Не бійся, босий голого розуміє, — вона прочинила двері до хлівця. — Прикриєшся там платом".

Я роздягся, обтулився рядном, в якому носять сіно.

"То де мій полуценок, дівице Соломице? — застогнав у шпару, через яку хлівець протинала сонячна струна. — Я такий голоден, що на очі вже не виджу".

"Заїж соломи, коли так любиш її поминати", —відізвалася вона з шопи-варильні.

"Ще й як люблю її, небого. Як віл у голодну зиму".

"Позирай, аби язик тобі не поколола".

"Що язик, коли вона мені все серце поколола".

"Не реви, я лік знаю, — принесла запіканку з кукурудзяної крупи, зеленої цибульки і яйця, а до неї — мися стуценого узвару. — Вина не даю, бо ти й так дурний".

"Я не дурний, я задурманений. Мабуть, дурних вишень наївся. Тепер мене лише до того дерева хилить, з котрого їх смакував. Там ще дві ягоди лишилися, найсолодші..."

"Солодке, леґіню, по гіркому їдять. Кусай уже!"

їли ми в тихій мовчанці. Я не стільки страву їв, як поїдав її очима. І вона незмигно обливала мене горіховим лоєм своїх прекрасних очей.

Коли стала збирати посуд, я взяв її за руку й прихилив до себе: "Будь моєю".

"Я давно твоя", — самим подихом війнула одвіт.

"Буць зі мною довіку, Юлко".

Вона скубнула соломи і скрутила перстень, такі ми в’язали в дитинстві. Наділа його мені на палець, врочиста й тиха, як перед дорогою. Те саме вчинив і я. Наші пальці в солом’яних обручках сплелися. Павук-хрестовик із жовтим хрестом на череві спустився павутиною і повінчав нас.

"Тепер ти моя навіки, — сказав я. — Моє дороге троскотало".

Вона стягла через голову сукенку і лягла на простелений плат, що тлумно пахнув луговим цвітинням. І завмерла. Як свіжотесана з яворини колисанка, біліло її тіло; як дві головки цукру, твердо стояли її груди; як порожнє гніздечко вивільги притих горбик її живота. Я потягся до неї, як дитина, що вперше береться за бильця колиски. Я шукав її губи, як самого себе шукав у цьому заплутаному світі. Я хапав губами її груди, як

щеня материну цицьку. Вона прийняла мене, як приймає земля очікуваний дощ; як нора приймає звіра після ловів; як підбережна вирва приймає на ніч рибину. Її волосся злилося з соломою, а потемнілі очі — з ранніми сутінками. Спокійне чоло світилося проти місяця, зате скусані губи ламалися в беззвучних зойках.

Дихала вселенською тишею наша солом’яна палата, лише далека миша десь цигикала свою пискляву нуту. Ніч

текла повільно, безконечно, застигла, як наша радість, загусла в бурштинову смолу насолоди.

"Тебе там не зголосять у розшук?" — бережно простромив тишу її голос.

"Нині там учта до рана, гадатимуть, що я десь загубився в юрбищі".

"А ти не загубився, хлопче?"

"Мені здається, що я лише тепер знайшовся".

Але треба було збиратися. Ми виступили надвір, обв’язані одним платом. Я зілляв себе з відра, вона теж нахилилася під струмінь. Місяць ласо облизував її духмяне мокре тіло. Я одяг своє ледь підсохле цуря, потім довго пив воду, аби затягнути час. Хотів щось сказати їй на прощання, але вона затулила мені губи пальцем: "Нічого не кажи. Слова

— полова". Я мовчав, сушив губами її вогку солом’яну каблучку.

І раптом Юлка скрикнула: на землі розпанаханий надвоє лежав мій рак-неборак. Поряд скубала травицю кобила Моца.

"Це недобрий знак, — скорословом шепнула вона. —Хтось чи щось хоче нас роз’єднати..."

"Ти віриш у бабські брехні? Тепер, коли ми в’єдно, як перст і ніготь... Коні ненавидять раків. Він цабав у траві, а Моца розтрощила його копитом. От і всього".

"Йди", — якось відсторонено мовила Юлка, і це слово захолодило мене більше, ніж мокра одежа.

Я йшов, зупинявся, прислухався, чи вона не кличе; тупив руки до розпашілої тварі. Руки пахли нею. Ноги несли вперед, а сам я лишався десь іззаду, мене направду тягнув непереборною силою той зарічний горб, ота дурман-вишня. А треба було бігти, бо мене чекала знакова дичка.

Дичка несвободи.

Як я й гадав, ніхто мене не похопився нагорі. Водосвятки вирували в замку до світання. Гонведам привезли ще й дівок з куплераю. А вина тої ночі було випито більше, ніж води. Хоча вода таки була добра. Що настуджена глибиною, а що чиста — аж біла. Може, тому, що насподі залягав білий, як крейда, пісок.

"Це засвідка того, що в передні часи тут хлюпотіло море,

— розсудив Петро Солома. — В річкових ковбанях теж можна напасти на такий пісок".

Роботи для Петра вже не було, а я ще залишався, бо про вихід із лазу змовчав. Того вимагав мій замисел. У майстровій коробиці з приладдям я знайшов те, що треба. Відтяв із мотка десять аршинів шнурка, прив’язав до залізка і в слушну хвилину метнув у баштове вікно. Нараз виглянула патлата голова, я змовницьки кивнув.

Біда була з напилком, що був завдовжки з долоню. Майже такими були й вічка ґрат. Якою б не була моя влучність, я міг не поцілити з першого разу. Напилок я обмотав промасленою биндою, настромив на нього дерев’яне руків’я. І для роботи зручно, і мені для кидка — летітиме, як ніж. До затерплості рук ми вправлялися з такими самочинними ножиками в дитинстві! Жбурляли їх і в стовбури, і в щурів, і в птиць.

Я дочікувався пори перших сутінків, коли вартовий зачиняє знадвору віконниці. Як тільки він піде за довгою палицею, напилок має залетіти у вікно. На це я мав хвилину-дві часу.

Я свого дочекався. Все тяглося своєю чередою: зміна варти, в’язання пса, гонвед іде за ліхтарем та жердиною з гаком. Мій напилок кругом летить через двір і глухо вдаряється в прут решітки, падає під стіну. Я це передбачав, та мав ще півхвилини на другий кидок. Пружним скоком підлетів до вежі, потягнувся до напилка і... м’який чобіт притис мою руку до горбатого бруку. Я скоріше носом учув, ніж побачив, хто це. Пан Лойко! Не встиг підвести на нього очі, як гонвед іззаду вдарив мене в потилицю кольбою кріса. Я впав лицем на камінь. Крізь болісні памороки пробився рипучий голос: "Чи не казав я, що капітана Лойка можна обдурити лише раз. Та й ото, коли він сам схоче... Кличте сюди старшого сторожі!"

Невідомо, скільки часу мене морили в ямі. Якогось вечора я змігся на силі й потяг тіло до дверей. Попросив води. Звідти прохрипіли по-мадярськи: "Хочеш пити —поможи собі. Там є порожня миса, ге-ге-ге..."

А вранці двері вискнули і впустили в затхлу темінь клин світла. На нього ступив пан Лойко, повнячи барліг пахощами матіоли. Ніч подарувала йому ще одну квітку від панії, він застромив її в нагруцну петлицю. Завидна вірність самому собі, своїй вдачі. Про це він і хотів наостанок сказати мені.

"Ну от, — почав гидливо, — ти вже не схожий ні на псаря, ні навіть на пса. Ти вже щось третє. Тепер і ти знатимеш, що світ поділяється на псарів, на псів і на сіру потолоч, яка їм скоряється і прислуговує. Правда, і поміж неї трапляються виродки, що повстають проти заведеного укладу. їх зацьковують, роздушують, переводять у темницях на плісень... Але ти не такий, ти — сліпонароджене щеня. Таких витягають з-під суки і топлять. А ти втопився сам. Це присуц сліпоти. Знаєш що.. .Твоя помилка не в тому, що ти вчинив злочин, а в тому, що відхилив моє покровительство, зрадив мої сподівання... А міг вирости в доброго псаря, міг стати моєю правою рукою, моїм сином, зрештою..."

"Я не можу бути сином пса, бо я син змії", — кволо встромив я.

Пан Лойко замахнувся шпіцрутеном, але тут же опустив його. Він ніколи не бив руками ні псів, ні людей. Він бив надійніше — словом.

"Огризаєшся, слимаку, ну-ну... Я міг би зробити з тебе збуя-погибельника, одягнути в тюремне лахміття, облити лайном каторжан і пустити без охоронного риштунку Пси не впізнали б твого запаху, і голосу також, бо я залив би тобі рот воском... Вони спочатку відгризли б вуха, ніс та інше, що стирчить із тіла, далі відкушували б пальці і добралися б до кишок. Вони тягали б твої кишки по двору, а ти все це бачив би, бо молоде серце довго не вмирає. А собачу вдачу ти знаєш; знаєш, як, засмакувавши людського м’яса, пси обертаються у вовків... І це було б уже завтра, а позавтра тебе загребли б за живоплотом тюремного цвинтаря. Але цього я тобі не подарую. Ти вкусиш хліба тих, кому помагав. Буцеш повільно всихати від недоїду і сліпнути від темряви; мозок твоїх костей холодитиме камінь, а мозок голови буце звурджуватися з відчаю і одинокості... Хоча ні, я загадаю тобі ще гіршу кару. Ти буцеш заздрити псам і збуям, і навіть тим, хто гниє за сусідніми стінами... А тепер — до пана генерала за розплатою. Ти ж свою роботу справно звершив, а плату так і не дістав".

Мене повели в нижній двір, там комендант провадив огляд гарнізону. Бесіда його була короткою: "Намістіть його, пане капітане, на свій розсуд. Це ж ваш виховець. І — на припону, як сказного пса!"

І знову відвели мене на вершінь фортеці. Ми обходили челядників, що посипали дворик соломою, аби коні й вози не заважали своїм гримотом спочивати паніям і дітям.

"Соломко-Соломко, — шептав я, — моя невінчана солом’яна вдовице! Як багато я не встиг тобі повісти".

Та що могли тепер зарадити ці слова? Слова — полова. Полова, що залишається по перетолоченій соломі. Над Паланком простягався, як надутий вітром плат, синій ясний день. І серце не корилося чорній гадці, що я вже ніколи не побачу свою богданну дівицю, не притулюся до її пругкого тіла, не почую її гойного сміху. Надія — це сни тих, що не сплять, казав котрийсь із мудрих еллінів. Але тоді я цього ще не розумів.

Ми проминули колодязь, довкола якого вже юрмилися пралі і кметі, що розносили відра з водою по дворах. Приторочено було й довбане корито для напування вартових псів. Що ж, я своє діло зробив, хоча не встиг і рук помити тою водою. Буває й так.

Анфіладою зійшли ми в тюремне підземелля. Сморід гнилої капусти і тліну вдарив у ніздрі. Довгий сутемний прохід просвітлювали дві закурені лампи. По праву руку чорнів ряд дверей, обкованих залізом. На штабах запеклася чи то іржа, чи то кров. Десь віддалено подзвонював ланц і чулося глухе бубніння. Мене штовхнули на вичовгані приступки, що вели вгору. Я здогадався, що це вежа. Відтягли засов на дверях, і я ступив досередини свого теперішнього житловища. Старий сидів на кам’яній плиті, схрестивши на грудях руки, і сиві пелехи затуляли йому половину тварі.

"Приймайте пожильця, ваша світлосте!" — зашкірився до нього тюремник. Другий замкнув мені на нозі колодку і пристебнув її до вільного кінця ланцюга, що тягся від арештанта. Вони вийшли, гогочучи. А ми залишилися. Старий підвівся, відхилив з очей волосся і поклав мені на плечі вузькі бліді кисті:

"Благородний уношо! Недостойний жрець цього храму свободи вітає тебе дзвоном щита!" — і постукав нігтями об череп’яну мису.

Наляканий цим безумством, я відсахнувся і мало не впав, забувши, що прикутий до цепу. А він виголошував далі низьким наспівним басом: "Якби я мав багряницю, я б накинув її тобі на плечі, як це робили славні спартанці з тими, хто вертався з бою переможцем. Але наразі я не маю пурпурної тоги, через те можу вчинити для тебе лише дуже мізерне, — видер зі своєї сорочки пасмугу і став навколішки. Обережно, щоб не вразити рану, просунув під обруч ганчірку і обв’язав мою щиколотку. — Це доки не затвердіють на шкірі рубці. На душі вони затвердіють пізніше".

За мить він розкустрав п’ятірнею бороду і знайшов там прив’язане залізце. Я його впізнав — з Петрової скриньки, закинуте сюди мною зі шнурком. З подивом я узрів, що тепер це залізко, зігнуте й підточене, служило старому ключем. Він одімкнув ним спочатку мої колодки, а затим свої. І пояснив: "Не можуть люди, навіть найближчі, найрідніші, бути довго поряд на відстані подиху. Цей закон — вищий закон свободи людської душі — не сміє порушити ніхто. А вони посміли... Бери оберемок соломи й мости собі закут, де тобі любо. Раз у день вони приносять їство і воду — тоді й будемо в’язати себе одне до одного, якщо їм так забаглося. Що взяти з людців, котрі тюрму носять у грудях своїх і головах..."

Я сів на гниле ложе й занурився в свої журні думи. А мій сусіда заходився щось ревно розтирати паличкою на камені. Він був чудніший, ніж говорили про нього. Мене, схопленого й прив’язаного до ганебного

ланца, назвав переможцем, а тих, що гелгочуть за вікном на волі, — ув’язненими.

Перехопив мій насторожено-подивований погляд і зичливо запитав: "Смію задовольнити свою цікавість: чи не маєш ти вошей?"

"Я не вошивий", — сердито буркнув я.

"Це добре, а все ж помастися моєю маззю. Цим тут не варто легковажити, як свого часу допустився того Ферекід Сироський. Він похвалявся своєю мудрістю, а на воші не звертав уваги. Доки вони не заїли його живцем, обкусали навіть пальці до кісток... Тож присувайся сміливіше до вошивої мазі, мужній уношо".

Що б він не говорив, це звучало врочисто, з поважною протяжністю. Дещо схоже промовляв у церкві наш отець Димитрій, коли тлумачив Євангелію.

"Звідки тут ліки?" — запитав я.

"З неба і землі. Звідки ж їм ще бути? — здивувався старий.

— Я змішую плісень зі стін з вушною сіркою і пташиним послідом, який зішкрябую з підвіконня. Це не лише від вошей і бліх помічне, а й від мокрого кашлю, від сліпоти й від задухи. Від тюремної печалі — інші ліки".

"Мені б ліпше вмитися", — сказав я, потираючи липке, свербляче тіло.

"Добре, — сказав він роздумливо, — завтра я подарую тобі дощ".

Я не знав, що на це повісти, що думати. Понуро мовчав. Коли нам принесли харч, ми чинно сиділи рядком, на одному ланцу, як галерники. Дві коновки води і горнець колотянки

— товчена ріпа із запареними остюками. Таке бідняки дають хуцобі. Я не їв три дні й мимоволі потягся до горшка. Та рука сусіди накрила його: "Ти ще не заробив свою трапезу".

Я вилупив на нього очі. А він ступив до вікна, яке наполовину застеляла липа, і відломив розсішку: "Зроби для початку собі ложку".

"Чим?"

"Зубами. Заодно й почистиш їх. Чи ти гадав, що зуби дано нам тільки для їдженя? Чим же тоді виготовляли собі знаряддя давні люди?"

З нехіттю взявся я обгризати паличку. М’яке дерево піддавалося, проте ложка виходила кострубатою, сучкуватою. Старий спочутливо змірив очима мою роботу й посяг знову до своєї кошлатої бороди. Намацав там крихітні піхви і витяг з них лезко довжиною в мізинчик. Простяг мені. Робота заспорилася, і я легко довершив свою струганину.

"Звідки це у вас?" — запитав я.

"Я давно тут живу. Це мій замок, а не їх. Наш із тобою. Бо ти проліз у його надра, а я проник у його потаємне нутро".

"Як ви вгадали глибину лазу?" — не вдержав я цікавості.

"Я не оракул, аби вгадувати. Я вираховую. Ось! — показав на стіні рядок виписаних червачків, коліщаток і паличок. —Це розрахунок висоти гори, криниці і лазу. Я дещо знайомий із геологією і хімією, а матеріал, який ви піднімали зісподу, весь час був мені на очах".

З того пояснення я нічого не вклепав і тому звернувся до простішого: "А ключ? Як ви зладили ключ до кайданів?"

"Як? А як чоловік знаходить ключ до жіночого лона, аби залишити там сім ’я ? Як бджола знаходить свою борть і свій щільник? Як травина намацує тріщину в камені, аби пустити в неї корінець? Як птиця, облетівши тридев’ять земель і морів, вертає до свого гнізда? Все скоряється закону доцільності і тяжіння одне до одного. Все суще довкола звучить, шепоче й співає про це. Навіть замки на наших оковах. Досить лише прислухатися, придивитися — і вони піддадуться. Бо не ти для них, а вони для тебе..."

"Цей дідо не безумець, — дійшло до мене. — Цей дідо мудрець".

Він розділив, скільки маємо з’їсти на полуденок і скільки на вечерю.

"Не будемо вподібнюватися нерозумним сицилійцям, які звели пам’ятник обжерливості, чи Діонісію з Гераклеї, котрий через пересит так затучнів, що його нечутливе сало вночі проштрикували довгими голками, аби не задихнувся. Надмірність — тихий убивця. І ніколи не буде мало тому, хто задовольняється малим".

Повинен зізнатися, що мені цей талант нелегко давався. Я виїв свою частку в два-три куси, а до ситості було далеко. Мій сусіда це завважив і посміхнувся: "Зачекай трохи, мій дорогий попутнику, і я пригощу тебе стравами, від яких буде сита твоя голова, а шлунок залишиться легким і назавтра. Ніяка найпишніша учта цього не дасть".

Не знаю, як щодо обіцяних тих гостин, але вечерю я теж мусив "заробляти". Він оснастив мене каменем-рубилом і я заходився довбати ним жолоб у долівці під вікном. Ямка вже була завглибшки в долоню ребром, а я мав рубати далі. Ніздрюватий камінь помалу кришився — коритце глибшало й ширшало.

"Для чого воно?" — спитав я.

"Завтра побачиш".

Наступного рана мене розбуцив дзюркіт води. Надворі шемрав тихий літній дощ. Дідо щось ворожив, колінкуючи під стіною. Я продер очі й увидів, як знадвору з липової гілки в’ється віночок із листя і ним стікає в кам’яну довбанку дощова водиця.

"Ну ось і готова твоя купіль! — радісно обернувся до мене. — Скупайся в небесній воді і будеш, як Ясон".

Вода дзюрила по стіні, як колись у дитинстві крізь діряву дахівку Вленииної кучі. Я всміхнувся тій згадці. Вперше за ці дні.

"Радість — найліпша вода, що омиває наші душі, —прояснів і він лицем. — Тому я й подарував тобі цей дощ... Як той простолюдин Синет, що зустрів на березі ріки царя Артаксеркса. Він так розхвилювався, що набрав повні пригорщі води і вигукнув: "Могутній царю, я хочу вшанувати тебе чим можу, і щоб ти не пішов від мене з порожніми руками, — візьми в дар воду з ріки Кір". Ті слова розвеселили Артаксеркса, як зараз тебе мій злиденний подарунок... Сміх розхитує й розсуває ці стіни, бо їх мурували для плану, стогону й скреготання зубного. А тут раптом сміх. Вчімося радіти з малого! Вчімося від малого солов’я співати, коли довкола залягають сутінки..."

Тоді я відчув, що мене починає в’язати з цим дивним чоловіком щось більше, ніж залізний цеп. У глухій ямі, відрізаний від людського світу, він сотворив собі свій упорядкований і навіть зручний світ і жив у ньому повноправно й повноцінно, не маючи себе за ізгоя. Радше навпаки.

"...Але ти вмивайся, вмивайся. Ми ж бо не захряслі дарданеї, яких миють лише тричі в житті — при народженні, перед шлюбом і біля гробу".

Того дня мені знову в поті чола довелося заробляти собі корм. Моя вчорашня ложка лежала переломлена в кутку серед інших тріcок. Натомість дід простягнув мені свіжу гілку.

"Знову? — видушив я з себе. — Нащо?"

"Хіба ти не вистружеш для себе ліпшу ложку? І хіба тобі не кортить досягти в цьому ділі майстерності?"

"Але нащо губити матеріал?" — кивнув я на тріски.

"То не згуба, і ти сам у цьому скоро впевнишся".

Так було і третього дня, і четвертого, і п’ятого. Я стругав. По правді, ця робота почала мене заполоняти. А поробки виходили все вдаліші. При тому копичка труску під стіною росла. А старий уплітав у шурхіт мого стругання свої оповіді: "Коли в затяжних походах нападала нудьга на царя Дарія, він діставав липову дощечку і стругав з неї фігурки. День при дні стругав. Був настільки захоплений цим заняттям, що воєначальники боялися підходити з важливими донесеннями".

"Що ж він робив з тими бавками?"

"Те, що й ми будемо робити".

Він згріб свою солом’яну постіль і розчистив ярочки довкола однієї з плит. Тоді підців її паличкою і підняв. Там виявилася маленька пивничка глибиною до коліна. Яке лише добро в ній не ховалося: згарок свічки, шпулька ниток, цвях, моток павутини, мушлі слимака з медом і чорною маззю, липовий цвіт, пташине крило, сплетена з соломи коробиця, а в ній повно висушених мух, тарганів, жуків, ос і мурашиних яєць. Нащо?

Чоловік зв’язав із сурової нитки петельку й намістив на підвіконні, підсипав у неї сухих комах. На дереві цівкало птаство. Ми відійшли

вглибину. Чекали не так уже й довго. І ось сиза горличка спурхнула на вікно, а за хвилю залопотіла крильми в напнутій волосіні. Дідо спритно визволив її з путанки, торкнувся губами рожевого дзьобика і зашептав щось на вушко, як велика птиця малій: "Крилата госте, прости нас, безкрилих, за те, що мусимо принести тебе в пожертву не стільки своїм ницим шлункам, як своєму мозкові й нервам, які зачахнуть без поживи, а підкріплені твоєю чистою плоттю, зможуть і далі славити небо, що послало тебе нам!" — Після цього черкнув ножем — і кров з голубиного горлечка тонко цвікнула йому на долоню. Він старанно її облизав. Тоді обскубав теплу пташину, а пір’ячко склав у міщатко. З північної стіни, що взялася ряботинню, нашкріб солі і обмастив тушку.

Я слідкував за тими стараннями з подивом: тюрма для цього чоловіка була рідним домом, материзною. Коли на ніч, як велося, знадвору причинили віконниці, старий узявся складати з трісок ватрочку. Добув з куштратої бороди кресальце — і веселий вогник протяв потемок лігва, затанцював у наших очах. Ми пекли птицю, крутячи її на вертільці, й усміхалися одне до одного. Огень живить душу якоюсь полегкістю, наповнює супокоєм. А мені ця ватрина роздула ще більший пал спогадів про неї, про мою ніжнотілу вродницю Юлку. Ті думи ятрили моє нутро і не давали спочинку мозку. Холодний камінь, що облягав довкола, не поспішав віддавати мені свого мертвого спокою.

Кісточки ми поклали сушитися. їх належить потім розтовкти і всипати до тюремної хлібанки. Вуглики дідо теж ощадливо згріб, більші — на писальні грифлики, подрібнину — в підпільний рундучок. ("Немає ліпшого ліку для черева, так само, як павутиння — для рани").

Він стерпно розмовляв по-русинськи, пересипаючи бесіду чужими словами чи навіть цілими примовками. Коли я виказав своє здивування, він пояснив просто: "Я ж маю вуха. Навіть стіни мають вуха, не те що людина. Мушу зізнатися, що, обійшовши півсвіту, ніде я не чув таких проникливих, таких сердечних пісень, як у вас. Хоча б оця, котру любить мугикати старий сторож:

Як ми прийшла карта нароковать,

Став я свого неня просить та благать:

"Ой неню мій, неню, вчини мені волю —Йди за мене служить на ту войну!"

Стали музиканти чардаш грати,

Стали ми ся сльози з очей лляти;

Ніхто не заплаче, ні отець ні мати,

А тільки заплаче три дівчати.

А одна заплаче, бо я єї брат,

А друга заплаче, бо я єї сват,

А третя заплаче, бо плакати мусить,

Бо вона від мене дитя носить.

Такі пісні серце вивертають. Хто їх тутки складає?"

"Самі люди й складають", — сказав я.

"Дивно, що такий темний люд складає такі гарні пісні. Й нічого за це не має. Наших співців озолочують меценати, дарують їм маєтки. А Фрініха колись афіняни призначили стратегом за те, що він написав дуже добрі пісні для вояків. Розсудили, що коли той може легко підняти їх до танцю, то зможе згуртувати й на бій. Боги створили мою Грецію, а от самих гречинів створювали поети й філософи".

Він охоче розповідав мені про найвидатнішого з їх піснярів — Гомера, що був сліпим і нічого не записував, це робили за нього інші, зачаровані його словом. Один маляр по його смерті намалював образ, на якому великий співець блює, а зграя прихвоснів-поетів живиться тим. Так горобці летять за табуном коней і видзьобують ще гарячі кім’яхи".

Якогось дня нова моя ложка припала йому до дяки. Звисновкував так: "Ручна робота тобі вже дається. Час братися за голову. Ану скажи, що ти видиш на стінах?" —показав ложкою на тісні грядочки завитків, гачків і колечок.

"Гадаю, що це якесь письмо", — несміло відказав я.

Він нахмурив брови: "Тебе дивує, що я в темниці опанував чужу бесіду і водночас не дивує, що, маючи голову на плечах, сам ти досі не вивчив буков і чисел. Навіть морська черепаха, кладучи яйця в пісок, точно відраховує сорок днів, за які має пролупитися її потомство. Навіть дрібна мураха вміє порахувати свої кроки від дому-мурашника... Не відаю, за що така кара на ваш народ?! То лише мілетяни свого часу наклали на своїх союзників, що відсторонилися, таке тяжке стягнення — заборонили вчити їх дітей грамоти й музики. Та коли це було. Я таку несправедливість терпіти не хочу. Віднині я твій дидаскал, вчитель по-вашому. Хочеш ти того чи не хочеш".

Я хотів. І з того дня мій темничний тривок пішов іншим обертом. До полудня ми збавляли час у науках. По трапезі Гречин шкрябав на стіні свої начерки, а я порався: підмітав голубиним крилом наш осідок, розпросторював довбанку для миття, сік листя на приварок, товк кістки й сушених червів. Навчився я й принаджувати бджіл (їх укуси кріпили тіло зцілющою отрутою), мишей, слимаків, мурах та іншу дрібноту, що підживлювала наш скупий стіл.

Гречин ніколи не питав мого імені. Зате я мучився з того, як мені називати його. І зважився якось це вияснити.

"Ім’я моє десь загублене в просторі й часі. Може, тому, що я ще не гідний його мати. Можеш називати мене якоюсь буквою, котра тобі найбільш прилюбна".

Сам же буквами списував стіни, підлогу й кам’яну стільницю. А ще з пилу й попелу Гречин зліпив жіночу фігуру з піднесеними руками і прикріпив її над своїм ложем.

"Хто це — ваша жона?" — запитав я.

"Це жона кожного, хто спраглий знань. Ім’я їй — богиня Істина".

З чого ж мені залишалося виліпити свою жону божистої вроди, котра володіла моїм розумом і серцем? Робити це зі сміття я не хотів. Може, сплести з тюремної соломи? Та для цього вона була занадто гнилою. Та й мій дидаскал міг того не зрозуміти.

Він учив мене всьому помалу, наскубуючи з різних наук рясні вершки й смаковите коріння й набиваючи ними мою голову, котра — дивна річ! — не ставала з того тяжкою, а навпаки — світлішала, повнилася якоюсь веселою легкістю. Тверде зерно вчень м’якшив він прикладами з життя достойних і мудрих мужів і, ніби медом, перемащував його для легкостравності строкатими оповідками з вікодавніх часів.

Час од часу Гречин просив замащувати хмару своїх настінних написів, аби вивільнити простір для нових. Лише дещо переносив собі на дерев’яні таблички. Сам і чорнило колотив із сажі, пташиноїкрові й слимачого клейстеру. Лише один ряд на стіні просив не рушати ніколи. Коли я пізнав грецьке письмо, то прочитав: "Безсмертя людини в двох благах — шукати правду і творити добро".

"Хто виповів ці слова?" — поцікавився я.

"Піфагор, мій найперший учитель".

Про мужа того, вельми очитаного й просвітленого науками, мав він надихнення говорити годинами. Й щиро вірив, що походив той із сімені ліпшого, в зрівнянні з людським. Під хітоном мав золоте стегно і здобувся хисту подвоєння особи, як деякі із змій, чи як числа "1" та "8", що можуть усікненням розділитися. В один і той же час Піфагора виділи в Метапонті й Кротоні. Білий орел дозволяв йому гладити себе, а ріка Кос, коли любомудр намірявся перебратися на другий берег, людським голосом сказала: "Здоров будь, Піфагоре!" Там, де він повчав, казали, що це не наука, а-зцілення. Він учив, що священним є лист мальви, а наймудрішим число. Той, хто дав речам імена, йде за числом услід.

"На числах стоять світи, — захопливо проголошував Гречин. — З них зітканий час і простір. Все і вся вивіряється числом і ним пояснюється".

"Все? — подивувався я. —1 любов, і краса жіноча?"

"Звісно. Хоча краса — то страшна сила, гірша за війну. Жила колись безрідна, та дуже вродлива жінка Семіраміда. Поговір про її красу дійшов ідо вух ассірійського царя, і він прикликав Семіраміду до двору, і, побачивши, безтямно закохався. "Проси все, що багнеться", — сказав він. І вона попросила царські шати. "Це така малість, — мовив цар, — твоя врода вартує більшого". Тоді вона попросила дозволу п’ять днів правити Азією, щоб усе робилося, як вона повелить. Примха її не зустріла відмови. Коли цар поклав Семіраміду на трон і вона збагнула, що все в її руках і в її владі, вона наказала палацовій сторожі вмертвити царя. Так Семіраміда заволоділа ассірійським царством".

Я слухав оповідку й вертав запаленою думкою до іншої краси, до своєї покинутої цариці з Латоричного пагорба. Та нічого не просить, лише дає.

"А чи можна числом вирахувати свою суджену?" —вихопилося в мене.

"Легко. Коли твої очі прикипіли до якоїсь жінки, рахуй до семи, і якщо не кортить одірвати погляд — вона тобі суджена, твоя доля".

"А якщо вже на третій мірі лічби розумієш, що міг би дивитися на неї вічно, то що тоді кажуть числа?"

"Вони кажуть, що це — твоя солодка недоля".

Я занурився в свої тривоги, а він далі славив число: "Самих чисел не видно, це прозорі рухомі кристали. їх відблиски, їх тіні — це календар, хронометр, міра, ціна, гроші, що вкладені в руки людності такими, як Піфагор, аби влегшити земний поступ. І хто зграбно володіє ними, той володіє світом і веде за собою людей... Числа — мій досконалий струмент і мій матеріал, бо вони доступні й там, куди не доходять ні слова, ні речі, ні гроші. Маючи тут доста часу, я ними розтяв уздовж і впоперек цю фортецю, і будову її, і перебіг її стояння, і відпущений їй час, і судьбину її насельників, як панівних, так і підневільних".

"І свою судьбу теж знаєте?" — схопився я.

"Атож, — старий вистромив руку в бік закуреної формули над нашим потайним коминком. — Тут вирахуваний термін, коли Паланок перемініться з фортеці-тюрми в невинну забавку для слабіючих волостелинів, що, як діти, будуть переміткуватися нею з рук у руки".

"А я? Чи можуть числа провістити мій тюремний термін?" — спитав я, спираючи і дихання, і кров.

"А тобі й рахувати нема що. В тебе планида на вухах і руках прописана".

"Як то розуміти?"

"А так. Вухо в тебе послушливе, а рука подайна. Що у вухо ввійде, то на руці зійде. Гадаєш, чому я обрав тебе своїм слушником?"

"Казками говорите".

"Казки не казки, а знаю одне: число твоє "8". Багате число, що замикає в собі два кола, як цямрину і дно криниці. Отже, колом будеш ходити цим світом. І тут також. Як сюди увійшов, так і вийдеш. Хто тебе сюди принадив, той і виведе".

"Скажете таке, мене сюди пси принадили".

"Пси то пси. Я почав був розказувати про листок священної мальви, але ряд той можна продовжити. Серед плодів усіх один священний — яблуко. З-посеред наших найчесніших слуг — пес. Переказують, що гуси порятували

Рим, своїм дурним гелготом дали знак про прихід напасників. А от розумні пси воювали нарівні з воїнами. Кожен магнесійський вершник мав двох помічників — раба-списоносця і пса. їх, собак, пускали першими в бій, і вони вносили сум’яття в ряди вражого війська. Услід ішли раби, захищаючи хазяїна. Нерідко страх опановував ними, і вони втікали з поля стрімголов, покинувши зброю. Зате пси були з воїнами до кінця, і навіть над трупами дико гарчали, не даючи з них поглумитися. А були й такі, що, згорнувшись клубком на могилі, вмирали там від розпуки... І вдачею пси благородніші за людину. Вони нас люблять не за щось, а за те, що ми в них є. Вони ж і тобі послужили там, у криниці, чи не так?.. Кожний з нас комусь чи чомусь служить. Кожен має якесь своє означення, приявне чи приховане. Треба це вивідати у свого числа. Твоя "вісімка" позначає ще й дві монети, себто гроші, що множаться. Хтозна, може, це і є твоє поприще. Був такий Пісістрат, добрий стратег, а згодом і вмілий правитель. Але запам’ятався він не цим. Пісістрат підкликав до себе людей, що тинялися без діла на базарі, і розпитував їх про причину неробства. Якщо в когось здох віл, він позичав свого, аби

той орав. Якщо хтось не мав насіння, давав своє. І люди верталися до роботи..."

Мені дуже припала до дяки ця оповідка. А рука мимохіть потяглася до пояса, де в теплому сховку спочивали дві монети, про які вже й забув.

"А чи можна вивідати в чисел, для чого я тут сиджу?"

"О, небеса! — скрикнув учитель. — Нарешті я дочекався від тебе першого зрілого запитання. Не "чому?", а "для чого?" І радо відповім на це: ти тут для того, щоб учитися. И зручнішого для цього місця й часу тобі годі знайти. Науки люблять тишу й непоквапливість. Скільки неуків, приміром, стали освіченими й прославленими людьми через хворобу. Гієрон, Птолемей II, Феаг, Стратон, Кpітій... Будучи немічними, вони прилучилися до наук і свій дозвільний час використали для слухання вчених бесід. Аж поки самі не стали повчати й служити громаді. А ти при цьому ще й здоровий. О, як би ті мужі позаздрили тобі!"

Це звучало смішно, але справедливо. І я занурився в науки, як у води живі. Гречин навчав мене всього попасом, вибираючи саму густоту і наповнюючи тою просвітньою оливою мою голову, як лампу.

З вугликами на стіні і з прутиком на долівці ми пройшли математику й геометрію.

Уявно занурювалися в геологію землі. Пласт за пластом. Мені це потім дуже знадобилося в криничарському ділі. Від нього тоді я вдруге почув про "земне масло". Виявляється, так древні називали золото. І я згадав старого Данила-копача, що під Арданoвом "сокотив земне масло". Що він мав на гадці, той смішний дідко? Мій учитель для більшої наочності щербив камінь і розтирав на долоні тюремний прах, і навіть власне тіло покликав до прикладу. Виходило, що ми з тієї ж землі і

зліплені, і розмочені водою. Тому й прив ’язані до неї незримою пуповиною, з неї сили беремо через плід і злак.

Дісталися ми з ним ідо небес, щоб вирахувати хід світил і їх закони, знаючи які — легше вирівнювати свою земну путь і мати на щодень розуміння про дощ, сніг, вітер. Наукою їх звіряти, а не хворими кістками, як це чинять темні люди.

З подивом немалим дізнався я, що земля наша кругла, як клубок ниток, і так же пов’язана дорогами-нитками, аби колись єдиним став і поріднився між собою ввесь рід людський. А для цього кресляться мапи, ліпляться круглі "земні яблука", щоб видно було, де ходити і де плавати, і які де гори громадяться, і які просторяться ліси й пустелі, і які розверзаються моря. На перевернутій мисці Гречин вишкрябав гвіздком свою мапу і показав мені, де його сонячна Еллада, і де сніжна Московія, де владарюють німці, ляхи і шведи, і де приліпилися до моря турки, і де світиться

Свята земля; і посеред цього просторового світу мізерною крихточкою теплиться в долонях гір Мукачево з похмурим Паланком, пристанищем нашим. Я вдивлявся в зачаділе денце, як у якесь диво-свічадо, наче хотів там уздріти себе. Поки не скочила на оту цятку блоха. Тут їй було привільно. Не так, як мені.

Мудрий мій навчителю, складаючи тобі запізнілу в часі подяку за прищеплені школи, я виокремлюю головну з них —школу нутряної свободи, школу бадьорості й радості духу. Бо все наше щастя —у нас самих, і в цьому благодать. Там, за пліснявими кам 'яними стінами, здобув я цю науку як друге похрещення. І з цим скарбом пішов по життю, а він уже притягав до себе всі інші добра.

Мене дедалі більше гнітила замкненість простору, малорухливість, недоїдання, мертвотність плину часу. Час тут застигав, і застигала кров у жилах, втрачала нурт. Здавалося, що кам’яна могила насідає й

душить, забирає останні крихти тепла, висмоктує сили. Гречин видів, що я караюся, марнію тілом і чахну вдачею. Тому й завгуряв мене, давав заняття для розуму. Але що це варте без поживи душевної? Сухі науки, як суха ложка в рот, не лізли в зневірену, пригноблену душу.

Я чувся обрубком, як той чоловік-півчоловіка Ілько Кривондя, що в своєму порепаному сідлі циганив на торжищі. Правда, в мені відмерла верхня половина, а бідар Ілько не мав нижньої. Коли я приторговував там Галасовими горшками, він любив погомоніти, позираючи знизу крізь вицвілі порошані вії.

Видати, був той затятим перебойцею в юності, бо першим зголосився на поклик куруців повстати проти австріяків. Заколотників підперли грішми тутешні дуки. Купецтво рушило за привілеями, за сокрушенням обтяжливих податей. Пристала тоді до них добра ватага русинів, котрим не було чого втрачати. Ці злакомилися на казани варива з бараниною і на ковану обувку, і на мушкети. Зі самострілом у руках і голяк чує себе чоловіком. Ворохоба в Мукачеві збудила дух графа Імре Текелія з Кешмарка. Він послав куруцам полум’яну гратулу і хуру зі зброєю, а скоро й сам приспів із войовничою, та ріденькою армадою.

Текелі рвався в Паланок, де замкнено було його любаску їло ну, вдовицю Ференца Першого і доньку хорватського бана Петра Зріні. Свекруха Софія Баторі і віденський двір не зволяли їм побратися. Збурники облягли фортецю й стали дертися на стіни. Може, вони й зломили б перепону плохенького гарнізону, але з підмур’я їх відволік регемент уланів. З ними зійшлися на полі Нярош, що об тій порі заткане цвітом дроку. Австріяки зустріли їх гарматними бехами в лице.

Ілько, якому дали кобилу, летів з іншими комонниками на розпечені жерла з щербатим тесаком у руці. І в одно горло з іншими комонниками ревів: "З Богом за вітцівщину і свободу!" Він не загадував, яку вітцівщину і чию свободу йде боронити, горлав, бо так чинили інші, бо так було вишито на корогві. Та й коли ти ревеш, страх вивертається з тим ревом. Ядро гупнуло перед кобилою, і та стала свічкою, задрижала на

обпалених ногах. Ілько зірвався в жовте бур’янище, та встиг, падаючи, вхопитися мертво за попругу рукою, а зубами — за стремено. Так його й заціпило, так і волік його кінь через ціле поле з камінняччям. До стану повстанців нещасник дістався з кривавими ціпами замість ніг. Різник із Гаті обтяв їх по самі крижі...

Так було тоді під Мукачевом. І схоже було по часі під Довгим, коли торговець сіллю Хома Есей наново підняв куруців. Лабанці розбили їх і розсіяли навсібіч. Горопашне вояцтво вдарило чолом перед Ракоцієм Другим, підрослим сином Ілони Зріні, закликаючи його вести їх на нову брань. Того це зворушило і розіслав він по всій землі угрів свої знамена як заклик уставати проти свавільних Габсбургов. Та й сам прибіг до своєї Мукачівської домінії, де боржій заклав монетарню, аби карбувати срібло й медалі для завзятців. Звідси ж заголосився до всього хрещеного світу, аби почули підневільний крик його народу і не судили його неправедно, бо на вістрі їх зброї немає ні облуди, ні зиску, ні іменної слави.

І рушив тоді в глиб старокоролівських теренів "корабель залізного кота". Так нарекли військо Ракоція. І вогонь повстання вхопив країну, як пересохлу копицю. І земледільці з косами й вилами вливалися в той людський руйнівний бурчак, бо вістував їм князь зрушення податей і повинностей. І обступили вони знову в падолисті 1705 року Божого Паланок, а по Йорданських святках австрійський гарнізон, що числив півтисячі багнетів, склав цівки під ноги обложників. І переказують, що кожний третій голос у тій переможній армії був русинський. Ракоці сів у Паланку і любовно кріпив його "на вічну пам’ять ділам". Для цього покликав удатних будівничих з Парижа. У своєму деннику письмовому князь зазначав, що "паланком" називали в турецьких станах огорожі, обплетені лозами, затулені полотнищами і обмащені глиною.

Звідси, з-під мукачівських мурів, потуга проти віденського цісаря ширилася далі. Але, досягши свого вершка,— захлинулася, як це стається з чоловіком, котрий переп’є. Куруци перепилися перемог і переситилися здобиччю. їм пом’якшували побори, дарували свободи,

скасовували "комісію з купівлі", вертали воєнні трати. Люди залишали армію Ракоція. Лише капітан Іштван Шеннеї не хотів скоритися імператору Карлу VI і до літа 1711 року замикався в Паланку з когортою найвідданіших повстанців...

Так славить історія. Та все це було вже потім, без шукай-біди Ілька Кривонді. Після мукачівської битки коня від нього забрали, бо як безногий на нього вилізе?! Добре, що залишили хоч сідло. Ілько пришив його до пояса і так совзав по землі, переношуючи влегшене тіло на руках. І дали йому ще медалю з вибитим княжим профілем. Він її не пропив, носив на шнурку разом із хрестиком. Ґазди, вчорашні куруци, що приганяли на торговицю худобу, завбачивши обтерте залізко на жебрачих грудях, криво всміхалися у вуса.

Я любив тоді слухати Ількові повісті, холодіючи думкою: як себе чує переполовинений чоловік? Тепер себе так почував я, цілий, здоровий, але із задушеним, замкненим серцем. Це видів і розумів мій сусіда, та чим міг зарадити ув’язнений ув’язненому?!

І тоді він, не владний над замками, відкрив мені інші двері — двері Слова.

"Тобі холодно в руки і ноги?"

Я ствердно хитав головою.

"А чоло мерзне?"

"Ні".

"Тоді уяви собі, що все твоє тіло — чоло".

Я уявляв, і на хвилю по правді ставало тепліше.

"Ти голодний? Чому ж тоді впустив кришку хліба на землю —для миші? Вона прийшла й наїлася. І вона вдоволена, а ти, бачу, не дуже. Епікур з Гаргетта сказав би на це: "Кому не досить малого, тому всього мало". Він, до слова, споживаючи лишень хліб і воду, ще й хапався сперечатися із Зевсом, хто з них щасливіший. Невже ти заздриш тим, хто за решіткою знадвору? Схаменися! Гадаєш, вони вільні? Овва, будь-яка влада — це почесне рабство. Вільні ми з тобою, бо робимо те, що хочемо. А вони роблять те, що мусять".

Гречин перевертав мій дотеперішній світогляд навиворіт. Коли мене запопадала нехіть до всього, ба навіть піднятися з лежанки не хотів, старий розтермошував: "Уставай, лінощі геть одганяй! Там, де безділля, робиться млявим дух, а тіло йде до упадку. Шість годин сну — цього досить і для молодого, й для старого. Навіть соловей це знас. Як гадаєш: для кого щодня сходить сонце, для кого співають птиці?!"

І ми дочасно зустрічали сонце. Воно нам не являлося, зате збризкувало медом свого проміння листя липи. Ми тягнулися до тієї роси перстами і злизували її, як патоку. Струмені світанку вривалися в наш грот чистим вогнем. Ми пожадливо хапали їх ротами й п ’яніли. То були вправи дихання, коли набираєш повне черево чистого воздуху, затримуєш його, аби наситити всі органи, а тоді звільна випускаєш через зуби, через ніс, вуха і очі. Так, щоб прочистити мозок і наповнити його живлющою небесною наснагою. Таке дихання відкрив собі в порятунок Стратон, син афінського вельможі Коррага. Від народження кволий і хворий на селезінку, покинутий зневірепими лікарями й друзями, він почав рятувати себе самосилом. Зробив маленький гімназій — дахівку з піском, і став муштрувати себе тілесними вправами. Та позаяк сили не мав, то спочатку лише дихав на повні груди. І це дихання влило в нього міць і мужність. Мало, що здоров’я зміцніло, оте заняття захопило його неподільно. Він переміг не тільки свої хвороби, а й найсильніших борців Афін. Чотири рази поспіль вінчали його чоло лавровим вінком фаворита Олімпійських ігор.

Тепер і ми дихали, як Стратон.

"Plus vigila semper: ne somno deditus esto, — видихав Гречин з воздухом якусь повчальну сентенцію. — Більше не спи, аніж спи. А спиш — не пересипляйся".

"Довге лежання — всякої скверни пожива", — доповнював завчене я.

Велике благо — мовчання. Бо той, хто вміє розумно мовчати, бесідує з Богом. Але саме слово — велика сила. Щоправда, тут більше важить, не скільки слів і які вони, а те, як їх підібрати, розмістити і як виголосити. Напучуючи мене в красномовстві, Гречин ніби вливав у мене новий стрій розмислення, новий сенс життя. Зі струнких і дзвінких, наче литих із бронзи, словесних рядів, вилущувалися істини, що ставали опорою, стовпцями для моєї хиткої свідомості.

"Сам собі не переч, із собою не будь у роздорі", — зачинав Гречин нашу словесну гру.

"Поспішай до мене, але до себе — насамперед", —підхоплював я.

"Що йде на шкоду, позбудься того, хоч воно тобі й миле..."

"Най, коли прийде пора, над багатством глузд бере гору".

Я мав добру, незасмічену пам’ять і тряс наче з рукава почутими раніше від навчителя словомовками.

"Будь і твердим, і м’яким — залежно, в якому ти ділі..."

"Мудрий (гріха тут нема) свої звичаї змінює часто".

Вже пізніше я розмислював над словами "вчитель" і "навчитель". Вони такі ж різні, як голод і ситість. Много тих, що беруться вчити, і

мало таких, від яких навчаєшся. Він був моїм навчителем — цей дивовижний чоловік, чийого імені я навіть не знаю.

"Інших люби, але так, щоб собі ж дорогим бути другом..."

"Хто став другом собі, той буде другом для всіх інших".

Плащі древніх мужів, суворих у гідності й простих у мудрості, свіжо шелестіли в нашій безрадісній кам’яній норі.

"Хвалять тебе — сам собі суддею будь непідкупним..."

"Бог — побіч тебе, з тобою, в тобі спостерігач усіх вчинків і сторож".

Наша врочиста перемовка звучала, як постріли, і здавалося, що стіни від того тремтять, а мережива павутини похитуються.

"Щастя всміхнулось тобі, а ти — міркуй про нещастя..."

"Жити — то наче у війську служити. Кроком нерівним ідуть початкове з кінцевим".

Мова, що спущена людям з небес для порозуміння, відкривала мені приховану мудрість слів. Неначе хтось із тих вершин підказував їх спорідненість. Як схоже звучали латиною слова "sapienter — patienter" (розумно — терпеливо); "opus — onus" (діло — тягар).

"Голим дитям привела тебе на світ мамка Природа..."

"Життя тягар неси терпеливо".

Бадьорі, пружні дистихи давнього роменського любомудра навіть згодом, на вітрах життьової юдолі, поверталися до мене вчасною радою, наче віднайдені позабуті золоті монети.

"Цінніш — дешеве вважай, а цінне — дешевим..."

"Так ні скупим тебе не назвуть, ані марнотратним".

Однаково може смакувати напій як із срібної кварти, так і з глиняної. Ставши заможним, я достосовуюсь до цих настанов, задовольняюся малим. Бо благодать — у самообмеженні.

"Можеш зламати когось — ламай терпеливістю краще..."

"Звичаїв много, а все ж-терпеливість вінчає чесноту".

Непомітно, ніби поковзом обертав Гречин віще слово й до наших із ним злигоднів.

"Що там задумує Бог, того жеребом ти не вивідуй: як із тобою Йому повестись — без тебе Він знає... Видиш, що пересилять тебе, пережди терпеливо: над переможцем часто бере переможений гору... Духом кріпись, коли на суді ти скараний кривдно: втіха недовга в того, хто суддею здолав тебе кривдним..."

Наші судді порядкували на дворищі, ми чули їх уривчасте гулюкання. То шикувалася варта або підганялися арештанти на "провітрювання". Нас, злісних штрафників, на вигул не водили. Ми, крадькома відв’язавши ланці, міряли кроками свою комору. Гадалося, що я навіки забутий Богом і людьми. Та помилився. Одного гожого дня наші віконниці розчахнули нарозпір, наче припрошували до якогось видовища. Так воно й було. На осонні гурмилася челядь, офіцерство, жони з дітьми. Навпроти до сірої стіни ліпилися зотлілі арештантські свити, а в них тепліли ледве живі мощі.

"Зараз буце ціркус", — сказав мій навчитель.

О, як я ненавиджу це слово! Та направду людський гвалт протяла бойова сурма, а її гук підхопили флояри, вітаючи піший хід псарів із псами і кінного чолового у парадній виправі, в якому я впізнав пана Лойка. Він похитувався в сідлі звільна, лінькувато, як чоловік, що давно знає собі ціну, і це вже його обтяжує. Воїнство гойкнуло якийсь клич, а жінки заплескали в долоні. Коли пікер проминав вежу, я втяг ніздрями воздух, але звичного принадного паху не вчув. Пахло псами. Пан Лойко втратив свій запах. А може, то і був його правдешній запах, не перебитий жіночими пахливками.

За розказом пси вклонилися зібранню, поклавши голови на передні лапи. Жони верескнупи від подиву. Псів вивели за ворота. Пан Лойко попросив удвох паній хусточки і відніс їх до арештантів, запхав котримсь за пазухи. Випустили двох псів, підвели до паній, а тоді відпустили. Скаженими скоками скочили ті до стіни, безпомильно вгадуючи нещасників із прихованими платниками. Зубами й лабами рвали їм груди, видерли хустки й понесли в скривавлених писках панові Лойку. Той підняв шматини над головою й перепросив паній за вимушену шкоду. Як сатисфакцію, двоє інших песиків понесли їм у зубах білі рожі й поклали до ніг. При цьому животини зичливо скривили морди, сміялися. Товпище вирувало від захвату.

Привели "свіжих" в’язнів. Приставили до мура високі лазива-драбини. Засвистіли нагаї, людей штовхали до драбин. Ті полізли і, коли дісталися середини, псарі відстебнули ремені. Пси з розгону рвонули за ними, лаби точно вгадували поперечини, зуби стискалися на людських литках, поверх дірявих чунів. Втікачі скрикували й зривалися на землю в одних живих грудомахах із псами. І вже не піднімалися, щулилися під навісними іклами, плющилися в пилюку.

Були й інші забавки. Нещасникам давали в руки палиці й ножі і примушували захищатися. Ті піднімали зброю, махали нею, і це було їх помилкою. Навчені собаки одним точним стрибом досягали їх і повисали

на руках, прокусуючи їх до кісток. Рукави темніли кров’ю, а пси ще більше казилися з цього, рвали одежу на дрантя, оголюючи страм.

"Люди не міняються в своїй дикості, — згіркло мовив Гречин, сіріючи лицем. — Кельти воювали з морем, заходили в воду і рубали мечами хвилі. А ці воюють з напівмерцями, з тліном".

"Добре, що ми не серед тих нещасних", — сказав я.

"Мене б вони не посміли так принизити. А ти, хлопче, теж не учасник, ти — глядач. Глянь, як зазирає сюди верховний псар. Маю здогад, що він похваляється цією виставою перед тобою".

Я справді перехопив протяжний воронячий взір пана Лойка, в його студенистих очах тепер горіли вогники піднесення. Самотився збоку, ніби не причетний, втаємничений, у величавій позі зверхника, що стоїть понад усіма і всім порядкує непоміченим. І людьми, і тваринами, і обставинами. "Ну, що скажеш на це, вошивий собачий пестунчику?"- запитували його очі. Мої очі суворо мовчали.

Посеред майдану забили стовпець із обручем, обмотаним клоччям, що тхнуло нафтою. Вивели Паленого, кудлатого, грізного, з розумними сумними очима. Я вже став забувати його. Подали йому в зуби факлю. Підвели до комендантової лавиці. Його жона простягла до пса запалену скіпку, клоччя спалахнуло. Я розгадав задумку. Палений мав підпалити обруч, а затим скакати у вогняне кільце з вивертами, гасячи в шалених танцях затлілу шерсть... Ось він тюпає до обруча, дим смолоскипа змушує пса скалити зуби й приплющувати очі. Вонюче полум’я шипить збоку, Паленому треба вивернути голову, аби вогонь лизнув обруч, просякнутий нафтою. Двір одностайним зітханням стрічає його потугу.

"Оймег, кутьошко! — завис пронизливий крик над головами. Мій крик. — Стій, песику!" — Я вже забув, на якій мові ліпше розуміє розкази Палений. Та хіба вони, пси, вслухаються в слова, вони чують наш

нутряний голос, наш поклик, наш голосовий замір. І він почув, завмер, обкурюючи себе чадним вогнем. Через кіптяву диму знайшов очима мене, присів упокорено й нашорошив чутливі вуха.

"Віссо, кутьошко! Віссо! — дав я тверду команду. — Назад, песику! Назад!"

Сіючи тріскучі іскри, факля метнулася в поважні ряди і вперлася в єдвабну спідницю комендантші. У верещання й грубі прокльони вплівся запах паленого дорогого сукна. Добре, що наша криниця була поряд, на підпалену панію бухнули цебро води і потягли її, зомлілу, в покої.

В дворі все змішалося: і пси, і люди. Та я видів лише двох — Паленого й пана Лойка, що осатаніло сік його залізним шомполом. Двоє псарів ледве здержували пса на ремінних мотузах, а капітан бив, бив, бив, доки не вхляли обидві руки.

А за якусь годину прийшла моя черга. Мене виволокли на верхотуру і прив’язали до лавиці. В пречистій ясності полiття вигрівалося в долині Мукачево. Поки вони ладилися, я жадібно роздивлявся довкола. "Як файно й незвично на волі!" — встиг подумати. Офіцер щось рявкнув, і четверо гонведів підбігли з різками, по двоє обабоки. Ще одна

команда — і палиці обпекли моє тіло. Я пробував рахувати, чому б не повправлятися в численні — така нагода! Один по ліву руку був лінивішим за інших, бив слабше і з запізненням. Я дорахував до сорок, кріпився, щоб міг потім сказати точне число Гречинові, але втратив лік. Коли біль переходить межу терпіння, мозок вимикається. А може, це Ангел-хранитель у такий спосіб оберігає нас від понадмірної муки...

Десь там, на перевалі цього світу, був такий же камінний льох, лише довший і стіни сліпучо світилися; зобіч понуро брели тіні, а з глибини долинав тягучий стогін. Я ступив було крок, та чиїсь невидимі руки, як нерозумну дитину, лагідно потягли мене назад. І я прочумався в рідній

пивниці долічерева, бо поверхи все горіло, і я лизав камінь, хапався долонями за спасенну студінь. Я жив. Старець мастив мені плечі, шию і ноги. Для цього топив щурячу солонину і змішував її з попелом, плісенню й павутиною. Гарячка спалила мені губи і язик, і я довго не міг говорити. А коли вернулася бесіда, я видушив із себе: "Нічого не пам’ятаю".

"От і чудово, — сказав мій благодійник. — Людині не належить минуле, а майбутнього може не бути. З нами лише сьогочасне. Про нього й турбуймося. — Він розповів мені про те, що нашептали йому стіни: — Капітана Лойка відправили з Паланку в якусь діру на Словаках. Генерал дуже сердився: "Пси мають не циркусувати, а служити. Офіцери теж. І ви в мене послужите!" Жахливий чоловік, і не лише для псів. Це він прикував тебе до мене? Чи хоч здогадуєшся ти, що це означає? То гірша кара за будь-яку смерть. Людина

— дитина вільного простору, який їй потрібен не менше, ніж воздух і вода. Нещасні, котрим доводиться день і ніч бути в тісній близькості, скоро проймаються ненавистю одне до одного. Вона їх отруює і нищить ізсередини настільки, що вони можуть одне одного загризти, як звірі. Так чинили в темні віки свавільні батьки із залюбленими дітьми, яких не можна було роз’єднати. І в короткий час легко домагалися свого. А в’язні, котрих приковували разом, просто знищували один одного. Ось що приготував той псар для тебе. Він не гідний псів. Бо сам — нікчемна свиня. Коли льоху торкнути, вона починає верещати. Знає, що ні хутра, ні молока з неї не взяти, людей цікавить лишень її м’ясо. От і ховає за товстим жиром своє боягузливе нутро. Майже всі тирани, великі й малі, такої вдачі".

"Мені його шкода", — прохрипів я.

"Он як. Тоді я вітаю тебе дзвоном щита! — погрюкав ложкою об миску — Ти переміг свого напасника остаточно. Але забудьмо про нього. Нас чекають речі цікавіші, — підніс угору пучку з вугликом, що гостро чорнів на тлі незвично білої стіни. — Я переломив свою гордість і вперше

подав прохання кастеляну — дати відро вапна для білення стін. Отже, ми продовжимо з тобою науки з чистого аркуша".

Я готовий був, як ніколи, спожити нові порції наук. І попливло своїм тісним руслом наше звичне арештантське життя. Та я був уже іншим. Якась нова затятість до дії вселилася в мені, нова жадоба життя. Гречин пояснював, що це із запеклою кров ’ю, з сукровицею і з гірким потом вийшла з мене недобра сіль.

"Понівечена половина твого тіла вбралася в нову шкіру. Так і змія обновлюється, коли міняє свою".

Слово "змія" примусило мене здригнутися. Наче блимнув знак, що це мати посилає безталанному синові бодай таку обнову. Чи знав я тоді, що Природа, видима й невидима, з усіх сил іде нам на поміч, коли ми на останнім щаблі покори віддаємо себе в її руки?!

Того дня в наш чертог крізь віконну заставку пробився дикий плющ. Що шукав вічнозелений приятель обширу й висоти в нашій затхлій норі?

"Це добрий провісник", — притишено мовив Гречин.

І слова його справдилися другого ж дня. На той час я вже вмів "слухати стіни". Тиша в підземеллі зовсім не мертва. Коли довго в ньому живеш, то, як кріт, учуваєш найменший зуск комашини, порух червака в старому дереві, відлунок людських зітхань чи волань, що передається здалеку шпаринами й дрібними тріщинами. Ця сумна музика темниці звучить безнастанно, і ти просіюєш її чутливими вухами й вибираєш те, що тобі треба. Того дня я почув приглушену бесіду за стіною. Старий русин-служник, що розносив воду і виносив горшки, скорботно повідав стражникові про свою біду. Онука вкусила гадина (я й цього разу здригнувся), нога спухла, як колода, губи посиніли, дихання спирає...

"Плющ!" — блиснуло в моїй пам’яті. Коли котрогось із псів кусала змія, то дідо Земко дрібнив плющ і змішував із яйцем. Пес прочунювався за кілька днів. Я схопно відчахнув пагін плюша і потовк його каменем, загупав у двері. Вічко прочинилося. Я вистромив руку з ліками: "Розколотіть це з сирим яйцем і дайте малому проглитнути". Листяну подрібнину мовчки забрали.

Я б і забув той випадок, але служник якогось ранку нагадав про нього. Кладучи на приступку жбан із водою, він витяг з пазухи дві в’ялені рибини і семеро яєць у кукурудзяному кисеті: "Нога в дітвака загоюється, вже яблучко попросив. Донька вам подячно підносить дарчик. А від мене матимете доста води, щоб викупатися".

Так і було, старий заніс два великі дерев’яні цебра свіжаниці. Того дня ми мали славну гостину. Але перед тим файно викупалися. Рибу і яйця розділили собі на місяць прикорму, шкаралупу товкли і злизували порох. Він пахнув тютюном, але то нічого. Кусманці риби я не жував, а смоктав, подовжував насолоду. І тихо тішився, що нарешті в очах учителя постав як добувач. Бодай так міг сплатити йому за школування.

Сплив якийсь час, і вольний світ послав нам інші дари. Служник покрадьки видобув полотняний згорток, і моє серце відірвалося й упало йому під ноги. Якась віща сила шепнула мені, що це — від неї?! Я розгортав полотнину, як безцінне знамено.То був рукав від сорочки. Вишитий. А в ньому — цидулка. Очі не знали, на чому спинитися. Я занурювався лицем у тканини, так дитина тулиться до материної груді. Вона гіркувато пахла гривками льону, розчесаними вітром. Тим полем, на якому ми перетнулися з нею вперше. Сотні цвіркунів затріщали мені в голові від бентеги.

Гречин підніс до світла шитво: "Люблю і пам’ятаю, журюся й надіюся" — ось що промовляють ці нитки. Коли в нас буде вільна часина, я навчу тебе читати приховане у вишивках".

Я не знав, що існує й таке письмо. Зате добре вже знав читати звичайне. І латиною, і по-нашому. Переданий лист був виписаний вправною твердою рукою.

"Слава Ісусу Христу! Кланяється тобі Петро Іванів, записаний Соломою, що з верхнього кінця Підгорян, а зі мною і брат Симеон з горового скиту, що люб’язно згодився помогти мені, неписьменному, скласти це письмо. В першу голову запитуємо, чи дужий ти, чи здоровий? І нараз приступаємо до кореня мого діла. Кажу як при сповіді: був ти мені, Ферку, добрим помагачем у роботі і милим побратимом у годину передиху. І мислю, що так би воно й далі текло, якби не дочулася біда. Та що вдієш: смілість з гіркою долею попід руки ходить. Пишу я не для того, щоб судити, всім нам гірко, що так занапащається життя молоде. Чудно все робиться на цьому світі. Та Бог не без милості, чоловік не без пригляду.

Почуй тепер мою гризоту. Коли замкнули тебе в казні, покликали мене, аби я лаз підземний дочистив. Я звірив і доповів їм, що все довершено тобою. Пан комендант велів забути про тебе навічно і дав мені 10 срібних, котрі він, як чоловік служби і честі, має виплатити за оту важну роботу. Бери сміло, каже, — гроші без очей. Я і взяв. Та мені ті гроші вже не тільки руку печуть, а й душу. З чужого хліба не потовстієш. До всього, я не встиг виплатити тобі зароблене коло мене — 3 срібні. Отож 13 срібних повисли на мені, як чортова шкура. Ще 1 срібняк додав маляр Жига, що чується твоїм боржником за давню поміч. Для цього сердешний продав десять своїх образів.

Моя донька Юлина, котра теж кланяється тобі, відрядила мене до Божого чоловіка Симеона, щоб напоумив, як чинити. І от, потолкувавши, прийняли ми купно рішенець написати тобі про все листовно. Щоб знав: не позабутий єси і не ошуканий. Чесно зароблені 14 срібних чекають на тебе, і ти вільний розпорядитися ними, як хочеш і коли хочеш. Добрий чоловік зголосився передати тобі цю епістолю, і сам ти не затягуй — відпиши, якого нам порядку держатися.

Чули ми й про трафунок у Паланку з панством і псами, з чого судимо, що ти не втратив у неволі доброго гумору. А що потерпів повторно, то так воно ведеться: коршун бере першою білу курку.

На цьому звершуємо свій клопіт і зичимо тобі кріпості тілесної й душевної — я, Петро Солома, донька моя Юлина і брат Симеон. Він ще приписує дещицю від себе.

Сину мій, Господь з тобою. Це Його милосердя-намістити тебе туди, де ти не маєш нічого. Лише так може прийти розуміння ціни всьому. Довірся Йому-і нараз приспіє полич. Ти до Нього шепотом — Він до тебе віщим голосом. Ти до Нього крок — Він до тебе два. Бо милість Його непомірна! А чоловік — то лише терня і квіт Господнього вінця. Коли в якій іпостасі. Нині терня на твоїй голові, а завтра воно може обернутися квітом. Однак затям: Господь думає про нас, але нашими головами. Господь помагає нам — нашими руками.

Залишаюся при молитві за тебе, раб і слуга Божий Симеон".

Ніч я міркував над тою цидулою, а споранку, на свіжу голову, відписав на звороті.

"Слава навіки Господу, а вам — мир і здравіє, милостивці мої! За доброту вашу, якої я недостойний, кланяюся доземно южному. Без числа согрішив я на цьому світі, але повинності зловорожої за собою не чую, бо чоловік, якому осмілився простягти руку помочі, гідний золотих палат, а не упослідженої ями.

Щоб не відбирати дорогий час від вас, обтяжених трудами, виказую свій намір стосовно грошей. Один срібний передайте бабі Влені, що живе при сторожці в ремісному дворі. На другий нехай Юлина купить найліпшу збрую для свого коня — вона нас дуже смачно частувала. Третій срібний заповідаю на богоугодні діла в розпорядження благочестивого Симеона. Одинадцять срібних прошу передати жидові

Мордкові, котрого в Мукачеві всі знають. А він знає мене. Довіряю йому пустити гроші від мого імені в діло на свій розсуд.

За цим схиляюся в подяці й любові до кожного з вас і прошу не судити суворо, якщо на цьому світі більше не зійдемося. Осібна подячність — святому отцеві. Відтепер маю два світочі в темничній юдолі — його скріплююче напуття, а також науки, якими просвітлює мене визначний чоловік, з яким я коротаю свій спокутний тривок.

Ваш покірник і вічний довжник Ферко, записаний Овферієм без вітцівського поймення".

Мені не стачило духу й смілості написати про світоч третій (а може, й перший) — про сяйво образу моєї Соломки, з яким я вставав і засинав. Але то вже був не хворобливий шал із гріховними сновиддями, а рівний ясний вогонь у моєму серці. І найцінніше в цій сердечній ватрі, збагнув я згодом, — те, що вона залишає по собі, коли відгорить. Як із кукурудзяних стебел: коли їх спалити много, — з того попелу можна висіяти золотий порох.

Змигнув тиждень, і я дістав від добротливого служника ще один пакуночок. А в ньому — другий рукав до сорочки. Ще одне вишите її письмо: "Люблю і пам’ятаю, журюся й надіюся". І був там складений човником аркуш цупкого паперу.

"Мир твоєму серцю і добра година твоїм ділам! Здоровить тебе знакомитий чоловік Мордохей, мукачівський перекупник. Засмутили мене твої напасті. Але мудрий єврей у лихолітті радіє, а в щасті плаче. Радій і ти, сину, бо ти з тих, про яких кажуть: і молоді гусаки водять гусей до ріки. Ти ще поведеш своїх гусей. І ось підтвердження тому: гроші знайшли тебе і в тюрмі. Бо ні стріла, ні голова камінь не проб’ють, а гроші це зроблять. Я втішений, що й ти починаєш розуміти їх силу і сенс.

А тепер обертаю до заголовного, бо хто про що, а різник

— про м’ясо. Твої 11 срібних приспіли дуже вчасно. Та й хіба гроші приходять невпопад?! А тут якраз закрутилося живе дільце — рихтуються мостити кам’яний тракт з Ужгорода до Лемберга. Левовий пай дає цісарська скарбниця, заразом гуртують у концесію й промітну людність. То означає, що кожен грошовитий краянин вільний пристати до діла зі своїм капіталом. На суму внеску будуть щорічно нараховуватися рези, себто проценти. І чим довше дорога буде служити, чим більше нею їздитимуть — а воно так і буде — тим більший приріст матимуть наші вклади. Я кажу наші, бо, маючи в концесійній раді не останній голос, вирішив притулити й твої гроші.

А щоб ти був спокійним, а я чесним перед тобою і Богом, беруся виправити законний документ на твоє ім’я. Ім’я ти маєш, а от на прізвище ще не розжився. Та гроші зарадили й тут. Нотар справив новеньку метрику, де записав тебе, аби довго не думати, — Криничарем. Копач Петро Солома хвалив тебе як доброго способця в колодязному ділі. Кому руки служать, то служать усяко. Воно й ліпше, що про документ не знатимуть твоїтюремники, в ньому будеш чистим. А самі папери, метрику й нотарську угоду про твою грошову лепту я віддаю на руки богочестивому Симеону, котрий збереже їх у монастирській книгозбірні надійніше за банк.

Не пускай у серце сум, хлопче. Ачей сніг паде не цілу зиму. Нехай зігріває тебе втіха, що немилосердний час відраховує не тільки години в безвість, а й грошики для твоєї буцучини. Ти сидиш чи спиш, а вони працюють. Маймо доста розуму і сил провадити їх плин далі. Бо останнє вбрання без кишень, сподіваюся, нам пошиють ще не скоро.

На цьому будь здоров. А листа спали, щоб не спокушати нечестивого.

Твій підскарбій Мордохей".

Що ж, дякую тобі, Мордку, в черговий раз, що проймаєшся долею шалапутного гоя. І перепрошую за непослух щодо останнього наказу. Де б я спалив таку коштовність, як папір, та ще й геть чистий з другого боку. Я віддав його Гречину, нехай хоч щось собі нотує по-людськи. Той прийняв його обіруч, як безцінний дар.

"Я не втримався, аби не прочитати, — сказав він знічено наступного дня. — Така спокуса — чуже письмо, якого так давно мої очі не бачили..."

"Я ніщо не крию від вас, учителю".

"Той чоловік, що писав, не простак і дещо тямить у тому ділі. В грошах. Але далеко не все. Гроші — це рідкі кристали Числа, і вони скоряються його законам. Проте люди вірять лише тому, що держать у руках. Вони хапають гроші, як їжака, обдирають руки і не знають, як його втримати. А гроші цураються загребливих рук, вони, як вода, люблять простір і волю. Вони ллються, течуть, випаровуються і знову падають золотим дощем. Бо вони рідкі кристали Числа. Його діти".

"Ви знаєте, як добувати гроші?" — запитав з подивом я. Бо найменше, що міг пов’язати з єством свого навчителя, то це гроші.

"Я давно пізнав їх природу. Цього було досить, аби дати і їм спокій від себе і собі від них. Бо я пішов далі — до сліпучих верхів абсолютного Числа. Від нього я хочу більше, ніж скарби речові. А ти, бачу я, чуєш поклик до цього поприща. Тому радо відкрию тобі природу грошей".

І він мені її відкрив.

Гроші-не метал, не папір, і не самоцвіти. Гроші-суть енергія, що дає людині можність. Можність набувати, управляти людьми, радіти життю, мати повагу. ..І чим більше тієї енергії, тим більше в тебе змоги. Єнергією грошей можна управляти, якщо ввійти з нею в рівнодію. Для

цього треба налаштувати свою тонку незриму силу. Індуси називали її праною, китайці — ці, гавайці — манно, а германські племена йменували словом од. Це та сила, завдячуючи якій триває життя на Землі, завдячуючи якій постає світобудова. Все, що ми бачимо — людей, животин, зело, ріки, каміння, хмари, — то матеріальний прояв цієї енергії. І гроші — в цьому ж ряду, вони є уречевленим різновидом тієї енергії.

Енергія грошей не є ні доброю ні лихою, вона поміркована. Лишень коли ми починаємо оту енергію користати, пропускаючи через себе, вона набуває ту чи іншу подобу. Тому й гроші для когось можуть бути нечистими й гріховними, можуть очорнити душу, а можуть і вшляхетнити її, помагаючи творити добро, розкривати свій хист, зліпшувати себе і довкружний світ.

Енергія грошей накопичується в точці золотого перетину людини, це на 3-4 пальці нижче пупка. Тут вона збирається в живий клубок і звідси промениться, витікає. Через цю точку енергію можна вбирати з дооколу, підживляти себе. Це прості й доступні кожному способи.

Найперше: ходити по життю треба прямо, вільно і впевнено. Прямий хребет —пряме вливання в нього енергії. Вчися прямоходінню, прямостоянню і прямосидінню! Частіше притуляйся прямою стіною до дерева. Тоді дістанеш додаткову живильну силу ще й від нього. При ходьбі вправляйся, вивертаючи руки долонями вперед і вбік.

Прилив енергії дають танці і співи. Індійський бог Шіва створив землю, танцюючи. А пісня — то наше суголосся з Усесвітом. Навіть тихенький наспів миттєво настроює душу. Нехай твій сердечний стан завжди буде радісно-пісенний, як у монаха — молитовний. Коли цього навчишся, то пізнаєш не лише матеріальну незалежність, а й духовну суверенність.

Велика криниця енергії — сонце. Йому однаково, для кого світити, кому вділити свою снагу. То чому б це не був ти?! Але черпай цю потугу крихтами. Коли сонце має зійти, ставай босоніж на землю чи на дерев ’яну дощечку і стрічай його очима й серцем. Однак лише до того менту, поки не викотиться яскрава куля, — гадкуй, аби не обпік собі зіниці. Так чини і при заході сонця, вхопивши прощальні благі снопи променів. Головне при цьому — бути відкритим як очима, так і всім нутром своїм і не обтяжувати голови жодною думкою. Відчуй себе часткою цього небесного, підсвіченого пурпуром овиду. Бо ми і є зернятка, посіяні з Неба. І звідти чекати нам помочі.

Не бери енергію від людей, бо не знаєш, яка вона. Собі на шкоду може вийти. Але на ринках, де кипить завзятий торг, і на веселих велелюдних учтах — добра піджива. І від тварин бери сміло енергію, якщо вони горнуться, чують у тобі рідність. Надто пси і коні.

Додасть снаги й сонячне і місячне вино. Робиться воно так. На стіл чи на цеглину поклади кружало добре начищеної мідної бляхи. А на нього — скляну посудину з черленим вином, дещицю хлюпни в чашу. Це слід робити вдень, коли на небі ні хмарини, а сонце на вінці. Прямі його промені мають пронизувати вино. Піднеси руки до чаші, не торкаючись її, і коли вчусш тепло, що струменить від вина, випий чашу. А посуд закоркуй і тримай у студеному й темному місці. І відпивай з нього по два ковтки, щоб у зимові місяці звеселити кров і підняти бадьорість духу. Подібно робиться й біле місячне вино. Лишень його кладуть на кругле дзеркало, під яким стелять білий обрус. І поруч —чарка, срібна чи кришталева. Вино заряджають у повний місяць і чекають добрі півгодини, щоб воно наситилося місячним сяйвом. Про готовність скаже легке поколювання долоні над чаркою.

Проси в Сонця і Місяця сили для праці на благо, проси багатства. Ще ліпше, якщо питимеш сонячне й місячне вино при запалених свічках із жовтого й рожевого воску. Якщо в твоєму посуді немає такого вина, помічним буде і вино звичайне, і навіть кринична вода, бо й вони від Землі. Але пити їх слід неспішно, дрібними глитками, з розмислом, що їх

живна сила перетікає через тебе в клубок під черевам. Недаремно старі ескулапи вважали воду й вино найпершими ліками. А розумака Сократ, коли лютувала в Афінах чума, ходив із баклажкою вина на поясі і з часником у рептушку, стягував на хуру мерців і провадив їх до вапняної ями.

Живець грошовий прищепиться також, якщо маєш часті зносини з багатими людьми. Чи як сподвижник їх, чи просто як вірний слуга. Бо багатство від більшого багатства відбруньковується. Влови "дух грошей", їх потік. І в тій близькості дай грошам звикнути до тебе, прийняти тебе. І почувайся так, так себе держи, ніби й сам уже багатий. Пам ’ятай, що гроші люблять людей спокійних, певних у собі, розсудливих і несустних.

Бо гроші й самі— розумні, уважливі, слухняні. Як ти до них — так і вони до тебе. Ніколи не говори й не думай про гроші погано, образливо. Не будь до них жадібним, бо це їх відлякує. Не "добивайся" їх надмірно, бо це їх "б ’є". Думай про них не забобонно, а відкрито, чесно, без ганьби й притіснення. Як про найдорожче, найрідніше. І вони відплатять тобі тим же.

Цінуй гроші, однаково як великі, так і малі. Не переплачуй, торгуйся, не давай себе обдурювати, бо цим принижуєш гроші. Плати за крам і за роботу чесно і бери сповна своє, бо в цьому триб обороту грошей. Щоразу діставай і відкладай з оборудки хоча б копійчину, щоб не ослаблювати грошей. Чим швидше гроші обертатимуться в ділі, тим швидше прибуватимуть.

Ніколи не перебувай довго в стані боржника. Радше сам давай у борг останнє, ніж бери чуже. Ну, а якщо вже взяв гроші на виплату, то сплачуй вчасно і радісно. Енергія радості притягне до тебе енергію грошей. Віддай з радістю, аби з радістю дістати. (Один купець позичив у монастиря чималі гроші. Зі шкури ліз, а таки приніс капшук золота в призначений час. Монах навіть не глянув у його бік: "Поклади мішок у закуток". — "Це все, що ти хочеш мені сказати?" — запитав крамар. — "А

що б ти хотів почути від мене?" — "Хоча б одне слово подяки". — "Я так не думаю, — сказав монах. — Вдячним має бути той, хто дає. Бо він може дати".)

Давати в борг — теж знесилення твоїх грошей. Це —як кров пускати з тіла. Але давати треба, бо ближнім належить помагати. Однак і тут є свої приписи, які не гоже переступати. Не можна давати грошей абикому, знаючи, що вони підуть на марницю. Не дають грошей увечері, в недільний і празникові дні — їм теж годиться відпочивати. Не дають у борг суми, що позначаються числом 2, а також 20, 200, 2000... Ці суми не повертаються, і твоя грошова община потерпить.

Дуже важче правило: гроші даються під заставу, хоча б письмову поруку. Хоч би це був і брат. Розплачуючись чи віддаючи гроші, мысленно проказуй: "Гроші віддаю — своє залишаю".

Одне діло — позичка задля зиску, друге — пожертва. Грошима треба ділитися, жертвувати убогим і потребуючим, на церкву, на божемилі нужди. Це

окупиться, більше віддаси — більше прийде! Але сума того, що віддаєш на податок, подаяния чи поміч рідним, не сміє перевищити ЗО відсотків від суми твого гуртового доходу. Інакше ні їм, ні тобі безоплатні дарунки не підуть на користь.

Гроші люблять рахунок і перерахунок. Це найліпше пещення для них. Віддавайся цьому сповна, з неметушливою радістю. "Радься" з грошима, на що їх потратиш, прислухайся до них — куди вони просяться. Рахуй гроші кожного першого і останнього дня місяця. Перераховуй до найменшої копійки. Вголос називай лише великі круглі числа. Грошей не рахують на порозі і за порогом, а також після заходу сонця. Не рахують гроші, кладучи на коліна. Не беруть гроші з чиїхось рук.

А де ж тримати гроші вдома, котрі не крутяться в роботі? Вони люблять місця біля порога, бо твій дім —це їх дім. А ще їм, як і домашнім квітам, смакує запах того, що споживає господар. Місце на куховарні їх теж вдовольнить. Найрозумніше розмістити відкладені гроші в шести різних сховках. А якщо ти чоловік із розмахом, то ще ліпше вкласти їх у шість прибуткових справ.

Не прибіднюйся і не проси собі мізерію. Проси понад потребу — і матимеш з лишком. Але на себе особисто користай лише за потреби, бо вищі сили "вріжуть" потік дарів, що звітрюються на пустощі.

Якщо ти зголосився служити грошам, то мусиш служити їм вірно, непохитно й до кінця. Тоді їх довіра до тебе й віддача будуть зростати. Не намагайся заробити для когось. Навіть для дитини чи матері ти не заробляєш, а вділяєш їм із заробленого. Гроші визнають лише одного господаря. У кожного повинні бути свої гроші. Що раніше твої діти почнуть заробляти на себе самі, тим ліпше і для них, і для тебе.

Якщо ти заповзявся володіти грошима, то знай, що й вони володітимуть тобою.

Гроші не зрозуміють тебе і образяться, якщо ти легковажно проминеш одну, другу, третю можливості, які можуть принести дохід і побільшити твій капітал. І понад це, сам мусиш повсякчасно шукати нові такі змоги, шукати й утілювати способи множення грошей. Бо ти служиш грошам, а вони служать тобі. Ви — одне ціле в цій безнастанній, нелегкій, але захопливій роботі.

Відкрив мені Гречин і магічний квадрат Піфагора, що помагає радитися з числами і притягує їх на твою потребу Хотів ще навчити, як вирахувати своє "щасливе нумеро", послуговуючись днем, місяцем і роком народження, іменем, прізвищем, а також знаком небесним, під яким ти прийшов у світ. Але його ми так і не вивели, бо я не знав

достеменно, коли народився, а прізвище мені недавно вигадали Мордко з нотарем. Так я й живу "без щасливого нумера".

Сонце стояло в півлипи, коли Гречин почав свою лектуру. А як звершив — просинена темінь затягла наш притул. Її розріджувало місячне сяєво, що сіялося крізь дощаті стулки. Гостре, холодне око місяця кліпало до мене, як срібний талер. Таким був місяць і тої ночі, коли ми прощалися з Соломкою. Вона зливала мені, а я хлюпав повними пригорщами їй на груди й на плечі. Дівчина мовчки здригалася, приймаючи воду, як причастя. Вода стікала березово-білими руками, затягувала їх тьмавим сріблом. Здавалося, якщо торкнуся її пречистого тіла — воно

задзвенить, як моя радість. На порозі, облите місячним лоєм, стояло склянятко з вином. Його ми не рушили того вечора. Тепер я шкодував за тим місячним вином. Може, чари трунку вберегли б мене, загострили б око, а руку зробили легкою й замашною, як ліщинова рибальська притуга...

Одначе я проковтнув гіркоту, як Євридам проковтнув свої зуби, коли йому вибили їх у кулачному бою. Бо ніщо не сміє вадити тобі в борні. Ні вибиті зуби, ні навіть відсутність зброї. Так, як чинив фестієць Гарматид. Коли вороги вибили з його рук меч, він продовжував битися голіруч. А коли відсікли йому руки й підтяли ноги, воїн кусав напасників у п’яти... Чи згадати атлета Демократа, котрий виходив на арену з хворими ногами. І коли вже не тримався на рівних, окреслював довкола себе коло і пропонував суперникам витягти його звідти. Вони не годні були це зробити, і переможцем оголошували Демократа... То була осібна школа Гречина — зазнайомлювати мене з титанами тіла і духу, котрі поборювали передусім ворога в собі.

Але тепер він говорив про гроші, говорив притишено і сухо. І слова його шелестіли, як злежані папірці: "Гроші —як їжак, котрого легко зловити, але непросто втримати. Бо їх приваблюють до себе не руками й

не розумом, а зосередженістю й волею. Вчися зосередженості, якщо хочеш мати гроші".

"Як?" — вихопилося в мене.

"А так: помічай між кліпом ока довкола себе кожен рух, кожну щопту великого цілого, кожну змінну сутність людської природи. Починай з простенького — з найдрібнішої цятки, ну, хоча б на стелі. І вдивляйся в неї, вбирай очима, щоб проникнути в неї, як у клітину Первозданності, — і вона відкриється тобі, впустить тебе в своє лоно, аби ти вивільнився і сам диктував свою волю. Зачепи мізинцем ланку — і потягнеш ланц Усесвіту. Скільки тобі треба —

стільки собі потягнеш... Лише — в цілісному ретязі, не розриваючи ланок великої сув’язі речей..."

"Смішний дідо, — думкував я. — Геть бідака поплив розумом від переситу наук. Цятка на тюремній стелі, іцо звільняє... Ланц Усесвіту в гнилій ямі..."

Втім, смішним і дурним був тоді я.

Той поранок мені ясно свіжиться в пам’яті й нині. Глухо, як з води, брязкали по анфіладі замки — тюрма оживала до нового дня. Розбитий передсвітнім сном, я потягнувся до Гречина, аби прив’язатися до його заков. Так, як спутані коні, ми чекали щораннього входу наглядача. Тоді мій учитель м’яко зронив: "Це вже недовго".

Що "недовго", я не розумів. Але й не добивався пояснення, бо Гречин заходився щось виписувати на оберненому боці аркуша з посланням Мордка. А я згадав про цятку, з якою мені належить виправлятися. Задер голову і плинним поглядом обмацав стелю, вхопився за першу плямку, прикипів до неї очима. Темничні стіни підсвічував зачатий день. Іржава цятка на сірому тлі то губилася, то знов проступала, то

подвоювалася. Від некліпності в’янула зіркість, витискалися сльози. Зате свіжів мозок, не роїлися думки. Промите сльозою око вирізнило в руцій ляпці гостру випуклість, іржу...

"Цвях,— здогадався я. — Це ж мій клинчик з Петрової коробиці, яким я пробив горішній настил на даху. Я тоді загнав його між плит та й залишив там. І, розчарований тоді невдачею, вернувся".

Я дурковато захихотів до цвяха, як до чогось рідного з того, вільного, світу. То був кріпкий тригранний кований клинець, яким Петро Солома запинав ланцюг на колодязному воротилі. Старого моє відкриття несподівано захопило.

"Ти там був, нагорі? З чого плити?"

"З глини. З твердої паленої глини".

"Це добре, — сказав він. — Ми теж із глини. Але ми м’які. І в цьому наша перевага. Бо тверде ламається і колеться".

Гречин ухопився малювати на стіні вигнуте склепіння нашої стелі. Розсікав арку променями, що розбігалися від уявного цвяха, і щось вираховував збоку. Нарешті одну з ліній він потовщив і поклав посередині хрестик. І поцокав по ньому гачкуватим, як у птиці, нігтем: "Ось воно —найелабше місце яєчної шкаралупи. А арка і є половина яйця. Яйця, з якого повинна вилупитися твоя свобода". —Великі його очі блищали, як виноградини після дощу.

А далі вже була моя робота. І був інструмент — камінь, яким я доти поціляв у щурів. І бив я майже без промаху. Та легко метати з плеча, а спробуй — від землі в небо! Але часу на виправу було доста. Майстерність — це час і труд, помножені на терпіння. Добре, що сиділи ми з Гречином у крайній вежі, ні згори, ні з боків не було сусідства і мої грюки нікому не вадили. Скоро звик до них і він, відтіснившись зі своїм

грифликом у закутень. А я бив і бив у намічений відтинок площини над головою. Не себе я жалів, не своєї руки й голови. Я беріг камінь, що став мені, як дикунові, дорогоцінним оруддям.

З кожною дниною легшала моя рука, а ще одне око, здавалося, прорізувалося на шолопку голови. З кожною дниною росла в мені надихненість на нові потуги. По цілому склепінню розбіглося павутиння тріщин. Вони показували кладку плит. Але мій взір в’язався лише до одної, що приймала знизу уцари і при цьому глухо відгиркувалася. Моє рубило довбало плиту по лінії впоперек, щерблячи запечену цеглу. Порох скрипів на зубах, крив спітніле лице. Правиця налилася оловом, здавалося, що я міг би збити на льоту орла-турула. Ця відлита в міді птиця розпростерла залізні крила над верхньою баштою Паланку. Мадяри вірять, що це турул показав їм путь на нову батьківщину, себто на землю наших батьків...

Натруджене тіло передавало втому і серцю. Мені приснилося, що тюремна баня обвалилася й накрила мене тісним куполом, і я лежу в цім гробовці й задихаюся, як риба, що вхопила вітру. І твердь тисне й тисне на груди. Я прохопився — аж то Гречин трясе мене за плече і показує вгору, підсвічуючи блимавкою. Щось схарапуджено тріпотіло над нашими головами, кидаючи ламкі тіні на стіни. Летючі миші! Звідки?

На ранок усе прояснилося. Моя нещасна плита провисла, оголивши шпару, через яку й пролізли кажани. Либонь, коли топтали оту плиту з глини, здогадався я, то в форму підсипали вівсяну солому. Тому вона й не розкололася, а провисла. Ми невідривно прилипли до неї очима.

"Тепер належить молитися, аби служник не підняв д’горі очі", — молитовно промовив Гречин.

Але тюремники нічого не втямили, вони рідко піднімають голови до неба. Як, зрештою, й арештанти.

"Ти маєш рівно один день і одну ніч, — жорстко, як ніколи, відтяв мій навчитель, коли острожник засилив замок на дверях із тамтого боку. — День і ніч на те, аби здрулити плиту і вибратися через пролаз".

"Як? — вискнув я, змірявши очима висоту в три людські зрости. — Хіба я птиця чи миша з крильми?!"

"Ти — чоловік. Твій розум і дух — твої крила".

Що я міг на те сказати? Розум розумом, дух духом, а черево вимагало собі поживу вже. Я дістав камінець і двома кидками, пограйки, дістав кажанів. Ми спекли їх і з’їли вкупі з крихкими крильцями. М’ясо нагадувало смак дрібних рибок сікавиць, яких ми в дитинстві глушили при березі каменем об камінь.

"А тепер — до діла! — тріпнув він гривою і нахилився за чимось. — Ти добрий стрілець і це тобі згодиться", — підняв іржавий клинець. Той, що вчора ще вистромлявся вістрям зі стелі. Видати, провалився в шпарину, а може, й кажани помогли. Гречин розпанахав лахміття, оголивши ребра, стягнуті обкрутами шнурівки. Три роки тому я закинув їїна залізку в цей склеп. А напилок тоді закинути не вдалося.

Старий розперезався, поклав мотузяний клубок біля цвяха, підняв очі на зрушену стелю: "Слово за тобою, криничаре. Правда, тут криниця не долі, а горі. І мої числа тут не зарадять. Лишень — твій окомір і удача. Берися, хлопче, бо велика цінність на кону — свобода. Ти її заслужив, а головне — дозрів до неї".

Не знаю, який з мене криничар, але псів я в’язав і розв’язував на бігу, а було, що й на віддалі. З нудьги, а ще більше із жалощів я відкривав уночі кліті гачком на шворці, не підступаючи до стін псарні. І пси цілу ніч гарцювали собі на волі. Псарям діставалося від пана Лойка за недогляд… Але тут гачок не поможе, тут клинець має поцілити з підсічкою, як у меткого рибаря.

Я завузлив шнурок на залізку посередині й довго зважував на долоні. Це головне. Рука мусила звикнутися з ним, злютуватися, степлитися. Тоді вона видовжиться в кидку, полетить за ним тінню і встромить у познаку. Рука швидка й розумна, наш ум часто не встигає за нею. Я вірив своїй руці, вірив, що вона мене не зрадить; і в свою потаємну, пригаслу силу вірив, і в те, що по вірі моїй дасться мені нині.

Запах тюремного тліну піднімався, цідився вгору крізь діру в стелі й тягнув мене за собою. Я чувся легким, як кажан, мої ступні свербіли, готові відірватися від зачовганих плит. Притлумлена за ці роки кров збудилася і нагло забродила вином свободи. Я, як скажений пес, готовий був рвати ланци і нестися в дикий простір, щоб загасити цей нутряний вогонь. Ось що чинила зі мною клята шпара, що насмішкувато щерила з висоти свій беззубий рот. 1 я звільна, ніби ненароком, підкинув до неї прив’язаний цвях, крутнув обмотаним кулаком. Залізце шусьнупо в діру і зачепилося. Я урвав дихання, обернувся до Гречина. Той самозаглиблено щось писав. Моя радість не знала, куди себе діти. Обережно, як до нитки павутини, я торкнувся провислого шнурка. Легенько похитав ним. Клинець лежав майже поперек щілини, спираючись на сусідні плити.

"Мав би витримати, — почув я голос іззаду. — Скидай з ніг колодки. Станеш мені на плечі".

Я бездумно скорився. Поліз його тілом, як живим деревом, дивуючись — який дід міцний і твердий. По правді як дерево. Коли вже стояв на плечах, витяг з пазухи вишиті Соломкою клапті нецілої сорочки — рукави — і засунув у них руки. Обіруч ухопився за шнур, що натягнувся як волосінь на вудлищі з під дурениим сомом. Видихнув з воздухом страх, аби ще й ним не обтяжувати своє лазиво, і поліз. Я наче всихав і малів на вазі, а з лопаток вистромилися й затріпотіли крильцята, помагаючи підносити тіло. Та що ця мисленна поміч коло тієї, що приспіла здолу — руки навчителя бережно підперли мої п’яти і поволі піднімалися з ними. За моїм розрахунком, я вже минув висоту

сягнення його рук, та чомусь і далі чув опертя його прохолодних долонь...

(Я давно вже не той, не літаю, я твердо стою на землі й привчаю до цього інших, але часом земля вислизає з-під ніг і, втрачаючи звичну твердь, зависаю над проваллям, холонучи серцем, — і тоді невідь-звідки з 'являються ці руки, і підхоплюють мене лагідно, і заспокійливо гойдають між небом і землею, доки знову наберуся рішучості віднайти тверде і знову рушити вітру навстріч. Знаю я й те, що приспіє урочний час і я з тих вибавних рук вже не зійду долі, а смиренно скерую вгору, як тоді, в паланковій вежі, коли дерся на линві в рятівну розколину тюремного віка. І тоді визріє остання моя приземна подяка йому за все. А найперше — за подаровані мені дві свободи: свободу мислі і свободу дії.)

...Розтиналася шкіра на руках, і криваві плями зливалися з черленими нитками на полотнинах. Ноги, якими я сплітався зі шнурівкою, деревеніли від перетиску, та я таки дотягнувся до скалуби і засилив у неї занімілу руку. Тепер уже не боявся за прогнутий під моєю вагою клинець. Вільною рукою обв’язав себе за стан, а вільний кінець шворки продів під цілу плиту і на виступі затягнув вузлом. Тепер я висів більш безпечно, хоч і в нестерпній задавленості. Зате руки були вільні і я міг вигрібати з-під надломленої плити глиняну потеруху.

Гупнув кулаком — плита задрижала. Тоді я вперся руками за здорову основу і підців плиту плечем. Вона подалася. Ще раз напружився — глиняна плаха затріщала й, обдираючи мені твар і плече, обвалилася долі. В хмарі давкого пороху я закусив губу, аби не загубити притомність. Мереживо павутини хиталося під моїм подихом збоку, і я вхопився за нього зубами. Либонь, це й помогло мені. А ще поміг крик і плач — сльози м’якшили мені шлях. Я дерся стіною на приступку, як павук, — усім кострубатим і обчухраним тілом, всіма ранами, всіма болями і всіма надіями. Я виліз. Я був знищений, але живий. І я був іншим, бо був уже не в тюрмі.

Коли в тіло повернулося чуття, а в головутяма, я спустив униз шнурок:

"Обв’яжіться, я вас витягну", — шепнув у глуху темінь, силуючись повірити в свої слова.

"Тягни", — почув я за хвилину. То був його голос, але вже чужий. Голос, що обзивався до мене, як до чужого. На той час я вже впізнавав у голосах, як і в запахах, їх приховану наповненість

Шворка з несподіваною легкістю скочила вгору. До неї був прив’язаний папірець, згорнутий цівкою.

"Що це?" — здивовано зазвідав я.

"Це я, але в облегшеній подобині. Нащо тобі тягати мішок з кістками і кишками? А це згодиться в дорозі. Так я буду з тобою".

"Нічого не розумію", — сіяв я шепіт у затхлі сутінки темничної келії, а свіжий люфт піддашшя кислувато холодив мені нутро.

"За годину заступить опівнічна сторожа, то я маю час дещо пояснити. Послухай ще одну мою історію, останню.

— Він важко сів, уривчасто дихаючи, як після нестерпно важкої роботи. І я зрозумів, що мій навчитель мисленно дерся на дах разом зі мною. І зірвав собі серце. Говорив він тихо, з натугою проштовхуючи кволі слова. —Я був молодий, красний, дужий і жадущий життя, як і ти. До того ще й багатий. У всьому перший, носив голову в хмарах, а ногами ледь торкався землі. Молоде вино хмільне.

В посольстві юнаків зі шляхетних родин і мене відрядили у Фессалію, де в долині Темпи ми долучалися до мистецтв. За переказами, тут очищався від скверни сам Аполлон, котрий після цього заволодів

оракулом. Найуспішніших із нас тоді увінчали лавровими вінками. Мені його поклала на голову донька старійшини місцевого йому Лаїда. Її кучері, що пахли зеленою цитриною, обпекли мені не лише щоку, а й серце. Тої ж миті я смертельно закохався в неї, як той бідолашний афінянин у статую Доброї долі. Бо і в Лащи все було відточене й відшліфоване, як у статуї-ніс, губи, груди, живіт, пальці, божественні гомілки. Але вона була живою. Така ж, як я. І ми невситимо змішували свої живильні соки водно — в дурманне вино кохання.

Я написав батькові, що залишаюся тут для шкодування в місцевого ритора. І він прислав мені грошей. Я й справді знічев’я вправлявся в риториці, але більше — в любощах, якими заполонила мене Лаїда. Коли я вертався до тями, закрадалася підозра, що вона володіє чарами її давніх краянок піфій. Інакше б чому дні і ночі вряд я відгороджувався від світу на високому березі Пенею з любою чарівницею. Ріка несла у безвість густі, як єлей, хвилі, а зелене море шовкової долини пестило очі. В оливному гаю раювали птиці, а з розщелини при Кастальському кадобі сизо курилися запаморочливі випари з самої Гефестової кузні. Збуджуючи мене, Ла'ща довго купалася в тому джерелі, і вода стікала медами тілом бронзового литва. Духмяний вітерець з батьківських винниць трепетно злизував кришталь краплин з її пліч, з шовковичних ягід сосків, з ніжної платки лона. Я втрачав голову, я губив себе, а вона в прозорій туніці всідалася на високу триногу, як на постамент, і встромляла в рот лаврову гілочку, покусувала, відкриваючи перловий блиск зубів. Моя піфія, моя фессалійська цариця.

Мабуть тоді, перехоплюючи з її уст надкушений лавровий лист, запізнав я п’янливий смак слави і кинувся наосліп шукати її, обдурюючи і отруюючи себе. Бо слава і марнославство — два береги одної ріки...

Раз у дев’ять років з периферій скликали до Афін талановиту знатну памолодь на симпозіуми. Там вона змагалася в гімнастиці, музиці, живописі, віршуванні, тримала прилюдні промови на загадані теми. Відряджали й мене. Прощаючись, моя Лаїда мовила відчужено: "Ти переможеш усіх, тебе наречуть найпершим". — "Звідки ти це знаєш?" —

"Серце знає. Я ж тебе вибрала першою". —"Ти моя піфія-віщунка". — "Якщо так, то звіщую тобі й інше: ти ніколи не будеш моїм". — "Що ти кажеш?! Мені потрібна тільки ти. Я повернуся з Афін до тебе назавжди".

Вона не промовила більше нічого, обірвала листячко з лаврової гілки і посипала мені на голову. Мовчки й сумовито, наче це був попіл.

Афіни вирували на симпозіумах, як у старі олімпійські часи. Лишень тут у глядацькі ложа допускалися й жінки. Вони вітали наші успіхи плесками й захопленими зойками. Коли загадали нам малювали портрет, Мені позувала молода розкішна матрона з вузькими очима левиці. Я мучився з тими очима два дні, а таки змалював їх — пронизливі, холодні й закличні. Де мені було знати, що це мене вона кличе в свої потаємні жіночі кортячки.

На другий тур протиборств вона принесла мені перламутрову цитру, інкрустовану самоцвітами, і сказала, що на ній колись грав сам великий Олімпій. Хіба міг я на такому інструменті зіграти погано?! Коли ми на піску гімнасію зійшлися в кулачній боротьбі, я ловив краєм ока її іскристо-гарячий погляд. Здавалося, що благенька пов’язка на моїх стегнах ось-ось спалахне. Я вже знав, хто ця жінка

— Арента, перша пані Афін і Греції. І я бився, як лев — на очах правдивої левиці. Я і в риторському іспиті взяв собі за метод повадку цього звіра, котрий неспішно й непримітно йде слідом за ловцем, і в урочну мить звершує шлях пружним і точним стрибком. Так провадив свої бесіди Сократ, загадково й приховано, щоб наприкінці відкрити дохідливу суть блискучої істини. Так творив свої картини Павсон. Змальований кінь дригав ногами, лежачи на спині. Коли ж замовники обурювалися, Павсон відказував: "Переверни полотно, і лежачий кінь буце скакати". Дуже часто на те, що ми не розуміємо, варто глянути згори або знизу, чи звіддаля — і "кінь" стане на ноги.

Арента вчепилася у фаворита, сиріч у мене, чіпкими кігтями своєї опіки. Не скажу, щоб мене це зовсім не тішило. Така жінка! Але я марив Лаїдою. Всі спокуси благословенних Афін не замінювали мені її пальчика, якого вона тулила мені до губів, коли замість слів кохання я поривався виголошувати пишномовну пісноту істин. Без неї мені бракувало повітря, я йшов на околиці города, шукаючи повіви з цитринових садів. Бо так пахли її коси.

Настав час оголошення конклюзії, і сталося — мене назвали першим! Моя кучерява піфія мала рацію. Але й меценатка Арента тріумфувала. Вона власноручно піднесла мені вінок звитяжця симпозіуму. А після гучного бенкету мене повели в потаємний покій. Зайшла Арента, бритви чоловічків у її очах змагалися з хижим блиском діамантів.

"Ми перемогли, мій хлопчику!" — радісно вискнула вона, як вуличне дівча. — "Так, моя пані, — сказав я. — Це так несподівано". — "Для мене сподівано. Я подумала, що, можливо, ти хочеш подякувати мені". — "Так, я безмірно вдячний і готовий щиро служити своїм хистом вам і Греції".

— "Мені вистачає слуг, а в Греції багато талантів. Мені потрібні не твої таланти, мені потрібен ти увесь, коли я цього забажаю. А бажати я вмію і вмію гідно платити за свої забаганки. Ти розумієш мене, хлопчику?" — "Розумію". —"То якою буде твоя позитивна відповідь?" — "Так. Але зараз я мушу повернутися до своїх друзів". — "Іди. Віднині перед тобою відчиняються всі двері. Дуже високі двері".

Весь вечір, як заблуканий, я нипав Афінами. Гризоти роздирали мене. Я дав слово аристократа, та ще й кому! Голод привів мене в таверну малярів і каменотесів. Хтось мене впізнав, зчинився радісний лемент. Мені наливали вина, давили в обіймах. Один хирляк буцав мене кулаком у груди і сипів: "А панію Аренту я б намалював інакше". —"А ти намалюй мене", — попросив я несподівано. Тоїж миті він витягнув мене з-за столу й поволік у якісь нетрища. До ранку, збадьорюючи себе вином, малював мій портрет. І досить уміло. Поклав останню ляпку і

замертво впав на солом’яний мат. Я повернув полотно і ззаду написав: "Її величності Аренті. Дарую Вам себе на вічне користування". Маляру залишив на столі гроші, а картину віддав садівникові головного палацу Афін. І з легкою душею почалапав дорогою, що вела в бік Фессалії.

І знову ми стрілися з Лаїдою, злилися, прикипіли одне до одного, як стулки мідії. Долина Темпа обвівала нас пахощами серпня, а птиці щебетали заручні пісні. Ми збиралися побратися. В таку елегійну годину й прибіг перепуджений служник її батька. "Пане, втікайте світ за очі, бо за вами прийшли вояки з Афін. Хочуть арештувати вас як державного заколотника". Як був, так і кинувся я в Пеней, віддався його хвилям. І втікав безоглядно, доки не переступив границю своєї материзни... З Еллади долинали поголоски: мовляв, мої супротивники по симпозіуму написали донос, що буцімто я на гостинах виказував неподобні речі про наше монарше правління і про нашого правителя зокрема. Проте лише я знав, звідки ноги ростуть у тієї затії. Треба зізнатися, що ноги в панії Аренти були дуже гарні...

Так я мимоволі став бунтарем проти самодержавства, і довкола мене стали гуртуватися не тільки вигнанці-греки, а й інший непокірний народ. Рятуючись від нових сатрапів і замітаючи сліди, я носився по світах, притягуючи до себе зненависть одних і пошану інших. Вчився сам боротьбі і вчив інших. Світ ловив мене і таки зловив, і запхав сюди, на закрайок землі, кинув, як дикуна, в кам’яну печеру.

Що ж, сказав я собі в сокрушенні серця: ти зробив усе, що міг для поширення правдивої еллінської демократії; ти дав людям усе, що мав і міг. Тепер ти заслужив сповна насолодитися спілкуванням із нетлінними тінями інших еллінів — Піфагором, Платоном, Діогеном, Арістотелем, Анаксагором, Гомером... І вони радо ввійшли в мій тісний острог. Нам ніколи не було нуцно і сумно, бо муцра думка і одкровення духу люблять тишу і спокій. І свободу бездіяльності, як стверджував Сократ. Оце я тепер маю, дякуючи своїм тюремникам. А ти, синку, хочеш мене від цього визволити?! Що ці плісняві стіни — пфу! — вони мені не завада. Я близький до формули, яка водночас повалить каземати й тюрми всього

неправедного світу. Як ‘наш іржавий ключик, — вона вмент розімкне кайдани всіх стражденних і в першу голову — кайдани їх душ, їх совісті. Ось із чим я залишаюся тут, виряджаючи тебе на новий шлях живого пізнання.

...Ага, забув сказати про головне, з чого почав свою сповідь. Через рік після моєї втечі кохана Ла'ща вийшла заміж за багатого критянина. Я й це пережив, але з серця її не викинув. Вона й далі зі мною, в мені, бо вона моя половина. Ми з нею не що інше, як спілка розділених часток єдиної колись істоти. До цього здогаду прийшов колись Платон. Мені пощастило: я знайшов свою половину за життя. І Аренті теж пощастило. Де б я не був усі ці роки, назирці за мною йшли її гроші і її листи. У них одне й те ж: "Відтоді як ти подарував мені себе, ти завжди зі мною". Вона й тоді хотіла бодай арештом приблизити мене, замкнути при собі в золотій клітці. Вона й нині, послуговуючись владою і зв’язками, поривається мене визволити чи хоча б полегшити мою долю. Але я не приймаю цих дарів, бо не заслуговую їх. Хоча й не відбираю себе від неї, бо їй це потрібно. Цим вона живе.

Синку, ось що я скажу тобі наостанок: найбільша сила

— це сила віри; і найбільша краса — це краса вірності.

А тепер іди. Ти більше не будеш мене чути. Прислухайся до свого власного внутрішнього голосу. Коли навчишся його чути й розуміти, побачиш, що люди і світ теж прислухаються до твого голосу. І прислухайся до чисел. Рахуй кроки, рахуй години і дні, і труди свої розраховуй. І гроші рахуй; рахуй навіть за тих, хто цього не робить — і тоді й вони їх матимуть, дякуючи твоєму розрахунку. Якщо станеш на цю путь, якщо відчуєш, що це твоє, не забувай про головний клопіт Пісістрата.

Живи з вірою і будь вірним собі. І це тебе вбереже". —Останні слова пролунали ледве чутно, ніби з води. Зате почулося мірне хропіння. Натомлений днем, Гречин спав як дитина.

Я огледівся, темінь колола очі. Нагрітий дах потріскував під холодною росою. Я намацав зубці і потягнув черепицю. Одну, другу, третю. Вистромив у ніч голову. Тверда, пронизлива свіжість вдарила у перенісся, приглушила. Я вхопився за лату, аби не впасти в провал, з якого виліз. І тоді вчув із двору голос, що розворушив мене і зібрав докупи. Це був збуцжений собачий гавкіт. Пес аж захлинався з радості. Він учув і впізнав мене — мій Палений. Я пробрав ще ряд черепиць і нахилив голову. Палений дер писок у небо і зичливо скавулів. Його зацитькував довготелесий ліктор, що явно не був собачником. Інакше б легко розчовпав, що до чого. Він накручував повід на кулак і хряскав пса шапкою, аби той не буцив офіцерів. Вікнини їх касарні виходили на цей двір.

"Чі-і-і-іт!", — шикнув я тихим сичем. Палений завмер, та лишень на мить, передніми лабами скочив на стіну і став дряпатися вгору, до мене. Вартівник підняв голову і наші погляди в млявому мерехтінні гасниці пересіклися, зіткнулися чотирма вістрями. Я побачив, як страх скривив його чорні губи, а рука потяглася до ременя на плечі. "Не так скоро", — шепнув я, слідкуючи, як пущена мною черепиця ребром лягла йому на простоволосе тім’я. Той тріпнув руками і поклоном упав під стіну. Пес рвонувся й потяг за собою зм’якле тіло.

Я боязко оглянув порожній двір. Перша роса покрила брук, що міддю лиснів під ліхтарем. Ламкий вогник доїдав учорашню свічу. Міг кожної миті заступити сторож, аби поміняти її. Час тиснув на мене, пхав донизу І я, взявши в поміч гілляку липи, ковзнув із даху. Я відвик від вільних рухів, від чуття простору, я забув, що не маю крил. Галузка пружно поклала мене на землю, але лівій нозі дістався горбатий камінь. Кісточка хруснула, як роздушений горіх, і цілим хребтом пробіг аж до мозку пекучий вогонь. Палений від радісної чулості навалився на мене, притискаючи до лежачого вартівника. Зів’яле тіло було теплим, живим,

чуприна намокла кров’ю. "Кров — це добре, — подумав я. —До рана прочуняється".

Я відтягнув його в тінь, припер плечима до стіни, відмотав поводок. Це я робив навколішки, притлумлюючи біль у нозі. А коли спробував підвестися, мусив долонею затулити свій крик. Ступити на ліву ногу не міг. Спираючись на мушкет, я дошкандибав з ліхтарем до колодязя. Кусливими джмелями роїлися думки, доки я не встромив голову в повне відро, з якого зизим оком глянув на мене місяць. Я аж хитнувся вбік, зашпортався об корито, з якого, видимо, напували псів. І тоді прийшла студена ясність, що й продиктувала свій несподіваний рішенець.

Я відв’язав відро, відміряв ліктями на ланці потрібну довжину і обв’язав ним дерев’яне корито. За цією роботою Палений лизав мені руки, лице. Я взяв його за вуха і наблизив морду. Ми дивилися одне одному очі в очі. Пес щулився, дрібно моргав, посміхався. А я заламував йому вуха в боки і донизу, і говорив очима те, що мав йому сказати словами. Палений утробно мурчав. На широкій цямрині він дав себе вмістити в корито, і я стягнув поводок на повисах ланца. Згори прив’язав лампу. Пес дрібно трясся на лапах, хитаючись у чорному прорубі. Він важив немало, і я мусив весь час стопорити корбу залізною маточиною, аби корито не загриміло в безодню.

Шуміла спасенно липа, скрадаючи скрип коловорота —кого б це посеред ночі так спрага діймала?! Нарешті замітка на ланцові стала проти очей. Я припнув колесо і витягся руками на підмурок. З кожним порухом біль іскрив у очах. Посріблений місяцем ланцюг помічно захолодив долоні. Всім тілом я припав до наструнченого заліза і посунувся в сиру темінь колодязя. Липа свободи листячком шепотіла мені щось навздогін.

У розрахунках я змилився, може, на лікоть. Заліз у бічний лаз і підтягнув корито. Палений подячно куснув мене за вухо. Бідачина не знав, що його чекає. Я пустив його вперед, а сам коліньми і грудьми ліг у корито, прив’язав його своїм шнуром до сиром’ятного повідка. Пес

нерозуміюче оглядався назад. То був покладливий, бувалий пес. Я знав, що скоро він почує запах волі попереду. І це додасть йому сил. А я йому поможу. Я розмахнувся і пожбурив перед ним ліхтар. Бляха загриміла, а згарок ще яскрів світлячком. "Ньомаш!"— скомандував я по-мадярськи. І Палений різко рвонув, ще не розуміючи, що він із тяглом.

Я помагав йому руками, обвитими Соломчиним полотном, доки воно не розлізлося на криваве паздір’я. Ногу я не чув, вона спухла й задеревіла. Руки, обчухрані до кісток, теж не саднили — поріг болю переступився. Коли ми ставали на продих, я давав лизати руки Паленому. І мені легшало, і йому притлумлювалася спрага. Він не подавав голосу, беріг сили. То був розумний пес, але вже підмучений старістю. Через це його й випакували з псарні в сторожі.

Ядуча вільгість підземелля вищала очі, нудотні випари хилили до сну. Я боявся, що коли засну — то на віки вічні. Повертав до себе собачу морду і стискав за вухами. І Палений тягнув, корито шурхотіло далі. "Пес пса розуміє",

— шурхотіла й мені в голові перша приказка собачників. І друга — криничників: "Кожен сам проїдає свою дорогу, як червак". Либонь, це горів сухим жаром мій мозок.

Ми зупинялися все частіше. Скільки ми вже повзли і скільки просунулися — я не знав. У кромішній печерності загуснув час і обшир стіснився до доторку двох істот. Лише хрипи нашого дихання позначали, що в цій довжелезній могилі є щось живе. Аби не зомліти — бо тоді кінець усьому!

— я гриз гіркувату яворину корита. І раптом з писка Паленого вихопилося здушене булькання. Якби я й не розумів собачого говорения, то здогадався б, що збудило так його. Спереду потягло запашком снулої риби, гірчавою намоклої верби. Найперший, найгостріший у пам’яті запах мого дитинства. Ріка!

Здавалося, й сама кров кинулася вперед. Зате Палений з мукою долав кожну нову п’ядь, колінкував, сипів. Тепер уже я підсував його вперед, а відтак на руках тягнув корито з собою. Свіжак з ріки надув мені силу в груди. А може, то був судомний порив, що передує безсиллю? Ми вилупилися з діри в одній напівживій грудомасі, пов’язані сиром’ятним ременем і жадобою життя. Палений хотів жити — я читав це в його очах, що тьмаво скліли проти місяця. Хотів, але вже не мав для цього сил. Його життьова снага залишилася в печері, він простелив нею дорогу мені.

І тоді я заревів, як буйвол, не боячись себе виказати. Я гупав чолом об денце корита так, що воно мало тріснути, як тріснув мій терпець. А пес безвільно лежав у хвощах, ганьбливо відводячи вбік очі. Я перехилив його в корито, натягнув на себе шлею і потягнув до ріки. Там завбачив притороченого до вільхи рибальського дубака. Човен насподі води мав зовсім мало, якраз стільки, аби в ній озвалася колючими мурашками вивихнута нога. Я з змив натруджені руки і дав напитися з пригорщі псові. Та його спалена горлянка не брала питво. Я мусив поспішати — звізди вже в’янули в текучому мареві передрання. Якщо ліхтарник не наткнувся на битого, то друга сторожа виявить його точно. Чекай гвалтової сурми з Паланку!

Здоровою ногою я відтрутив від себе берег, тримачи ніс дубака проти течії навскоси. Тридцять протяжних загребин

— і я вже на протилежній обмілині. Обернув весло і, втикаючи обструг у дно, тихо посунув човна вгору. Місце тут не рибне — на березі пусто, лише туман ходив росяним сріблом. Десь коло млинарні дробилися голоси, там засипали перше мливо. В клубовинні досвітньої мжі я заплив під мостові ребрини. Вхопився за слизьку палю і видихнув суху гіркоту ночі. Крутіль ходила під днищем, і мені теж оберталося в голові. Я прив’язав човна і притулився до Паленого. Пес був твердий і стуцений — як вода за кочетом дубака, як кам’яні зуби дамби, як моє враз закоцюбле серце. Я не мав сили ревіти, сльози і кров запеклися в мені водно.

Я вивів човна на шумливу бистрінь і пустив за течією. А сам перевернувся через облавок у воду, закусивши в зубах паперову скрутку від Гречина.

У воді було легше, плавати я міг і з одною ногою. Мостом прогриміли кінні гонведи, передовий щось скоромовно розказував їм. Чи не по мою душу спіх? За двадцять літ ніхто не втікав із Паланку, хвалився колись пан Лойко... На березі я заліз у бузиновий кущ, перечекав. А коли стихло, потягся осокою, як перебитий вуж, до Жигової хижки. Хотів пошкрябати двері нігтями, та персти заклякли. Тоді клепнув у дошку двічі головою — і зомлів.

До тямки я вернувся у вогненній пропасниці. Ноги і руки горіли рівним пекучим жаром. На правому зап’ясті тверділа свіжа монетка воску. Наді мною горбилася в чорній вовняній реверендi кістлява постать. "Смерть?" — просипів я спаленими устами.

"А ти вже її заслужив? — запитав твердий голос, знакомитий голос. — Чим ти такий зосібний, аби тебе дочасно кликано туци?"

"Нічим", — прошепотів я, аби ще раз почути себе, усвідчитись, що це я, що живий.

"Ногу виправили, — гудів у ніс Божий Симко. —Лишилося дух поправити. Це скит блаженної пам’яті отця Йова. Тут кожна щербинка намолена, тут і павутина простягне тобі спасенну нитку. Пий воду, вщипни хлібця. Утробі твоїй перемученій зараз більше нічого не треба. Хіба що сон. Сон — то земне раювання нашої душі. Лишайся з миром до рана. А я пішов на молитовні чати".

Я спав, прохоплювався, аби впертися очима в темну тишу, і засинав знову. Цвіркун заколисував мене. Сон і явина злилися в одну тривку блаженну протяжність. Я боявся одного — що вона урветься. Часом, коли я розліплював повіки, в стіновій западині блимкала свічка, й на

приступці я знаходив горнятко з молоком, горішини, сколотий лопух із ягодами. Іншим разом намацав складену шматку. Розгорнув — вишите нагрудця сорочки. Знайомі нитки, знайомий манір шитва. І вістря голки, що десь-колись вишивала це, множинними проколами прошила моє відмерле тіло. Я ожив.

Печера була заглушена знадвору. Видати, така моя планида — сидіти взаперті. Але в’язнем тут я себе не почував. Монаший грабовий костурик поміг мені обійти притулище, видовбане в камені. Образ на стіні, заглибина для каганця, плетена з верби постеля, пристінна дошка, що правила за столик, лавиця з поламаною ніжкою — от і вся обстава. Сісти не було на що, і я взявся за поправу лавиці. В закуті було приперто ще зо три ціпки, я вибрав підхожий, аби вистругати потрібну для виямка товщину. На столі знайшов тесачок. Дереводіли з двору Влени так підганяли стільці, що до них не треба було ні цвяхів, ні клею. Дерево до дерева прикипало. А я виріс коло них, мені стружка досі пахне квіттям. Заструпілі рани заважали, та я силився і стругав. За тою роботою і застав мене Божий Симко.

"Виджу, що оклигуєш. Перша познака здоров’я — коли зачинають свербіти до роботи руки".

"Та яка це робота..."

"Не смій говорити про роботу непоштиво. Якою б малою вона не була. Мій найперший побратим казав, що робота —святе слово. Не так вже й багато їх, таких поважних слів. А він на цьому добре розумівся".

"Був монахом?" — запитав я задля провадження бесіди.

"Монахом? Аде, він був чисто світським чоловіком, водив дружбу з бражниками й любив погомоніти з блудницями, а зі священиками, бувало, що й гиркався. Не дарував ш святенницького лукавства. Ні, він був простим робітником, теслярував разом з вітцем. І до роботи мав

особливий стосунок. Люди для чого працюють — аби заробляти, правда? А він і грошей до рук не брав. Йому головне, щоб робота була доброю, досконалою, щоб любилася замовцю, а найперше — майстрові-вітцеві. Вони тяжко працювали, годували велику родину. Мій побратим дуже тішився, що працює для своєї матері, що годен якось влегшити її нелегкий тривок. І все він робив у покорі, в послуху, легко приймав убогість. А дерево він гладив із тихим радуванням. Вважав його найпридатнішим, найціннішим матеріялом. Тверде, сучкувате, волокнисте дерево мліло в руках майстровитих, як віск. І променило тепло, набране від сонця, а свою дужість, напиту їз землі, віддавало на тривку службу людям. Як його не любити, як не шанувати?! З дерева наша перша колиска, перші бавки, а по тому — інструмент у руках; з дерева ложка, стіл і постеля для солодкого спочинку і для супружних любощів; з дерева і зброя для войовника, і ключка для каліки; з дерева і дім наш, і остання домовина; з дерева і хрест, що увінчує земну нашу юдоль... Та що це я завернув на сумне? Якраз тішитися треба. Ти, виджу, обвикся, ногами-руками володаєш, голова на місці..."

"Що там люди кажуть?" — кивнув я на притулені двері.

"Різне кажуть. Під Зняцевом перейняли човен, а в ньому

— замордований пес, що сторожив у Паланку. Вартовому втікач голову провалив, звезли його до шпиталю. Гонведи літають, як комашня. Кажуть, що з Егера покликали якогось удатного псаря, аби вхопити слід".

"Вам, отче, боятися нема чого, я дубака повів водою під другим берегом. Ніякий пес не вхопить сліду. А той, що міг би, той пішов за водою". — Слова мої мерхли в розм’яклому горлі.

"Не гоже боятися богочинного діла. Це раз. А друге: коло млина ріка викинула під бережину тюремний сіряк і чуню втікача. Гомонить челядь, що втопився бідака".

Я оглядів себе. В печерній сутені й не зауважив, що вбраний у легкий овечий лайбик, а на ногах м’які повстяні бурки. Зрозуміло, хто віддав мою одежу ріці. Щиплива розчуленість заново напливла на мене.

"Дякую вам, отче, за все".

"Пусте, — відмахнувся той костистою пучкою. —Відробиш. Он уже лавицю поправив. Я принесу тобі рамці підрихтувати на образи. Недурно казав Петро-копач, що руки тобі справно служать".

Такого повороту бесіди я затаєно чекав. Погладив вишитий клапоть і скрадливо мовив:

"Добре б увидіти його, Петра".

"Тобі, синашу, нікого видіти не вільно. А тебе й поготів. Цей склеп потайний, мало хто. з братії про нього знає. Перебудеш, заможешся на силі й підеш собі. Далеко звідси підеш... А Петро Солома вторік із Мукачева вибрався, дворище лишив сестрінниці. Маєтний румун з Марамуреша доньку його взяв. Петро в нього криницю копав, то й запізналися. Кажуть, тепер він на соляній копальні за десятника".

"Як... вона віддалася... Юлина?" — глитав я слова, що не давалися, як тверді кислиці.

"Що чуцуватися, з дівицями таке стається. А вона дівка годна й руката. Здри, яке шитво! Петрова донька дала завити в нього твій нотарський документ. Аби не забути, коли що: папір той прихований у старому "Служебнику" на горішній полиці монастирської книжниці. Не забудь, це твоє сокровне, заслужене... Е-е-е, та тебе, виджу, не гроші бавлять і не Солома, а хіба Соломина... Синашу, жінки чоловікові не належать, бо не він їх вибирає, а вони його. Якщо вибрала іншого, — забудь її, випорозни з душі. Бо душа твоя й так без міри напхана жужелицею цього немилосердного світу".

"Душа моя нею повна", — скрикнув я в розпуці.

"Не розумієш, що кажеш. Душа нам не людьми дається, і люди нею не можуть володіти. Лише Той, хто її дав".

"Той, хто дав її мені?! А нащо?! Дав душу, а натомість забрав усе — матір-страдницю, родовитість, яку мають інші люди, свободу... розтоптав мій молодий вік, дозволяє гноїти в замковій ямі мого навчителя і десятки таких же нещасливців, відібрав від мене сердечну наречену, вірного пса... Та що там говорити, навіть ім’я моє відібрав, а тепер збирається забрати й вітцізнину і погнати в чужину... Чому? За що? Де Він?"

"Він тут. Він третій коло нас двох".

"Ви гадаєте, що Він тут, у цій землянці?"

"Не гадаю. Знаю".

"То чому Він мовчить? Я хочу Його чути?"

"Він мовчить, бо слухає тебе. Ти запитав — і Він тобі відповість. Але тоді, коли й ти навчишся слухати. А поки що спробую відповісти тобі я, Його слуга. Поглянь-но лише сюди", — чернець довгим темним перстом придушив таргана на стіні, сколупнув нігтем. — Що ти бачиш?"

"Темну плямку".

"І все? Придивися ліпше, синашу".

"Ні, не бачу більше нічого".

"Дивно. Якби ти був уважніший, то помітив би головне

— стіну. А якби був ще й проникливим, то міг би дещо й прочитати на тій стіні. Хоча б те, що ніхто від тебе нічого не забирав. Матір маєш, якщо вона в твоїй пам’яті живе. І дівка, якщо в серці, то залишається твоєю. Бо більше благо, коли сам любиш, аніж коли тебе. Маєш добре здоров’я, квітучу молодість, знаєш ремесла і набрався наук у вченого чоловіка, за що хвалю найпаче. І на свободі єси, вільний робити, що хочеш. Чужі, але щирі людкове подбали і про твій пожиток, про чорний твій день. А слуга Божий, сиріч я, прихистив тебе, пригрів, ще й стелить примовні словеса, аби впокоїти натруджену твою душу..."

"Простіть, отче. Дурна кров ударила в голову".

"Бог простить. А я ще не скінчив. Якщо довго вдивлятися в стіну, то вона може дзеркалом обернутися. І тоді глипнеш, а плямка не на стіні — на тобі! І зветься вона —гординя, непомірно роздута. Найліпший серед псарів! Не встиг відро зачерпнути — найліпший криничар! І вже благодійника свого й працедавця можна дурити, а тюремників водити за ніс. А бідолашного каторжанина хто використав для свого визволення, хто вірного пса заморив

— Господь з небес?! І до маляра блаженного хто легковажно приповз, чуючи за собою гонитву і накликаючи на нього чорну хмару?! І, полікований, зодягнений, нагодований —із п’ястуками на Небо..."

"Господи... прости... тут я... суди мене одразу".

Я впав лицем у Соломчине шитво й затрясся в гіркому риданні. Я сам себе не впізнавав. Але цим я тоді найменше переймався. Я довго хлипав, аж доки на голову мені не лягла м’яко тверда долоня.

"Ти знову покликав Його? Але ж Він нікуди не відходив. І тепер, коли плаче порожнеча твого серця, Він тут, аби вислухати тебе ще уважніше. Ти просиш Його суду. Це добре, але запам’ятай: Він засуджує не нас, а

наш гріх. І в цьому найвища милість нашого Господа... Я йду, залишаю вас удвох. Бачу, ви маєте про що поговорити..."

Не знаю, як довго я так клякав. Не знаю достеменно, що сталося того дня, але щось зрушилося в мені. Як у скресінь на провесняній Латориці, коли сіра зубата крига, що стискає панцирем ріку, враз колеться і кришиться, відкриваючи сонцю веселу прозелень води. Так і з моєї душі зійшла змііна шкура, в якій я гнітився і мучився ці роки. І в цьому другому моєму підземеллі явилося друге звільнення

— правдиве і до болю щемке. Відкрилася порожнеча моєї нутряної криниці. Її належало вичистити, вишкребти, звільнити від намулу, аби піднявся зі споду новий, чистий нурт.

Плямка на стіні... Як по-різному вчили мене її видіти Гречин і Симеон. Плямка на стіні... Вона принесла мені два звільнення. Перший навчитель вирахував його Числом, а другий — Духом.

(Заклався тоді в мені, як наріжний камінь у будівлі, позір на цей світ — оком і розумом його сприймати, а духом звіряти. Бо потуга і зрілість тіла невіддільні від сили й зрілості душі. Як той горіхо. Коли ще зелений, його не роздушиш, аби не пошкодити серцевину. А коли дозрілий, — тверде зерно легко відділиться від шкаралупи і зостанеться неушкодженим. Так і зріла душа легко відділиться від гріховного тіла і уникне його страждань.)

Другого дня Симко приніс мені рамці на поробку. Заодно поклав на стільницю грудку сиру, шкварки й вівсяний хлібець.

"Дякую, отче, але цього я не прийму Хочу постити".

"Чи не доста ти постив там, синашу?"

"Там я не постив, там я голодував".

"Добре кажеш. Щирий піст — велика спомога для подвижника. Вчить упокореності й мірності у всьому. Ніщо не кріпить і не молодить мене так, як постування. Кістки стають легкими, як у птиці. А серце веселе, як у хлоп’яти. З кожним великим постом я наче молодшаю на кілька років... Тут я приніс тобі деяку роботу, аби й руки були зайняті, не лише голова".

"Я майструвати люблю. А вас хочу попросити: розкажіть мені ще про того майстра, вашого побратима. Чого він досяг у своїй роботі?"

"Чого досяг? — старий влегшено присів на лавицю, поклав на коліна руки. — Хіба конче чогось досягати, змагатися за нагороди й похвали? Он павук які візерунки плете й не чекає подяки. Надлетить вітер, подре його плетиво, а він перечекає негоду й далі плете. Бо така його судьбина... А той тесля став таки-добрим майстром, його заповажали навіть старші. Любили з ним поговорити, бо він не лишень ремесло знав, а й письмо книжне. Вмів вилущити з нього посутнє, процідити казочки. Вибрати з них те, що чоловік потребує на щодень для скріплення духу. А сам придивлявся до храмів — як би свій збуцувати. Але не з дерева — для храму то слабкий матеріял..."

"З каменю надійніше", — підказав я.

"Ай, та його й камінь не задовольняв. Йому потрібен був матеріял ще більш надійний — людський".

"Кістки чи що?"

"Ні... Хоча я був колись на Чехах, загостював у братів-домініканців. І там завели мене до диковинної церкви. Іконостас, лампи й лавиці у ній були з людських кісток. Молишся, а на тебе чорними ямами очниць поглядають черепи, ніби запитують: "Чи підготувався вже ти до стрічі з нами?" Але ні, той майстер ... його, до слова, вже дехто навіть іменував

учителем... той майстер шукав не мертвий матеріял, а живий, сказати б — вічний".

"Хіба є щось таке, що стоятиме вічно? — подивувався я.

— Сам казки розвіював, а простого не розумів..."

"Храми дерев’яні струхлявіють, думав він, кам’яні теж колись упадуть. Та й у храмах отих величних, коли не правлять службу, порядкують лихварі, гендлюють торгаші, навіть хуцобу заводять, а злодійчуки витягують у роззяв капшуки... Не вдоволняли його такі святилища. А що, як Божий храм, міркував він, закласти в кожному серці людському?! Щоб він жив у тобі, а ти в ньому".

"Хитро", — вихопилося в мене.

"Не хитро, а мудро, — поправив чернець. —1 він розпочав цю немилосердно складну працю. Залишив батьківську робітню і пішов у люди. Але дерево легше піддавалося обробітку, ніж людська порода".

"Йому не повірили?"

"Еге. Люди й собі не вірять, не те що комусь. Добре, що хоч прислухалися до тих бесід. Його підтримав дуже праведний чоловік і щиро подивувався з величі замислу, бо доти нікому не вдавалося звершити щось подібне. Він закликав челядь слухати того, але його самого вбили. А тесля пішов далі, холодіючи серцем. Дехто і йому погрожував, хтось насміхався, а хтось мовчки співчував, як блаженному".

"Чому, за що? Що лихого він їм учинив?"

"Він волів, аби люди були ліпшими, ніж насправді. Аби відійшли від паскудства, впустили в свої душі приязнь, любов одне до одного,

навчилися прощенню, перестали ворогувати, а Божі заповіти сповняли нелукаво..."

"А сам він був таким?"

"В тому й заковика, що був, а вони були іншими. І їх це сердило. Чому тесля має їх повчати? А він приваблював їх, чим лишень міг. Навчився воду обертати у вино, множити хлібні паляниці і рибу цілими кошами, зціляв недужих і навіть вертав до життя померлих. Аби схаменулися, аби прозріли ті, котрі ще живі. Щоб не були мерцями при житті..."

"З таким хистом він міг стати багачем і можновладцем і силою примусити їх жити чесно й гідно".

"Якраз ні, проти сили він повстав і протиставив їй правду і любов. Скільки всесильних царів було, а силою нічого не домоглися. І де вони тепер, де їх праця і надбання?"

"А він, де він тепер, той дивний ваш майстер?"

"Послухай далі, це ще не кінець. Хоча його кінець уже був близько. Це відчували і його приятелі, і вороги. Та й сам він. Малодушні криво всміхалися: безталанний син, що покинув хлібне ремесло задля мандрівних штукарств і теревенів із голотою. Ті, що чекали хліба й забав для тіла, стали боятися його чудес. Аби не накликали на них нещастя! Верховники стереглися смути. Притомилися від ходінь і гонінь навіть ті його побратими, що були з ним і вірили йому..."

"Такі, як ви?"

"Так. Були, були й такі, що прийняли його напучування, як живу воду для сердець, і називали його своїм паном, ба навіть царем. Царем — у сенсі володарем їхніх душ. Хоча сам він називав себе Сином Людським. І

та пошана ще більше розпалювала заздрість і гнів старшини. Співчутливі радили: відступися, повертайся до свого дерева і живи, як інші живуть, не баламуть людей — їх не переробиш. Або ставай поважним священиком і матимеш добрий пожиток і шану. А де там! Він не відступався... Хто знає, як би все потекло далі, та один з нас видав його суддям. І був суд. Ніхто вже не чекав від нього чуда. А чудо сталося. Правда, таке, що на перший взір ніхто цього і не збагнув. Він дав себе засудити ні за що, він ні слова не зронив у своє виправдання. І через весь город повели його на кару, як збуя, як останнього злодія. І поклали на землю, на дерево. Востаннє він гладив долонями теплий шерехатий брус. Але недовго, бо руки прибили... Я часто гадкую про цю хвилину

— як прибивають до дерева людські руки, що доти пестили це дерево, згладжували його і зволожували трудовим потом. А тепер — кров’ю... Що він міг ще дати цьому дереву? І цим людям!"

"Отче, — здушено мовив я, — хіба ви розповідаєте про майстра? Про чоловіка?"

"Так, Він піднявся на хрест чоловіком, а зійшов нашим Господом. Але Його впізнали вже на хресті, оголеного, розтерзаного, скривавленого, що шептав щось до Бога запеченими вустами..."

"Чому так пізно?"

"Ніколи не пізно впізнати Господа... Ось і ти впізнав. Дивлюся на твої розбиті руки і маю на оці Його, пробиті залізом. Які вони схожі, ці руки двох майстрів, двох страдників. Не бійся, синашу, торкнутися до Його ран. Твої скоро загояться, а Його рани роз’ятрені навічно. Не бійся, Його це втішить. А я навчу тебе молитви Зріднення з Ним. Проказуй за мною:

Ісусе Христе, перебувай у мені, в кожній моїй часточці: в розумі, в голосі, в серці, в моїх устах, навіть

— на кінчиках пальців. Христе, перебувай в моїх очах і вухах, щоби благословити мої радості, щоб успокоювати мої страхи. Будь зі мною упродовж всього дня у всіх моїх думках, ділах і в бесідах. Якщо Ти є зі мною, все у мене буде добре, чи вдень, чи вночі. І світ буде ліпшим, коли Ти будеш сяяти через мос обличчя".

Симко пішов до своїх треб, а я ще довго дивився на стіну затуманілими від перечулення очима. Доки не запримітив перед собою таргана. Я збив його нігтем і роздушив на долівці. Аби не плямити стіну.

Відтоді найліпшими гостинцями для мене були Симкові бесіди. Він годував мене ними, як мудрий ворон своє пташеня. Медовою росою лягали вони на зворушене серце. Як нині світить мені з далини помки лита мідь його шляхетного лиця, отороченого посрібненою черню бороди, і запитливий поблиск очей з-під твердих кучматих стрішок. І впокорені руки на сутані добрячого сукна, що ледь прикриває м’які чобітки з телячої шкіри. І якесь тепле, мирне наповнення, що сусідилося коло цього чоловіка, де б він не був. І в тому наповненні мені було так любо, так прихисно.

Розказав тих днів Божий Симко і про себе. Як рибар вихопив із ріки колиску з посинілим дитинчам — повінь тоді широко несла злизані гражди горян. І обмастив дітвака собачою маззю, дав поссати молочка з каглянки, а відтак відніс живу надибу в монастир. І там, у теплому хлівчаті, він підростав. Випасав кіз, носив з хащі ягоди й паліччя, обходив садовину, прислуговував старому мовчазному отцю-настоятелю.

Той старець так мало говорив, що хлопчик навчився вгадувати його потребу по очах. Аж і сам підріс до послушника, прийняв постриг, діставши в заступництво ім’я святого Симеона. І навчений коло праведного старця монаших чеснот, завзятливо поринув у триб подвижництва. Спав, не стелячи, годинами колінкував на камені, вдягався в руб’я з жаливляної костриці, а в черепок свій сік лише принесене з лісу й городу, тоді як інші вмокали хліб у пахучу оливу і

смакували рум’яною з печі рибою. Аж у бідованих законників стягувалися в оскомі губи, коли той хрумтів щавлевою січкою.

Чекав молодий брат похвали й від настоятеля, а той і слова до нього не зронив від постригу. Сам напросився. Празникова трапеза була, Симеон ні вина собі не налив, ні до страв скоромних не торкнувся, розмочував черствий окраєць у варі. Вловивши привітну розвидненість на виду управителя, смиренно доповів: "Я, отче, вже четвертим роком муштрую тіло — і тепер можу спати на землі, їсти зело і терпіти всі злигодні й поневіряння".

Знадвору дочулося мекання отари, яку вівчар гнав з випасу до кошари. "Це добре, сину, — розтулив з притугою свої кволі уста настоятель. — Але зирни у вікно на того облізлого барана: він також спить на землі, живиться травою і терпляче зносить копанці і штурхи чередника. Поки що ти лише став схожим на того барана..." Старші ченці всміхнулися зморшками, а молодша братія пригнітила гигикання рукавами.

Невдовзі по тому Симеон зголосив себе скитником. Під оруцою пустельника Йова викопав собі в хащах черемхи землянку і замкнувся там на роки, гамуючи сум’яття самотньої душі й поборюючи поклики молодого тіла. Самітник Йов скріплював його словом у цій боротьбі, а ігумен посилав книжки, що вирівнювали його розмисли і, як тверді приступки, піднімали до ясних істин.

Наспів час, і Господь дав знак 'їхньому наставнику, що чекає його во вишніх царинах. І той прощався з братством. Покликали і Симеона. Стояв він посеред келії, хитаючись від незвичного простору і мружачись на лампади. Закосматілий, заструплений, з колінними мозолями, з хрипом у грудині й тьмавим блиском у запалих очах.

"Днесь-завтра, — прошепотів старець, — я складу послідній звіт земний. Та хотів би до того послухати твій —перший. Що почув ти в

глухій печері? Що відкрилося в мороці очам твоєї душі? Скажи короткими слова, не марнуючи ні свій, ні мій час". — "Отче, гадаю, що я очистився від помислів грішного світу й позбувся бажань крихкої людської природи". — "Оввa, то ти святий! — прохрипів сповідник. — А коли так, то йди у грішний світ і виправляй оту крихку людську природу. На тобі в поміч мою руку і мою ногу, — посунув свій гурджуваТий ціпок. — Там, у ляді, нова сутана, я не мав куди її одягати, а тобі на люди треба достойно виходити. Бо й Господь наш ходив у дорогих шатах і пахощів не цурався. Хіба мож до високого закликати, а самому стояти в брудоті й смердіти тліном?! Люди голодні краси і радості, а болота й злидарства мають по шию... Іди і моли їх високим перстом і дзвінким, чистим голосом. Шукай радість, чекай радість, твори радість! Це моє тобі благословення".

І покинув Симеон яму і пішов між людей. До слова кажучи, тої ж ночі, вже без нього, яма завалилася, гора проковтнула порожнину. З людьми, різноликими й різнодухими, спочатку було йому важче, ніж із невидимими печерними демонами. Та помічна палиця мудрого духівника була при ньому, і він побивав нею свою гординю і свою слабість. Сутужно було йому в миру, поки ноги самі не навчилися вгадувати путь, руки — посутню роботу, а нутряна молитва прикипіла до душі, як равлик до мушлі.

В Синайській пустині почув він від старого погонича: "Дурний, хто сидить дома". 1 звеселів ще більше серцем, бо дахом його було ціле небо без країв. А дорога стала його сутністю. Водячи світом — вертала до порога; ведучи до Бога — підводила ближче до людей; зводячи з людьми —наближала до самого себе...

Пишучи ціпком по глиняній долівці, як по мапі, Божий Симко витягував із пам’яті низанку країв і земель, які обійшов пішки.

"А де вам було найлюбіше?" — дозвідував я.

"Де б я не був, я був дома. Навіть живучи під Ланцовим мостом у Пешті, який там поштиво називали на "ви". Спав під рипучими мостинами, а вдень мурував із братією каплицю святому Гелерту. Той одчайдушний монах жив на горі у хижці із труску і проповідував кочівникам, що сіли на дунайських берегах. Люди опускали вуса з колючими кінчиками й такі ж колючі очі й мовчки слухали. В суворі, сутемні душі поволі пробивався просвіток Слова. Чернець ходив винницями й полями і сіяв коло земледільців своє сім'я — аби, жнучи для рота, збирали вони жниво й для серця. Поганських верховодців це гризло, і якоїсь ночі вони підпалили його кучу, а самого Гелерта запхали в бочку з набитими цвяхами й пустили її під гору в Дунай. Кажуть, розп'ятий у тій круглій домовині проповідник, скочуючись у прірву, гнівно кричав у дірку для чопа: "Схаменіться й покайтеся! Покладіть до стіп Господа гріхи ваші! А я вас прощаю. Дунайська вода з кров'ю моєю буце вам спасенною купіллю..."

І в цвинтарному гробівці у Відні живучи, я також чувся як уцома. Служив там монахом-комірником при цісарських родових склепах. У церковці стояла непримітна шафиця черешневого дерева. В кожній шухляді — по ключику з хрещатими борідками, змащеними льняною оливою. Ключі ті до замкових гнізд старих склепів, у яких спочивають кістки правителів. А новенький чертог без дверей дочікувався нового насельника Саду вічності.

Скорботне займище було обнесене білим муром, на дубових дверях — бомкало. Коли вмирає цісар, приносять його під ці двері і кладуть на землю — най востаннє втішиться своєю привільною маєтністю. Аббат, що відспівав його, торгає залізний язик. "Хто там?" — суворо запитує цвинтарний ключник. "Імператор Священної Римської імперії Леопольд Перший", — одповідає аббат. "Не знаю такого", — похмурий голос із-за муру. Знову стук у двері. "Хто там?" — "Ерцгерцог Австрії, король Угорщини, Чехії і Богемії, граф Тирольський, князь Опельнський і Ратиборзький, правитель італійців, іспанців, голландців, сербів, словаків, русинів та інших народів". — "Не знаю такого". І знову било гримить у ковані двері. "Хто там?" —"Нащадок Великого Карла, син

Фердинанда III та Марі'ї-Анни Іспанської, батько королеви Португалії, імператора Йосифа I та штатгальтера Нідерландів". — "Не знаю такого". Гупають учетверте. "Хто там?" — "Тріумфальний звитяжець битви при Гохштедті, композитор і просвітитель, жертводавець малярства, зачинатель університетів". — "Не знаю такого". — "Гуп-гуп-гуп!" — "Хто там?" — "Раб Божий Леопольд". — "Нехай заходить". І двері вічності зі скрипом прочиняються...

Бувало, що жив я й без даху, віття дерева слугували ним. Хоча б у священному Гетсиманському саду. Вигріб там собі гніздо під старою, змученою часом і безводдям оливою. Припам’ятно, як придибав я до Єрусалима вклонитися Гробу Господньому. Був ранок, і перший пук сонця протяв солону полуду сну — білі, як цукор, кубики житловищ ряхтіли на спадах горбів. Вітер сироко чесав сиве листячко чіпких олив, схожих на наші верби, і крутив клубами перепеченого пороху під ногами прочан. Усесвітня сторожка тиша замикалася над нами, як храмове шатро. Ми впали на коліна, втиснули чола в землю і клячали так, доки не провиднилося. І камінці не муляли нам стомленого тіла — може, тому, що Його сандалії колись ступали по них...

У чоловому храмі віри нашої стояв зуск мовної мішанини, сліпило мерехтіння свіч і пахло підошвами обувки з цілого світу. Кружний простір був поділений, як паляниця, на кусні, і кожен той церковний шмат мав своє убранство згідно з приписами їх канону. Важні ченці й роздобрілі священики порядкували в своїх вотчинах, простягали кожному тацю для пожертви. Я поклав і свою копійчину, вбережену в далекій і многотрудній дорозі. Жива ріка сунула, ламалася й спадала до крихітної печерки з жовтуватою плитою, з якої Він ступив у Вічність. Кіптява від тисяч свічок забивала памороки, але крізь неї тоненько пробивався запах тисячолітнього базиліка.

Після молитов, голодний, спраглий і вимучений, подався я вузенькою вуличкою в надії знайти десь криницю, а може, вщастить десь і голову прихилити. І вперся очима в напис під благенькими шатром: "Бідний мандрівниче, тут нагодують тебе". Я пересилив

облудну гординю скромності і рушив туди. Такі ж, як і я, сіроми сиділи в затінку, і перед кожним клали виноградний лист із вареною крупою, трійко смокв і горня води, підкисленою цитриною. Попоївши, хто бажав з дороги, міг прилягти на циновку.

"Ось я й прийшов до Тебе, — сказав я подумки. — Ось я й знайшов Тебе у Твоєму Вічному місті. Ішов через карпатські хащі, через тучні долини, через моря й мертві пустелі до величного Твого храму, а Ти тут — у злиденному притулку на вузенькій тихій вуличці. І чого б дивуватися? Може, Ти й тоді тут проходив і хтось із пращурів цих нещасних підклав плече під Твою жахливу ношу? А інший рубонув по вуху знавіснілого центуріона... Звісно, де і з ким Ти зараз можеш бути, як не тут і не з ними".

Тоді я вирішив сповна відплатити за оту вечерю з Ним. Півроку збирав я датки по вотчинах і ремісних робітнях і зносив у цей притулок для прокорму бідарів. Спав у Гетсиманії, в прикореневій норі, і щоночі пробивав мене піт жалості до Того, Котрого всі тут покинули напризволяще... Жалості, змішаної зі страхом, що буду заскочений тут нічними жандармами. Нас, волоцюг, інколи хапали, товкли палицями і викидали за городські ворота. Боялися чуми. Де їм було розуміти, що самі ми прийшли сюди за уздоровленням... Сім раз був я битий. Не прийняв мене той город. Як і Його останнього разу не прийняв. І повернувся я порожнем, з просвітлено-легкою душею, назад у свої пенати — через помаранчеві гаї, через спалений начервоно Сінай, попри Мертве море, що загуслою лавою підпирало сиве небо..."

Так розповідав Божий Симко.

Мине з тої нашої бесіди добрий окраєць віку і бурлацька планида приведе й мене в ті землі. Після денних трудів у копалинах пустельної Таби я любив лежати на охристій піщаній косі. За рухливим сувоєм моря, що тремтіло місячними лусочками, світили вогні Зойордання. Вони видовжилися низанкою світляків, наче беззоряне небо Єгипту зсипало

туди всі свої світила. Паркий вечір лягав мені на плечі, як зморений птах. Пахло сіллю, вітром і овечим потом — давні, як світ, запахи.

Десь тут, по захряслих міжгір’ях, Мойсей уперто водив пошарпане юрмище своїх людей і з гіркотою вдивлявся в їх погаслі очі... Десь тут, по зализаній морем рівнині, Рамзес літав на колісниці і обертався до зламаних рядів своїх голоп’ятих воїнів: "Приборкайте свої серця!" І ряди змикалися, загострювалися в живі піки. "Вперед! — горлав фараон. — Уперед в ім’я тієї, що змушує сяяти сонце!" Вони гадали, що він має на оці богиню, а Рамзес думав про свою любаску, яку обожнював з дитинства.

З гори Синай, розпеченої за днини, надлітав гарячий низький тиховій, перебирав моє волосся, шурхотів на папері піщинками, древніми, як ці застиглі кам’яні пагорби, схожі на переплутані людські тіла — от-от піднімуться й підуть. Я дивився на священний берег чужої і рідної для цілого світу землі й гадкував про свій Карпатський край. Про нашу забуту давність і наші замулені криниці. Про людей, котрі ті криниці копали й черпали з них воду — найсолодшу воду на світі. І неспогадана свіжість торкалася мого чола, а відтак —і мого пера.

Все, що внесено було мені в скит, я відрихтував. Не лише поправив і набив нові рамці, а й відновив полотна образів. Так, як учив мене Жига: котрі мильною водою, котрі —цибулиними вичавками, а котрі — тепленькою оливою. Лики святих посвіжіли, відмолодли. "Блаженні ті, чиї серця сповняють радість", — нашіптував я Симкові слова, трудячись над образами. Він теж радів обнові. Він умів поцінувати красу, умів їй радіти. Я сказав йому про це.

"Мій світ не барви, а Слово", — сухо одказав чернець.

"Але ж Слово теж має барви", — долучив я.

"І не лише барви, а й музику, і пахощі, і рух, і потугу".

"Через те я й готовий вас слухати й слухати", —прохопилося в мене.

Він скупо всміхнувся: "Що б ти хотів ще почути від мене?.."

Цей запит якось повис у недомовці. В його очах я прочитав недомовлене слово — "наостанок". Я вже був готовий, лишень чекав його знаку. Кров і сльози вже не текли, зате просочилася надія. Її жерело вже живило мене. Ще недавно я гадав, що моє життя зупинилося тоді, коли я втік з Паланку. Тепер я розумів, що воно звідти ж і продовжиться. Ріки течуть, і ми мусимо текти. Бо наша свобода — це постійний рух, дорога кудись, втеча від чогось.

Може, від страху. Треба йти, пам ’ятаючи Гречинову настанову: приймають того, хто приходить без страху. Навіть якщо страх із тобою, чини так, щоб вони не бачили його на твоєму лиці... Я вчився цьому, вдивляючись у незворушну і завше приязну твар свого монастирського благодійника. І дивувався: яким м’яким може бути твердий, як криця, чоловік!

"Я б хотів знати, — подав я голос, — чому ви повернулися, коли вашим домом є цілий світ, а служити Йому можна будь-де?"

"Прийде час і ти не будеш задавати таких запитань, ти навчишся не ставити їх уголос взагалі. Але тепер я відповім тобі. Я повернувся сюди, бо тут моє серце. Це більше, ніж дім. Тут дім мого серця. А серце має свої докази, котрих розум не помічає".

"А чому якраз тут?" — не вгавав я.

"Бо тут мій народ. Наш народ, синашу. М’якодухий, малокровний, терпеливий, притлумлений безпросвітком, мордований тяжкою працею, прислужливий чужинцям, покірний судьбі, пану й Богові. Може, за цей хрест, за недолю й дав йому Господь таку красну землю, таку милу бесіду..."

"Розкажіть, отче, щось більше про наш народ", — щиро попросив я.

"Е-е-е, — протягнув він, присідаючи на лавицю, — ніхто достеменно не знає, звідки ми і якого племені насіння. Ми скоріше віть цілого буйного дерева Божої людності, що довго варилася в часовому котлі, кипіла й мішалася, доки не загусли готові кусні. Народність — не те, що вона думає про себе в часі, а те, що Бог про неї думає у вічності. Сякий-такий хронопис ведеться з часів Уселенського Потопу. Одні схиляються до того, що наша історія бере початок у Палестині, інші вказують на античних гречинів і латинянів, хтось хилить у загадковий Єгипет, а хтось — у давній і величний Вавилон. І в кожного своя рація. Насправді ж високоорганізована людність на наших теренах порядкувала вже за два тисячоліття до Вавлона. По обабоки Карпат і далі, аж до Дніпрових берегів, де живуть наші кровні брати русичі-українці. Ніде в світі немає такої просторої смуги родючої землі, як там. За тривкий час під сонцем тут не було води, і рослинність напластовувалася в товсті шари чорнозему.

Так, земля наша була благодатною справіку. І саме вона стала лоном, яке виколисало провідні народи, в тому числі й наш. Сюди прибивалися різні поріддя ще в ту пору, коли розум людський лише починав засвічуватися. Було тут найтепліше, коли інші землі вкривали крижані кірки, навіть там, де тепер Кийов. А по Латориці, Тисі, Дунаю, на Балканах буйно росли трави і водилися тучні стада, ріки кишіли рибою.

Знакомитий монах якось показував мені на горі Сар біля Кіральгази давні печери, давніші, ніж ця, в якій ми сидимо з тобою. Оті ями вигребли собі для житловищ прийшлі люди. Гори клали на них свій відбиток. Вони ловили звірину й рибу, збирали коріння, горіхи, мед. То були смуглі, чорноволосі й дуже кріпкі люди. Це був народ айнів (чи не від них наше слово "айно", що означає "так"?) Вони рушили на схід і дійшли до островів, на яких тепер Японія. Частина з них перейшла до Америки, бо море тоді було суходолом. Вони заселяли безлюдні простори і з часом постали як окремі народи — майя, ацтеки, ірокези та

інші. А ті, що залишилися, створили в Тихому океані свою державу. Згодом їх відтіснили маньчжурські племена, що прийшли з войовничими вождями-сьогунами. А айни розсіялися по Далекому Сходу, ще й досі там живуть крихітні народності, що в бесіді промовляють і наші слова.

Коли потепліло й на інших обширах, декотрі роди з карпатських теренів подалися геть, сюди прибивалися інші.

їх гнала по світах нутряна потреба мандрів, пізнання, відкриттів. Племена мішалися й училися чогось одне в одного.

Нарешті призвичаїлися до землеробства, вперше це сталося на наших землях — по Латориці й Тисі, і далі за Карпатами. Простори були величезні, земля родюча, волога й пухка — продери палицею і сій. Ті спільноти себе ніяк не називали. Жили вони в глиняних хижах десь по десять душ, поселення з 12-15 житловищ клали колом, посередині горіла родова ватра, а від неї променями йшли провулки до кожного порог. Сіті, обігріті і зріднені в общини, люди мали свою розвинуту бесіду і свій духовний стрижень, що держав їх купи, збивав у єдину народність. То були наші пращури —протослов’яни. Сліди їх прожитку залишилися на берегах нашої Боржави.

На одному місці вони жили по 50-100 літ, доки довкола родила земля. Її ще не вміли вдобряти. Бо й нащо — землі було неміряно! Так вони мандрували цілими селищами, беручись на схід сонця. Ці вдатні орачі вже йменували себе оріями і мали за богиню Оранту. Поступово дійшли аж до Інду і змішалися з тутешнім народом, маючи на нього великий вплив.

А на наших просторах потому хто лише не товкся! І греки-мікенці, що селилися по Тисі. їх перегодом вибили дорійці, які, до слова, привезли сюди винну лозу. І кіммерійці сюди доходили з Понту, з великого болота, прозваного Чорним морем; і скіфи, і сармати. Вкоренилися тут анти (так їх пойменували греки: "ті, що живуть проти

нас"). Либонь, від них і ведеться праслов’янський корінь. Але готи (боги!) на чолі з Германаріхом розбили антів, уціліли лише розсіяні по карпатських теренах склавіни. Дочуваєш, як звучить це слово? Майже — як слов’яни. Тому в нашій крові різноплемінних складників більше, ніж літер у цьому слові. Та й, казати правду, слов’яни різнилися поміж собою, як персти на одній руці.

Коли варвари прибули з Аттілою до Європи, слов’янська людність давно вже постала в часі. До слова, Аттіла, якого в страху йменували Божим Бичем, умер тут; його ратники перегатилиТису, викопали могилу й загребли великого войовника в золотій домовині, а ріку пустили знову своїм руслом... Посідали наші землі й войовничі хозари; за Карпатами, де нині галицькі русини, був їх чільний осередок. Слов’янські племена, що вийшли до Дніпра, тіснили хозарів. Вів їх провідник русів Кий. А потім постала перша державність полян, що переросла в Київську Русь.

Перегодом і в нашому підкарпатськомукраї зав’язалося Ужанське князівство, його волостелином був Лаборець. Либонь, імено йому склали з двох слів: лаба-нога і рекс, що латиняною означає цар... Ось така наша земля, з якої пішов розвій людності на захід. І такий наш народ. Як устояне терпке вино. Я, синашу, крім іншого, опікуюся в обителі й винною пивницею. То в часі діткнувся й до цього рукомесла. Найліпше вино те, яке "женять", змішують з кущів різної лози. А ще ліпше — тривкого монастирського настояння, коли старе вино заливають молодим, зачоповують і три роки бочку не рухають. От я й думаю: може, й наша племінна кров такої змішаної рецепції?.."

"Звідки ви все це знаєте?" — не здержав я подиву.

"Звідки? Тоді, у Відні, я недовго служив при склепах. Умер доглядник цісарського книгосховища і мене, як придатного каліграфа і знавця давніх язиків, призначили на його місце. Дев’ять літ я відбув при книгах".

"Книги — це добре", — згідливо мовив я. І з тугою згадав Гречина.

"Так. Книга, синашу, — це більше, ніж книга. Бо коли читаєш добру книгу, вона ніби тебе зчитує, входить у серце живильним єлеєм, кріпить дух і просвітлює мозок. Таких книг мені немало перейшло через руки. З них я пив мудрість, з них визбирував і крихти хронопису нашого народу".

Наш народ... Не раз ще ми верталися до цього предмета. І коли після протяжних блукань я знову вживився в Мукачево, Божий Симко ще топтав пішнички Чернечої гори. Лише поставою подався, зм’як, як петрів батіг по першому морозцеві; і мідь його лиця побуріла, зжужмилася; не встаріли тільки випитливі сірі, як давнє олово, очі. Очі, що здавалося, виділи на п’ять ліктів у землю. У них я й шукав тоді для себе роз’яснення.

"Не розумію цих людей! — кипів я праведним гнівом. —Я для них і те, і се чиню, даю спомогу, на те напучую, до того призвичаюю, витягую з гною, а вони лише тихо посмішкуються і ще глибше залізають у своє тепленьке баговиння..."

"Ніколи не чекай, синашу, подяки за добро, —влагіднював мене Симко. — Така помислива людська натура. Люди тайкома ненавидять свого благочинника. Та й не звикли, що хтось щось дає за так. Знаєш, як тут кажуть: хто з панами оре, той задом волочить".

"Не треба мені ні подяк, ні доброти від них. Хочу бачити розум, робітність і честь. А от що їм треба— не знаю".

"їм потрібна земля, їжа і гроші", — сумно всміхався монах.

"Хе, я гадав, отче, що ви скажете про Бога ..."

"У голодних немає Бога. Ти перше дай хліб у руки, а молитва сама їх знайде. Життя розумніше за чоловіка. Тому провадь своє діло, не озираючись ні на кого й ні на що. А ми будемо провадити своє".

"А що мені ще лишається..."

Ми сиділи тоді під липою, де Симко любив перед вечірнею спочивати. Він поклав свою легку руку на мою і з особливою теплінню в голосі мовив: "Милий мій синашу, твоє і моє життя — не те, що коїться з нами, а те — що відбувається з тим, що ми чинимо. Із тими, для кого ми це чинимо... Ми з тобою покликані кожен до свого. І повір, велика радість захована в тому, що ми цей поклик чуємо і скоряємося йому".

Так він сказав мені тоді. Чи потрібні були ще якісь відповіді?! Три роки ще по тому черпав я з його криниці звонкову мудрість, позирав на світ, на довкружніх і на самого себе його очима, слухав його вухами. А мав він направду вище бачення, вищий слух. Якось на моє дитинне запитання "що таке щастя?" відповів нараз і коротко: "Щастя — це бути очима і вухами Господа".

У повінь, що заскочила Мукачево падолистової ночі, ми з рибарями ходили човнами і забирали з затоплених вулиць людей. І Симко був з нами, він першим заходив на поміч у воду. А був у коротких своїх чобітках. По тому напала його якась нагла пропасниця і за який тиждень спалила дихалку дотла. Як принесла його колись сюди ріка, так і прибрала тут. Одним берегом іде життя, другим — смерть. Господи, пом’яни свого праведного слугу, коли прийдеш у Царстві Своїм!

... А того вечора в скиті він довго не підводився, наче скельний вируб стелі давив на похилі плечі. Нарешті набрав повітря і зітхнув: "Завтра до дня брат Никодим поведе гурт прочан на Кийов. їх восьмеро, ти — дев’ятий. Купно з Богом і підете".

Я розуміюче хитнув головою. А він витяг з бокової тайстрини мій полотняний пояс, про який я вже й забув.

"Ні, ні, — відхилив я його руку, — залишіть гроші на милостиву потребу".

"Ану лиш підперізуйся! Два срібні нікого не спасуть, а тобі можуть прислужитися на чужині. Якщо ти вберіг їх у темниці і в погоні, то вони й поготів мають бути при тобі. —Персти його намацали в торбичині щось іще — скручену паперову цидулку: — Ти зубами її закусив, коли Жига знайшов тебе на своєму порозі. А сам він, добра душа, намалював тобі образок святого мученика Панкратія. Він

заступається за тих, хто поневіряється. Коли тобі буце зле, Панкратій обійме й розрадить".

Образок був намальований грубим теслярським олувком і залитий лаком. Щипливо пахнув воском диких бджіл. Доки я його розглядав, старий видобув інший дарчик: "А це — від мене..."

"Яблуко?" — здивувався я.

"Яблуко. — Він тримав його за хвостик. — Але не просте яблуко, а з розумінням. Якщо ти вирушиш, скажімо, від цього хвостика і буцеш іти все прямо й прямо, довго-довго, то куци прийдеш?"

"Повернуся до хвостика..."

"Добре кажеш. Не важить, як чоловік стоїть і як він іде. Важить — куци йде і куци приходить. Пам’ятай про це яблуко. А тепер можеш його з’їсти на здоров’я". — Симко поклонився мені, примкнувши очі, й пішов. Пломінець на ґноті війнувся за ним і знехотя вернувся, причах. Я прислухався в сутемній скляній тиші — гора гуціла на погоду.

Світанкова марь сповивала наші сірі тіні, коли ми рушили підбережжям. Перед тим, стоячи в напутній молитві, я радше вчув ніздрями, ніж запримітив те, що хотів знайти перед дорогою. Під брамою монастиря притолочено росла хрінниця, котру й кози обминали. Цю травицю варять, аби спекатися блощиць, а хитрі дівки віднаджують нею нелюба. Мені зілля потрібне було для іншого. Я набив хрінницею постоли, запхав жмутик за пазуху, встромив стебло в рот. Нуцотна гіркавість умить вивітрила млявість після безсонної ночі.

Цілу ніч я перечитував буквені ряди Гречинової руки, які він старанно вивів — коли?! — на звороті Мордкового листа. Він писав їх для мене, знаючи наперед, що буце оказія подати мені навздогін ці напуття.

Мене не здивувало, що кожній настанові передувало число.

"Найдорожчий мій сину, даю останні тобі уроки — як маєш уладнати в своїй душі звичаї, котрі порятують від хибного шляху, добудуть тобі чесне ім ’я і постелять життя в добрій славі.

1. Богові молись. 2. Батьків люби. 3. Родичів шануй. 4. Дароване бережи. 5. З добрими знайся. 6. Не кличуть — не йди. 7. Будь охайний. 8. На вітання не скупись. 9. Старшому поступися. 10. Вчителеві корися. 11. Живи у скромності. 12. Дбай про майно. 13. Будь ревним у праці. 14. Дбай про дім. 15. Позичати не відмовляй. 16. Кому даруєш, зважай. 17. Гостюй рідко. 18. Не пересипляй. 19. Жону люби. 20. Присяги дотримуй. 21. Вина не перепивай. 22. Воюй за отчизну. 23. Не будь легковірним. 24. Легковажних уникай. 25. Книги читай. 26. Що прочитав, пам ’ятай. 27. Дітей навчай. 28. Будь лагідний. 29. Без причини у гнів не впадай. ЗО. Нікого не висміюй. 31. На людський поклик не запізнюйся. 32. Не відмовляй у порадах. 33. Чесноти вигострюй. 34. Вправляй тіло. 35. Гри в карти і кості уникай. 36. Словесність рідну й чужу вивчай. 37. Доброму плати добром. 38. Порадами не розкидайся. 39. Не лихослов. 40. Суди по правді. 41. Олжі ні в чому не припускайся. 42. Близьких переконуй терпеливо. 43. Слабшим не гордуй. 44. Діла силою не верши. 45. Встановив закон — дотримуй його. 46. Добродійство не забувай. 47. З

убогого не смійся. 48. Судити не поспішай. 49. Чужого не пожадай. 40. Берися лише за добре діло. 51. Будь люб’язний".

Напуття були виписані стовпчиком, а числа округлені, поцятковані, похрещені й посновані плетивом ліній. Цю хитромудру павутину й силкувався я розчовпати до ранку. Та намарне.

Тепер ми шли цугом, беручи вліво, на кам’яницю, що вела на ляхи. Йшли мовчки, пересохле листя тріщало, кришилося під ногами. Доки я крився в ямищі, заосеніло.

Під Черленою горою ми стали, аби прощально вклонитися Мукачеву, що рябіло в долині, перетяте синьою косою ріки. Я добіг зором до Паланку, вхопився за сіру цятку злощасної вежі. Чи він там і далі? І як йому там? Напружені очі запекло

— і замок зламався в набіглій сльозі. Я ще силкувався знайти затуманілим поглядом Соломчину дільницю, але горбатий подорожанин настійливо торгнув мене за плече.

Згори ми побачили, як розпутиною тяглася ламка вервечка псарів, кожен держав на повідці двох-трьох псів. Попереду чвалав жеребець чолового пікера. Я одразу впізнав його ключкуваті рамена — пан Лойко! Хоча виправа його вже була не тою, і чоботи забрьохані болотом, і комірець не свіжий, і втома нарізала за ці роки зморшки на чолі. Страх закаменів мені в грудях, тіло в шлючих мурашках увібралося в рясу. З того часу я заматерів, заріс, каптур спадав на очі —не мав би він мене впізнати. І для псів я мав віднаду —хрінницю. На неї покладав велику надію. Брат Никодим витяг і-за пазухи павісу з Богородицею, прикріпив до патериці, поніс перед собою. Порівнявшись із псарями, вклонився: "Мир Божий над нами!"

Псарі кивнули. А пан Лойко відповів тріскучим, як лист під ногами, голосом: "Хто такі і куди?" — "Божі люди ми. Зачинаємо хід до Лаври

Кийовської, аби вклонитися мощам нашого преподобного рождака Мойсея Угрина". — "Кожний підходь до мене й називайся", — втомно скомандував пікер.

Ми видовжилися чергою. "Я Никодим, інші за себе скажуть. А задній неборак народжений глухонімим. Служка при отцеві Симеоні, котрий панів офіцерів сповідає". Мої попутники голосно казали свої імена. Псарі запалили люльки. Пси млоїсто кривили писки, мотали головами, чуючи звіддаля осоружний припах. Коли дійшла моя черга для поклону, пан Лойко сердито шарпнувся до обслуги: "Хто дав зволення курити коло псів?!" Лише я тут розумів, що псів дражнить не дим від бакуна, а зовсім інше.

Від самого же пана Лойка ніяк не пахло. Він загубив свій запах. Кажуть, коли чоловік утрачає свій запах, він утрачає потугу, внутрішню твердість. Але так це чи ні, знав лише він сам.

Тоді він так і не зустрівся з моїми очима. Зате я краєм ока запримітив приторочений до попруги коня мій тюремний сіряк, викинутий на берег Божим Симком. Вони все ще мене шукали. А ми пішли собі розпружено далі. Мовчазним ключем потяглися. І птиці пролопотіли в небі, правили, як і ми, на схід сонця. Вітер бив їм у груди, і летіти від цього було легше. А людині проти вітру йти важче, бо людина не має крил.

Приставали ми рідко й накоротко. Гріли руки над ватрою, їли присолений хліб і солили вогонь, аби позбавитись застояного запаху. Уже за Мохнатим, перед спадом на другий бік Карпат, востаннє напилися води з поточини, що дзюрила з-під скали. "Пий, броднику, — глипав на мене скоса, як птиця, брат Никодим. — Рясно мочи нутро. В дорозі часто змочують колесо під обручем". Я пив смачно і жадібно, аби напитися своєї води надовго, на півжиття.

Своя вода... Які прочуття збурюють ці прості слова! Бо все па світі схоже, лише не вода. І все па світі має запах, лише не вода. Зате на

смак вона така різна. О, на цьому я таки розуміюся! Навіть коли п ’єш ту саму воду з різного посуду — це інша вода. Із залізного горнятка вона солодка. Із скла — тверда на зуби. З каменя — тяжка для серця. Із жмені —м ’яка й податлива. З дерев 'яноїконовочки — сонна, притихла. З листа лопушного — гіркувата й щиплива. З волового рогу — ламка. Через тростину — вичахла, перестигла. А найсмачніша вода, коли тягнеш її з жерельця губами — гостра, дражлива, ситна. Тоді вода довірливо відкривається тобі, як жінка, що простягає свої уста.

Ми йшли, а дні відлітали вкупі з листям, всихали й коротшали. Ми вибирали дороги малолюдні, околичні. Ми держалися течії річок. "Риба може не знати, куди пливти, зате знає це ріка", — казав брат Никодим. Дзвінкими ранками дерева всідалися під важкими росами, і моє серце купалося й свіжіло в привіллі днів. Я зживався з простором і розчинявся в часі. Я відчував, що якась таємнича Рука водить мене цим світом. І передчував, що ця Рука знайде для мене схоронне місце, де я можу зачаїтися; вона засвітить ніч звіздами, аби я, не падаючи, міг блукати в темряві; і вітром спасенним завіє сліди моїх ніг, аби збаламутити переслідувачів. У свіжих водах очистить мене, у віщих глибинах зміцнить і на сонячних долинах зцілить гіркими травами...

Ніяка промовленість не охопить те пережите й прожите мною, те, за що я дякую Тому єдиному, що приймає мою темність і мої сумніви. Любов Його знаходжу й визбирую на кожному кроці і повертаю Йому, як найдорожчий мед моїх трудів.

Я вертався заднім зором назад — і видів хлопчика, що топче п’ятами порхавки на толоці; занурює личко в траву і слухає, як ворушиться коріння; клякне в намулі ріки з розпростертими руками, і риба, як задурманена, йде в його обійми; дереться крізь шипшину до сойчиного гнізда, а потім дає щенятам зализувати подряпини... Мені здавалося, що я вертаюся в рай дитинства, а це душа верталася до мене, теперішнього, обновленого, щоб іти зі мною далі.

...А далі було всяко — рясно і густо, звично і чудно, стерпно і не дуже. В мене стачить пам’ятливості все те описати, але чи стане твого терпіння, дорогий читальнику, все те зчитувати? Шануючи твій час, а рівно й очі, я міг би попасом, як молода козичка, пробігтися горбами й видолинками свого життєпису. Там скубнувши, там хапнувши рісочку, котра соковитіша, посутніша.

Міг би розказати, як у яругах Подолля заскочили нас якісь збіглі люди і ми стали кружка в оборону, як навчив нас брат Никодим, наїжачивши гостряки палиць. І ті харцизи з галайканням посунули на нашу купку. Горбун Григорій колесом кинувся їм під ноги, першому простромив пах, другому перебив ноги, і сам був потятий різаком. Мовчкуватий здоровило Шимон перебрав від поводиря хоругву, згорнув її і наконечником з кутим хрестом зачав хрестити голови напасників — аж черепи тріщали! Доки і його не досягло чиєсь било.

Наші дрюки проти їх заліза не зброя, розумів я, і голу руку можна подовжити лише одним способом. Скочив до намитого шанця, закотив рясу і набрав у неї каміння. Жбухав я навісно і прицільно — межи цятки очей. Рука не знала промаху, то один скрикував, то другий. Напасливий гурт похитнувся і став. А я вже набивав новий подолок, вибирав вовкуваті вирла і посилав їм камінний град. Та ось рука здригнулася й повисла ціпом, а тіло зламалося навпіл. Пекуча гарячінь розтеклася в нутрощах. Падаючи навзнаки в рівчак і кривавлячи воду, я чув, як у скроні гупають копита f лункий подзвін протинає вуха. Далі щось захолодило мені черево, щось давке перетисло серце і наче з другого берега, через шумний вир, пробивалися голоси:

"Ратищем’го дістали. Міг бути наскрізь прохромлений, та монета в поясі здержала вістря. Ковзнуло під ребро". —"Пусте, очухається ваш ченчик". — "Він не чернець. Рукомесник єсть, криниці копає. Може б ви його, панове, на свого воза поклали. Десь і згодиться при службі". — "Хіба що могили копати, бо криниць на Украйні повно. А от з могилами нестача. Го-го-го-го!" — "А ви, добрі люди, приберіть собі той рятівний дукат. Хоч і щербатий, та срібний". — "Що мелеш, монаше! Ми собі гроші

добуцемо шаблями. Ти ліпше благослови на дорогу, бо кров’ю тяжко привертати Божу ласку". — "Ідіть у мирі, здорові й бережені

Господом!" — "Ой, не знаю, отче, чи в мирі... Клади вже свого продірявленого на фуру, та гадкуй, аби нам торби не закривавив... Гей, уклоніться там і від нас Кийову! Кажіть, що кістьми дорогу до нього стелимо. А ви, товаришочки, нумо в сідла! Егей!"

Бесіда прибутніх дуже до нашої була подібна, але якась кругліша, наспівна, підбита вольним вітром. Мою рану змивали горілкою-полинівкою з розколоченим у ній гарматним порохом, і скоро вона засохла й затвердла, як кізяк. На п’ятий день я саморучно правив однокінною каруцою, а по седмиці путі вже обходив коней, носив воду і хворост до таборового вогнища. Відробляв свій порятунок.

Волею прикрого нападку так і не судилося мені вздріти осяйні верхи Печерської лаври, зійти в достославні печери, де кожна п’ядь дихає святістю. Брат Шимон дорогою оповідав мені про них скупо, але з душевним придихом. Той чоловік за життя сходив п’ять палиць, на яких були вирізьблені заповітні місця. Та що мандри ніг — як палиці стираються, так стираються й наші сліди на землі...

"Скажи, що відчуває там душа?" — доскіпався я до запеклого мовчальника. — "Для цього не доберу слів. З брови висмикують найдовшу волосину, з вії — найкоротшу. А там усе рівне в своїй високості. Хіба я скажу про ті храми ліпше, ніж пророк мій однойменник єпископ Симон: "Нікчемність людська гадає, що володіє світом. А я волів би тріскою стирчати за ворітьми або сміттям валятися в Печерському монастирі, або ж стати одним з тих убогих, що жебрають перед ворітьми чесної Лаври; ліпше сеї дочасної честі для мене — один день в домі Божої Матері, ніж тисячі літ в оселях можновладних грішників".

Мандрівну палицю Шимона загребли в чорну землю купно з його розтрощеними кістками... Наші сліди в просторі й часі. Де вони? Там, де й слід птиці в небі, слід риби у воді, змії на скалі...

І все ж мій припомний слід прикипів навічно до тої розлогої і щедрої землі. Землі Війська Запорозького. Я пристав тоді до козаків, як реп’ях до гуні. Буває, що й тепер, хапаючи за охвістя неподатливу рибу сну, я навертаюся в оту молоду день-годину і розкошую в бентежних споминах. Чую, як бринить на сіверку-вітрі дротяна ковила; як крешуть кінські зуби об вудила; як дружно цоркають об гуртовий казан великі ложки-коряки; як розколює скло дня пісня: "Військо йде, короговку має. Попереду музиченько грає..." Бачу, як рябіють курені, вкриті шматтям з цілого світу; як хижо лисніють цівки черкеських мушкетів; як цебра з крижаницею зависають над голеними черепами; як тремтить на долонях мідний поставець зі скаженою житнівкою, обходячи захмелене товариство; як одноокий Карпо смокче жовтий прогірклий вус над замуцьканим Псалтирем; як лопоче на тичці закурений і просяклий потовою сіллю малиновий штандарт.

Та чую й інше: як стоголосо гогочуть залізні роти, хапаючи воздух п’янкої бойні; як ратища скрегочуть об кістки; як хрипло клекочуть прохромлені грудини; як хрускають, наче молоді горіхи, під копитами голови; як зітхає земля під поваленими тілами; як гайвороння крилами відганяє мух від теплого ще м’ясива... Хтось дубцем ломить іудейські голови, аби не тупити залізо; хтось на мотузці тягне за ногу дорідного мурзу, хтось гарцює конем на жіночому лоні в тяжі: "За наших збезчещених матерів і доньок!"; хтось списом відгортає шальвари потятої татарки і ласо щирить зуби: "Правду брешуть, що бусурманки голять пипи..." Виск, гвалт, йойки, замашна лайка, свист, безумний сміх, короткий плач, гортанна молитва, зуск стріл і куль, подзвін сталі, бемкання дзвонів, ревище худоби, дитячий вереск, лопотіння вогню, хлюпання крові... Йде січа — звична козацька робота. Жадана кривава гостина для запаленої помстою душі, присмачена піснею: "Рубаємо мечем голови з плечей, а решту втопимо водою..."

Звідки, звідки ця страшна переміна, щоразу дивувався я з тих людей — таких чулих і м ’якодухих у буденному тривку, скорих на сльозу і обійми, таких дитинно веселих за столом і сумовито-ніжних коло лірника чи бандуриста?! Ніщо в одній мірі не могло кинути людину в таку переміну Зате різні притичини, злютовані воєдино, могли. І я їх зрозумів. Це був поклик помсти за понівечену честь і відібрану чужинцем землю — найпершу цінноту рільника. Це був немилосердний захист своєї віри. І це був порив волі, отруєння безбережною свободою. Коли кволий після болісті чоловік виходить надвір, свіжий люфт його потьмарює, голова йде обертом. Так було і з ними.

Живучи в тому товаристві, я з жахом дізнавався, що пережив цей народ, що сподіяли з ним, з його маєтністю і його церквами зайшлі татари, турки, молдавани, а надто люті сусіди ляхи. Тіснили, мордували віками й нас, підкарпатських русинів. Але незмірна наруга вкоренилася на цій землі — Украйні. Скільки наслухався я переказів про те, як лукаві ляхи потоптували їх; у самий Великдень (християни!), знаючи, що козаки в піст не беруть зброї, віроломно вторгалися в їх посілості, рубали впень жіноцтво й дітей, палили церкви, вбивали панотців, а бувало, що й смажили на залізних прутах. То як їм було не мстити?! Вони й мстили, мстили з подвоєною люттю — аж чортам було смішно. Спустошували Польщу, винищували панство, а маєтки їх обертали в нужники.

Щирого подиву гідна боголюбність цих войовничих людей. На дверях козацьких церковець висіли ланци з кутими шлеями. Вони для тих, хто злегковажить не прийти на утреню (тут називають її надранньою молитвою, бо починається досвіта). Цілий день ослушник висітиме на дверях, припнутий ланцом, — така покута. Горді козаки ламають звіддалік шапку перед панотцем і ченцем, а Божу службу слухають стоячи або на колінах.

Ми, русини з Угрії, одного з ними кореня, це вчувається і в бесіді, і в душевному строї. Лишень ми більш заглушені, зацьковані владним

чужинцем. Ми — людність пристосовлива й запозичлива. Серед людей, як серед звірів,

— дужчі поїдають слабших. До всіх дужчих ми в покорі призвичаювалися, при цьому запозичали від них хосенне, проте свого держалися твердо. Тому нас не нищили, а лишень визискували. Це, видати, й порятувало нас, зберегло як спільноту, як народ. Здавлена горами й прибіднена малоземеллям вдача помогла нам уберегтися. Біда пуцом входить — золотником виходить. Це гейби про нас мовлено.

Але вони не такі — ці люди, що називають себе черкесами, козаками, лицарями волі. їм є що боронити, є за що битися. "Доля" і "воля" — ці два слова висічені по два боки леза їх шабель. Батько Хмель (так вони називали свого першого проводиря), що підняв їх на опір, дав кожному землі стільки, скільки зможе зорати й засіяти, і жодного гроша не платили податей. Зате кожна родина мала спорядити до Запорозького війська одного козака в сідлі.

На добрий місяць кінного шляху тягнеться вподовж ця земля. Є де розгулятися вольному вояцтву, є що боронити, є звідки виганяти нападників. І я мав коло них роботи понад ніздрі. Табур (так називає татарва козацьке пристанище) треба було обкопати й обнести валом, знайти джерельце, вимостити криничину.

Про українські криниці я міг би говорити довго і з невичерпним подивом. Воістину, якщо ставки й озера — очі цієї землі, то криниці — її живе нутро, душа. Було підмічено, що в лихолітні часи поневолення колодязі міліли, вичахали, наче сама земля стискалася і всихала під ногами напасників. У краях, що зазнавали найбільших нищень людності, вода в колодязях червоно барвилася і пахла труйною солодкавістю. Аж коні ординські бридилися, не могли її пити. А коли стала на крило народна воля, коли козацтво рушило хмарою на супостата, — запалі криниці самі по собі стали відживати, повнитися чистою і сласною водою. Тут воду не п’ють, як ми, нею "ласують". І ставлення до неї побожне.

Повідав мені старий хорунжий Тимко Леміш, син і онук криничара, як він ще від діда чув перекази про чин криничарства. Згоду на нову копанку давав відун, а копав її знавець із молодими помагачами. Криницю освячували й замовляли. Там, де не було церков, коло неї збиралися мольбища. А коли нападала посуха, жони гурмищем ішли до польової криниці з віхтиками чебрецю, материнки, підмаренника. Роздягалися й у місячному сяєві обливали себе водою. На чотири боки світу лягали голими тілами в рівнораменний хрест і замовляли землю, воду.

"Водице-кринице, рідна сестрице! Течеш ти глибоко, що й оком тебе не вхопити, розливаєшся широко, що й ногами не обійти. Як вічно нуртуєш у джерелі, так вічно підживляй тіло й душу мені, всяку живність, комаху й бадилину. Напувай землю, приходь без градобоїв і смерчів. Будь, як лагідна жінка: стриманою, доброю, помірною. Осипайся на нас рясним теплим дощем, коли просимо, а не тоді, коли косимо. Живи, жива водице! І ми біля тебе розправимо рамена. Хвала твоїм вічним джерелам, дощам, росам і лагідним хмарам!"

Так вони рядили при студні, а тоді розходилися живими струмками, скроплюючи землю намоченим зіллям. І земля влегшено й утішно зітхала під їх гарячими ступнями і набухала нуртовими водами, як годувальниця молоком.

"І землі нам Господь украяв дорідної, — щурив проти люльки лисячі очі Тимко, — і водою налляв її славною, як дар небесний". — Відкладав чубук і тихо курникав одну з прадавніх дідівських пісень.

А що було передсвіта?

Ані неба, ані землі.

Лишень було синє море,

А на тім морі два дубочки,

А на них два голубочки.

Стали думати-гадати —Як світ білий зачинати?

Спустилися в теє море,

Вибрали собі камінці.

Синій камінь — синє море.

Жовтий камінь — жовта земля.

Тимко втаємничив мене в загадки потужної спілки води і землі. Дотя я ходив ярами, бережками, валами й греблями, не розуміючи, що це рукотворні поробки для влегшення життя. Прості й досконалі в своїй мудрості. Ровами відводили наглу розповінь, а перегатами рівняли водотоки, стримували цінну вологу. Зводили їх із глини, а щільнили гноєм і соломою. В такій гаті нерідко залишали вузеньку промежину, через яку струмінь бив у млинове колесо, крутив його. Не треба чекати вітру й майструвати громіздкі вітряки. А що вже казати про привабні ставки, що ліпляться майже до кожного хутірного обиталища! Все на потребу дає природа людині, котра має здоровий глузд і повагу до неї. Бо людина й природа — як перст і ніготь.

Мушу сказати, що цими речами я переймався більше, ніж військовими. Хоча війна безупинно підсувала мені чорну роботу. Спочатку — копати вали, які по-турецьки називалися "матаріс", а після побоїщ — кургани. Вали громадилися на людський зріст. Коли набігав ворог, ми ставали на солом’яні приступки і стріляли з мушкетів і луків. І тут же ховали голови, аби набити цівки знову. За таким глиняним заборолом козаки лишалися майже не уражені. Коли просіяні стрільбою

ворожі регіменти наближалися впритул, з боків вилітали наші комонники і сікли їх на капусту.

Навчив мене Тимко й козацької бойової молитви.

"В морі-окіяні є білий камінь Алтор, на тому камені є муж камінний у тридев ’ять колін. Раба Божого і товаришів моїх камінним одягом одягни від востока до заходу, від землі і до небес; від гострої шаблі і меча, від списа крицевого й рогатини, від дротика гартованого й негартованого, від ножа, сокири й гарматного бою; від свинцевих кульок і від влучних самострілів; від усіх стріл, оперених пером орлиним, і лебединим, і гусячим, і журавлиним, і вороновим; від турецьких боїв, від крітських і ляських, і від татарського й калмицького супостата. Святі отці і небесні сили, вбережіть мене, раба Божого. Амінь".

Війна людей їсть, а кров’ю запиває. На уходах ми ховали своїх полеглих в курганах. При дорозі, аби кожен міг уклонитися, копали братню могилу і складали козацькі тіла. Побратими насипали по шапці землі, а далі вже довершували ми, землекопи. Клали хрест, обкладали дерниною, поливали. Трава-ковила впокійно шептала їм останню молитву "Со святими упокой". А чубаті діди сумовито піджартовували: "Чим грішен?" —"Малим родився, п’яним умер, добра не зазнав..." — "Іди, душа, в рай!" Ми, живі, йшли далі напрямки у Волощину, а смарагдовий горбик ще довго тримав очі на долоні голого степу. Слава про себе розкаже...

Запорожці навчили мене й іншому — гендлю. Бо війна живиться кров’ю, а звеселяється грішми. Козак, кажуть, не на те п’є, що є, а на те, що буде. А добра було доста —полишеного втікачами, відбитого в дорозі, відібраного в погромлених містечках. Хто що нахапав зопалу, те й мав на розгупяння. Добре, якщо це були дзвінкі гроші чи самоцвіти, а коли срібні блюда й порцелянові тарелі, чи оздоблена зброя, підсвічники, скриньки, чи хутра, чи дорогі шовки. Куди з ними верхівцеві, що має лише дві сакви на потебні? Козак грішний, та

безгрошний, а випити кортить, і закурити, і коня побалувати, і себе прибрати так, щоб аж дзвеніло за тобою.

Я мав у поясі три срібняки, що за роки неторку аж прикипіли до тіла. І таки мусив їх відірвати на громадську нужду. Я був не тільки при грошах, але й мав для обслуги широкий двокінний драбиняк, яким возив реманент. Довелося натягнути над ним циганське шатро. Козаки віддавали мені на збереження свої цінності, а коли їх продавали дукам, мені теж перепадала з того виторгу дещиця. А коли врозуміли, що я вмію продати дорожче, почали покладатися на мене. Були й такі, що силували мені за гріш добуті речі, аби лише спекатися ноші. Накуп ріс, я мусив придбати ще одну гарбу. Навіть пан сотник Граб звертався до моїх послуг за наглої потреби платити за порох і фураж. Позичав я й іншим гроші, неухильно додержуючись Мордкових-і Гречинових приписів. Щодалі рідше я копав землю, полковник Варивода відволікав мене на інше.

З тих пір, як я нараяв йому запровадити полкову скарбівню, де збиралася б здобич, що раніше в наскоках марнувалася й нищилася, — він тримав мене при собі, призначив скарбівничим. Тепер козаки те, що не в силах були повезти на двох змінних конях, віддавали до громадської коруни. І в скорім часі всі прихильно зацінили цей почин. З’явилися гроші для "затягу" в курінь добрих гармашів, ковалів і кушнірів. Було з чого й дарунки давати спільникам по раті, було чим винагороджувати за хоробрість і спомагати незаможні родини, що втратили козака-годувальника. Та й гуртовий куліш звідтоді став маснішим, а щербарибнішою. Завелося й молдавське винце. На щедрих вівсах добріли коні. Чого ще треба степовим лицарям?! Козак не гордун, що підхопить — то в кавдун. У черево тобто. Наслухався я там замашних приповісток.

(До слова сказати: у нас, за Карпатами, перший хліб —крумплі, картопля. А козаки її мало їдять, перед боєм за кілька день зовсім не споживають. "Розварює" ця їда чоловіка, робить в’ялим, крихким. Не те, що риба і крупи, примащені салом і присмачені цибулькою).

Варивода був головатий чоловік, пильнував і сущу день-годину, і забігав у завтра. "Скільки товариства лягло, а скільки ще ляже, доки вичистимо землю від заброд. По селах дітей густо, як трави. Будемо хлопців у п’ятнадцять літ женити, аби рясно козаки родилися. То невеликий хист —рубати шаблею і бути порубаним. І кулі не галушки, ними ситий не будеш. Рук битися ще вистачає, а де кебети набрати, щоб піднімати руїну? Вигубимо жидву і чужорідне панство, де ж тоді своїх розумаків узяти? Таких, як ти, щоб і чуже не випустили, і своє примножували. Щоб людей до землі навернули, до діла, до просвіти. Правду казали: до булави треба голови. І не одної. Ой, не одної. Не буде своїх — знову чужі з’являться. І всіх не зітнемо..."

Як ніж розпечений у солонину, входили ми тоді у волоські терени, женучи перед собою Буджацьку орду. З нами йшли спілкою й молдавани, а вів нас ясночолий гетьман Степан Куницький, невтомний і хитрий, як степовий вовк. Біля Дунаю, при Кіцканах, заскочили ми зненацька татар і, хоч було їх на добру третину більше, на порох розбили й розсіяли їх по солончаках. Полонили тоді старшого над ордою Алігера-пашу, тягинського бея Алі і кількох татарських мурз. А козаків полягла хіба якась нищота.

Ловецький талан підігріває хіть, козацькі сотні рвалися в ногайські володіння. Я йшов порожнем, цінну поклажу спродав маєтним волохам за золото, яке носив при собі. Валки з полковим добром тяглися в ар’єргарді. Ошалілі запорожці пускали за димом магометанські поселення довкола Акермана, тягли на палі їх людність. То не розум їх вів, а кров, що шуміла столітньою ненавистю до ординців. Тепер ми були нагорі, над ними. Час перевернувся, як збита підкова, котру бідний їздець міняє навиворіт: спочатку одна сторона бита, відтак — друга.

Так у гонитві дісталися ми до Чорного моря, легким приступом забрали містечка Ізмаїл та Килію. Старий хан у страху хотів піддітися з п’ятьма тисячами татар до Войська Запорозького, але його відмели. Невзабарі облягли ми щільно Білгород, але взяти його без гармат не

вдалося. Там і стали віддихатися, запаморочені перемогами і обтяжені здобиччю. Та ще з іншої притичини, про яку знали тільки я і полковник...

"Славний город Білгород, славний і багатий, — здаля підвертав Варивода. Варив воду словесну, занаджував. — А чи знаєш, де багатство його?" — "За мурами, де ще". — "А не вгадав. Під мурами, братчику, під мурами. Та ще й на нашому боці". —"Як це?" — "А так. Збіглий ногаєць прозрадився, що білгородці, нажахані погромом Акермана й Ізмаїла, поскидали свої коштовності в озеро. Поскладали в залізні коробиці й вибили на них свої імена. Що скажеш на це?" — "Що тут скажеш — водойма не мацюнька". — "Еге, якби всіх коней наших зігнати на водопій, то й за місяць випили б". — "Не випили б, пане полковнику, бо це не став, а озеро. Вода прибутня". — "То кажеш, діло наше — швах?" — "Я цього не казав. Поміркувати треба: якщо вода прибуває, то якось і відходити мусить. Ті, що кидали у воду золото, на щось сподівалися ж..." — "Міркуй, Федоре-неборе, твердо міркуй. Піднімеш скарб — шапка з добутого твоя. По правді і честі кажу".

Я й міркував. Ходив босоніж берегом, ступнями слухав землю. Десь кололо студінню, ломило кістку, десь відпускало. Припадав вухом, придивлявся до пожухлоїтрави

— де бідніша і ламка, де скоріше інеєм береться. Вистежував сліди куріпок і водяних щурів. Це були зримі знаки, які належало прочитати й розгадати їх потаємний сенс, їх підземну прихованість. Все це я мусив робити в мрячну пору повзком і під сірою рогожею, аби не вгледіли мене зі сторожових веж. Щоб не поцілили стрілою, не дістали арканом. Кожної миті з воріт могла вихопитися зграйка татарчуків на низьких конях з волохатими ногами. А я засмакувати ще одної фортеці не хотів.

Полковник дав мені зі своєї варти щуплого чоловічка в довгому повстяному каптані. Смаглій ходив з палицею твердого дерева, більше ніякої зброї не мав. Спочатку я гадав, що то циганчук. До наших лав який тільки народець не ліпився — і дончани, і черкеси, і поморні греки, і волохи, і болгари, і хмурі литвини, й неповороткі добряки з Білої Русі, і

запальні серби, і навіть жменька жидів, що присягнула чесно служити гетьману. Повірте, з ними можна було справно вести оборудки! Було кілька й наших підкарпатських заволок, з-понад Боржави-ріки, де в ямищах жиріють соми, як поросята. Кожен своїм ходом-бродом завіявся в Украйну і, вкусивши вольного хмільного вітру, назад не вертався.

Мій охоронець ледве видушив із себе ймено — Лінь, такий він був неохочий до розмов, та й до всякого зайвого руху. Походив він, як я вивідав перегодом, з далеких земель, де нарані встає сонце і де сіють білу пшеницю в ярочки з водою. Така дивина! Либонь, туди забралися й наші айни з оповідок Божого Симка. А він, цей безгомінний і непоквапливий Лінь, прийшов чомусь сюди, і тихо побутував собі зобоку, як дичка на перелозі. О, як я замилився в ньому! Написано ж у Гречиновому посланні: "Не поспішай судити". А я гонорово судив про людей з першого покліпу, з першого слова.

Другого дня Лінь сказав мені: "Чиїсь очі за нами стежать. Стежать і мовчать". — "Може, це очі пташині? Он скільки гайвороння на стіні". — "Ворон не мовчить, коли бачить здобич", — прошепелявив він. А я подивувався. Доки я ворожив на березі, Лінь весь час дрімав на купині, склепивши товсті, як у змії, повіки. Що він міг бачити й чути? І чи міг знати я, що на мені закипає смолою пара в’їдливих орлиних очей з бійниці. І сині губи при цьому кривляться в хижій посмішці: "Сен менімсен, гяур". (Невірний, ти — мій).

"І ця дохла куриця мене охороняє'. — бурчав я, обходячи сонного Ліня. — Як би мені необачно не віддавити їй лаби..." Та не змигнуло й півгодини, як я вчув за спиною тріск і гортанні прокрики. Царице Небесна, невідь-звідки з бур’янища виросла четвірка песиголовців (так у нас звіддавна називали татар) з короткими палашами. Зловісними тінями звивалися вони круг Ліня, що звільна стояв, уперши нижній кінець палиці в коліно. Другим кінцем ліниво приймав удари заліза, що глухо видзвонювали, як попущена струна. Я заціпенів: невже він ще не пробудився?! Лазутчики клишоного обступали Ліня. Та ось він крутнувся на одній нозі веретеном, і палиця чорно прописала у воздусі коло, друге,

третє — кришачи кістки і вражі макітри. Лиходії відлітали і, спираючись на палаші, в’яли, заточуючись. Мені зарябіло в очах, а коли оговтався, — Лінь уже грудкою примостився в потолоченому пижмі, дрімав.

"Ти славно воюєш", — сказав я. — "Це моя робота —вбивати людей. А твоя — вбивати озера". — "Я не вбиваю озеро, я хочу його висушити". — "Це одне й те ж". — "Ні, інколи, аби здобути душу, треба її загубити, вичерпати до дна". — "Про душу я не знаю. Я відпустив її, аби не заважала робити роботу". — "Тепер, Ліню, можеш бути спокійним: ті, що стежили за нами, вже лежать тут". — "Ні, ті очі й далі дивляться зі стіни. Але я спокійний".

Того не міг сказати я про себе. Озеро мовби зачарувало мене. Знав з минулого пережиття: якщо довго вдивляєшся у щось, то прийде час і воно обізветься до тебе, покаже ниточку, якою потягнеш клубок. Я снив озером і видів проникливим зором мереживо струмочків, що напувають водойму і відводять встояну воду. Павутина синіх живчиків б’ючкувала водограєм і щось нашіптувала Гречиновим голосом. І несподівано засвітилися в ній живими світляками числа.

"Числа! — схопився я на ноги. — Чому я забув про них? Чому знехтував напуттями свого ментора?". — Тепер пожадливо визбирував очима розсіяні по аркушу крихти знаків — і вузлики, що в’язалися довкола них, напродив легко попускалися. Число "4" дужка поєднала з числом "8", а далі лінія повела в долину до "17", звідти сунула вгору до "0", споєного з "5". Я пошепки розгадував: 4-го числа пустилося нас восьмеро в путь. В долині за Мукачевом нас перестріли псарі: пікер Лойко та інших семеро. П’ятого числа на перевалі ми попрощалися з рідною стороною коло криниці

— "0"... А нові числа вели мене новими дорогами, точніше

— старими, що залишилися позаду в недалекому часі. Я криво всміхнувся, коли двадцятка показала на "1", що була загострена у вершині з двох боків. Того дня мене було поранено списом...

Я ледве встигав за віщою ходою чисел, зчитуючи в здогадах, що зі мною було вочевидь і що за цим стоїть. Новий зміст випливав після того, як я почав на числа накладати слова, що були при них, перетрушуючи в різному порядку літери. Аж поки не підвело мене до "0" з перевернутою "сімкою". Озеро біля замку, здогадався я.

Ключ! Це був ключ. Гречин перекинув мені його через простір і час, від одних мурів до других. І я обережно почав відмикати цим ключем загадку своєї гризоти з озером. Від "0" розбігалися ниточки, тонкі й товстіші, мені лишалося лише виміряти відстані між ними, наклавши цю мапу на царину. До полудня я обійшов з начерками озеро й усвідчився, що числовий вислід збігається з моїми припущеннями, яких я дійшов власним окоміром, вухами і п’ятами. Тепер я твердо знав, звідки живиться озеро і куди відтікає. Виходило, що ця прісна водойма була головною поживою для колодязів Білгорода.

Я встромив у пісок на три вершки шаблю, витяг її і показав Ліню вологе лезо: "Ось де душа озера". — "Вона в нього мокра?" — "Так і повинно бути. А очі з мурів усе ще стежать за нами?" — "Так, я їх чую на шкірі". — "Добре, тепер їм і справді буде іцо побачити", — влегшено засміявся я.

Шкода, але я злегковажив одним числом, а може, просто не розгадав його знаку. Перевернута "вісімка" — пара чиїхось очей. І числа мене за це згодом покарали...

Про те, що я заповзявся зневоднити озеро, дочувся й гетьман. Дав на це два тижні часу, він рвався в заховок на Дунаї. Розвідка доносила, що сюди прямує після віденського розгрому досить численна армія турецького султана. Зате гетьман підсилив мене майстровитими

людьми, що тут же, в сосновому бору, пиляли плахи й збивали з них високі заборола на колесах, аби копачі під стрілами могли приступити до роботи. Близько під стіною належало прокопати лише невеликий крайчик, а далі шанці відводилися в балку.

В досвітній мряці ми почали. Каміння із фортечних метальниць гупало в бервена котурнів, а стріли з горючою смолою люди гасили з шкіряних цебрів. Я виставляв на овиді палиці і здаля заміряв нахил глибини рівчаків. Робота йшла гаразд, підкріплялася свіжою силою. На третій день за мурами сполошилися. Спочатку страхалися, що ми хочемо пустити воду на них, а вийшло — що забираємо її.

Робили ми глітно, навіть ночами. Дужчало сипіння сіверка, що міг надути морози. А нам це було не на руку. Люди мерзли, вогнів не палили, аби не привертати стріл. Ось тоді Лінь і навчив нас грітися від земляної печі. Після того, як загатили дві головні жили, водяне блюдо маліло на очах.

"Навіщо тобі сухе озеро?", — безсторонньо, як завжди, запитав Лінь. "На ного дні гроші". — "Ти їх там загубив?" —"Ні, їх заховали там ті, що довгий час грабували наші землі. Буде справедливо, якщо вони повернуться назад, чи не так?"

— "Я не знаю, що таке справедливість". — "Тобі, Ліню, потрібні гроші?" — "Ні, вони, як і душа, як і справедливість,

— заважають моему ремеслу". — "Може, твоему й заважають. Зате скільком мирним ремеслам можуть допомогти..." —сказав я радше собі, ніж йому Та він надто й не прислухався до слів. Вони для нього важили мало.

Морозець таки впав на вичахле плесо, схопив намул ніздрюватою кірочкою. Але й це могло спомогти наш намір. "Як будеш добувати злато

з твані?" — нетерпляче допитувався Варивода. На те я мав давно вже готову відповідь: "Так, як добувають своє золото хлібороби".

Притягли з ближніх сіл дерев’яні сохи, подовжили на них залізні леміші і взялися живосилом скородити озерне дно. Метал дзенькав об метал — і на світ піднімалися більшенькі скрині. Дріб’язок заволокли під берег бороною з густими зубами.

Надлетів і сам гетьман на попелястій кобилі. Зміряв гострими очима озерну ораницю, потеребив сивий вус і полетів з почетом далі. Ціннощі складали в ляди на возах. До вечора все підібрали. Я дістав своє. Цього дня я став багатим, але серце не раділо. Може, з утоми, а може, й інших причин.

"За тобою й далі пильно позирають", — сказав Лінь, коли ми вже зібрали майстершик. — "Най позирають, —відмахнувся я. — Більше нічого цікавого не побачать". — "Він поклав на тебе око. Погане око".

Був мені й другий недобрий знак: почорнів на нагрудній нитці образок святого Панкратія. Може, від поту, виснував я домисел. Скільки нагупався копачкою за цей тиждень! Тривожили й числа. Завтрашній день показував полеглу "вісімку", розсічену посередині на два "0". Два вусики від них тягайся до рядків: "Дароване бережи", "На людський поклик не запізнюйся". Невже, гриз мене здогад, заробок може зійти на ніщо? А може, я й сам? Якась лиховісна порожнеча проглядала з тих двох "0".

Я зважив, що треба прислухатися до чисел. Вночі вислизнув з табору, прихопивши торбу, куди склав і новий скарбець, і набуте раніше. Ще коли обходив бережини, то напав над урвищем корчувату сосну, в прикоренок її вглиблялася стара борсуча нора. Туди я й склав свій пожиток, завалив яму землею і притрусив хмизом. Повернувся в стан і до рання просидів коло ватрища без сну. Ще звечора полковник, втішений вислідом справи, раяв мені приставати до його малого загону,

щоб разом виходити в похід. Так безпечніше, як-не-як — я з цінним тягарем. Та я відхилився, мовляв, хочу перепочити, неспіхом потарабаню собі на задах. "Вольному воля", — здвигнув раменами Варивода.

Рушали в досвітках. Спочатку кінний авангард списників, за ними старшина з роєм рубак при легких ятаганах, далі — мажі зі здобиччю. Коли скрипнули в ріні колеса, Тимко пустив їм услід з першою тютюновою цівкою приповістку: "Як прийшло, так пішло". Здвигнулися сотні

— загула земля під тисячами підков. Ми, робітня обслуга, перечекали рух кінної лави й доточилися ззаду. Над побіленими інеєм соснами вставало бліде, як недопечена паляниця, сонце. Я простягнувся на солом’яній устілці широкого драбиняка, збоку вже дрімав сидьма Лінь, вистромивши з-поміж колін акацієву палицю. Мрійно заколисувало на піщаних грядах, та сон не брав, уривався. З-під кошлатого каптура я заздрісно поглядав на вутле тільце свого попутника, що безвільно хиталося на вибоїнах.

"Брате, Ліню, завзятий соньку, — тихо прошептав я, — не прошу навчити мене битися так, як ти, бо це висока майстерність. Навчи мене спати, як умієш це ти". Я гадав, що він не почує, а він почув, ворухнув сухими зморшками губів: "Спати — це більше мистецтво, ніж битися". Може, це він марить, подумав я, впадаючи й собі в дрімоту. Щоправда, встиг ще крізь сон запитати: "Ліню, хто ти?" —"Я той, хто спить і чекає".

Лінь спав, чуючи і бачачи, що діється довкола. Я так не вмів. Я не чув, як іззаду дрібно і глухо зацюкали копита, закутані в овчини; не бачив, як холодне вранішнє проміння облизало синюваті леза...

Чимало ще міг би я переповісти, багато чого витягти на обзір з-під пороху літ. Але який з того хосен? Много говорити — мало слухати. У нас

тут кажуть: говори коротко, але густо. От і просіюю через густе сито задавнені свої приключки.

.. .Душа моя тоді спурхнула в студенисте небо, вхопила затхлого повітря, покружляла над неприютною болотистою ширінню, оглянулася на понівечене своє пристанище — моє тіло і знехотя повернула назад. Два розсічені "0" знову злилися в число нескінченності "8", між ними викресалася іскра, і життя моє затеплилося в новій тяглості.

Протинаючи пам’яттю часові сувої, вертаюся під гаряче сонце і духотні зорі Ефеса і бачу себе немовби збоку, наче стороннього чоловіка — пропаленого до чорноти, ґудзуватого, як корінь акації, стоншеного хворобою і роботою, зануреного в себе. Я —босий, у якомусь лахмітті і в злежаній баранячий шаці, яку не скидаю навіть на ніч. Так легше голові. Я йду за волом по колу, за півроку ми вибили з ним колію в черленуватій землі дворища. Сивий віл крутить колесо з лотоками, якими схлюпує вода в кам’яне корито. Увечері я буду поливати нею дерева й винні корчі. Від безнастанного кружного ходіння голова йде обертом і тріщить. Але я знаю: це не в голові, це тріщать цикади, зеленуваті бабки в листі; так вони остуджують себе крильцями. Я ж освіжаю себе теплуватою водою, і то лише тоді, коли напуваю вола. Вода дорога. Воду продають, її розвозять вулицями Ефеса в шкіряних боченятах, розносять на плечах у чималих мідних глеках афтабе. Тут усе продається.

За нами, під’яремними роботарями, поглядає коротконогий Назмі. Він не має пальців на правиці, та культя його б’є як дубець. Спочатку він б’є, а потім каже — за що. Коли не лінується говорити. Я його розумію, на цьому сонцежарі шкода тратити сили ще й на слова. Назмі злий, як усі, що вернулися з воєн. Злість — від страху. Там, на Вкраїні, він залишив пальці, вухо і ще дещо, про що всі мовлять з приглушеним сміхом. То як йому не бути злим на гяурів-невірних? Інколи він прив’язує до культі ятаган і вимахує ним, наче мотовилом, січе просяні снопи. Тоді його очі запливають кров’ю і незмигно, по-котячому слідкують за нами. Його шабля прагне м’яса, а не солом’яної січки. Я намагаюся тоді не

зустрічатися з ним поглядом. Я навчений не заглядати в очі скажених псів і навісних людей.

Назмі був нашим погоничем, а ми його бидлом. Канчуком піднімав нас, коли ще й цикади німіли. Насипав у ночви запарене зерно з баклажанами, ми розхапували їжу в жмені й роти і бігли до своєї роботи. Наздоганяв нас луск батога й нервозний зик Назмі: "Чекаєте, що тіні самі підуть поперед вас?!" Якщо ми щось і чекали, то тільки вечора. Аби, задуривши безперестанний голод жменькою-другою висівок з гичкою, повалитися на паркі очеретяні лежанки.

Сон! Він — єдина втіха й короткий прихисток облудної свободи раба. Саме тут я запізніло пізнав науку Ліня. Тут я навчився спати, ощаджувати сили, віддавати короткій дрімоті кожну вільну мить. Я спав і чекав. Я, учень Гречина й Божого Симка, вчився тут новій правді: якщо не маєш того, що любиш, то полюби те, що маєш. І знайди крихти радості в нехитрих дрібничках — цій живій росі нашого буденного повсякдення. Плід айви, що тулиться жіночою щокою, збудливий запах тминного поля, позолочене черевце ящірки в арику, заколисуюче зузніння муедзина, бритвений погляд очей з прорізу хустки, мурмотіння дервіша, що прийшов проти п’ятниці за милостинею: "Якоюрукою даєш

— такою дістанеш". Це він дякує господареві. Я не маю що йому дати, але веселий дідок, шкандибаючи мимо, не минає словом: "І для тебе в Бога знайдуться гарні штани..." — А очі сміються, зотлілі від старості і теплі-теплі, як нагорнутий на ніч попіл.

Дервіші полюбляють сюди стукати, бо тут живе поважний мулла Шібаб. Хоча серб Гойко, мій подільник, і бурчить, що в мулли хліб — як у мурашки око.

Наш старий газда дервішів охоче наділяє. Не те, що нас. Але мені він до дяки. І тим, що нікому не лізе в зуби, як інші, з командами, і тим, що вечори збавляє за товстими книгами, і сам щось мережить дрібними

вузликами. Ще більше я привернувся до нього після того, як Назмі вчергове гупнув мене культею в груди, а старий лінькувато запитав його: "Чому ти вдарив його двічі?" — "А що, хіба треба було вдарити тричі, поважний Шібабе?" — "Ні, породистій худобі досить одного удару". — "Чим породистий цей гяур?" — "А ти заглянь йому в очі — вони не просять. Це очі чоловіка, який дає". — "Овва, ба що годен дати цей шолудивий пес?"

— "Кожен може щось дати. Навіть ти, нерозумний Назмі. Хоча й не здогадуєшся про це".

Щоранку я відносив йому свіжу воду з першої цебрини. Він заливав окропом терпкі зелені листки і пив золотистої барви водицю. Чай називається. Якось за тим чаєм ага Шібаб обізвався до мене: "Доки ти будеш носити цю облізлу шапку?"

"Довго, я ж на голові не ходжу".

Він уперше зміряв мене зацікавленим поглядом: "Вона ж геть дірява".

"Нічого, зате вдень вітерець освіжає голову, а вночі через дірки видко зорі в небі".

"Може, й видко, та небо дірками не привернеш. Небо саме ошатне, то й нас такими хоче видіти".

"Даруйте, превелебний Шібабе, але в мене жодної своєї речі, крім шапки, немає".

"Хіба? Я бачив, коли привезли тебе понівеченого, ще й мальовидло якесь на шворці".

"Це не річ. Це помічний образок, якого намалював мій учитель".

"Це ваш Муса... чи Іса?"

"Ні, святий Панкратій, що скріплює духом у митарствах".

"Хе, ти гадаєш, що розмальована дощечка може людині помогти?"

"Я не гадаю, я знаю, відчуваю".

"Що ж, на недоумка ти не схожий. Справді, не можна не згодитися зі словами вашого пророка: по вірі своїй матимете. За віру хвалю, але як шанувати пусте мальовидло

— не розумію".

"Ласкавий пане, хіба ви не припускаєте, що Творець може допомогти й людині в творінні її скусних рук? Підтримати’її в красній роботі".

"Що верзеш?! Намальоване смертним є мертве, він ніколи не вдихне в це живу душу. То нащо тоді рукоблуцити, творячи мертві подоби?! Іди й роби своє, а Аллаху залиш робити своє. Він не потребує помічників на землі".

"Ще й як потребує", — сказав я, але подумки.

Тоді я розмірковував над його словами. І напливала з тамтої далечини наша розмова з Божим Симком у печерному сховку. Я запитав його про Жигу: "Чи довершив він уже свого Ісуса?" — "Ні, — з нехіттю відповів чернець. —Гадаю, що нігда й не довершить. Рут в нього надто мудра, аби зупинилася в цій роботі..." А по часі прийшов і до мене здогад: немає кінцевої мети, зате є безнастанна дорога до неї.

Кожні два тижні приїздив молодий господар, високий вродливець із розсіченою на підкову бровою і з густою порістю на грудях і руках. Це він мене тоді заполонив під Біп городом.

Після того як вони ситно пообідали з батьком коло мангала, син приймав справоздання. Нас шикували під стіною, а Назмі перераховував, що ким зроблено за цей час. Пан обводив нас очима, в яких відсвічувала синява сталі. Коли доходила черга до мене, він, дихаючи пеклом, хрипло цідив крізь зуби: "Не давати продиху собаці". — "Я так і чиню, Джемаль-ефенді, — сокотав Назмі. — Але віл стомлюється". — "Нехай. Коли віл упаде, цього впряжеш у ярмо", — сталь в його очах кришилася на гострі друзки, а рубець поверху білів півмісяцем. Собаки не витримують таких поглядів. Я витримував. Джемаль замахувався на мене шаблею в посріблених піхвах, але не бив, повагом опускав руку, а з нею і повіки очей. І щось шептав.

Якось це вздрів старий мулла зі своєї альтанки і смішкувато гукнув: "Не гоже, синку, гасити вогонь вогнем".

— "Я знаю, але вогонь знайде собі місце. Цей гяур має силу".

— "Осел теж має силу, і що з того?" — мулла кивнув слугині, і та піднесла синові карафку вина з медом і мелісою. Я вгадав це ніздрями. Я розумів їх обох. Я знав, що таке рани. Навіть задавнені.

А тим часом до нас м’якими крочками наблизився сам мулла: "Дозволь, Джемалю, й мені промовити кількоро слів". — "Кажи, ата. А ви маєте за честь послухати чоловіка святої душі. Все, що він скаже, закон не тільки для вас, а й для мене". — Син поклонився. І ми також.

"Люди добрі, — вкрадливо почав старий. — Аллах привів вас на цей двір. І ми, і ви маємо бути Йому за це вдячні. Його ж волею ви — бранці, але не раби. Хочу, аби ви це пам’ятали. Ні багатий над бідним, ні

освічений над темним у плоті не вивищується. Всі ми єсьмо членами одної глави.

Ні око —руці, пі рука — нозі не сміс сказати: ти не потрібний. Кожен з нас прийшов на цей світ з чиїхось молитов не для того, щоб помирати від проклять. Ви вільні додержуватися свого звичаю і молитися своїм пророкам. А Господь у нас один. І під одним дахом тут спимо, з однієї криниці п’ємо. Ми майже як родина. Ця дівчина, — показав на гінку чорнявку, що тримала тацю з карафкою, — мені як онука. Я полюбив її за чисте серце, смиренність і працьовитість. І повірте, належно подбаю про її долю. І про кожного з вас подбаю, якщо будете платити тим же... Ви працюєте не задаремно, відробляєте харч, ліжко, одяганку, відпочинок у святий день. А виявите запопадливість і старанність —заробите й інше, кому що до потреби. Ось цей чоловік у старій шапці, — показав на мене, — невдовзі заробить новий тюрбан і добрі черевики..." — "Та він ще не відробив своє лікування", — спаленів син. — "Нічого, відробить. Я бачив, що він більше сам себе лікував, ніж той лікар з дудою... Гадаю, ви порозуміли. Аллах допомагає нам нашими ж руками. То допоможіть і ви собі. Все у ваших руках, навіть власна свобода. Це кажу я вам по правді й по совісті, покликаючи в свідки правосудного Магомета".

(До мене справді приводили двічі лікаря. Він обдивився рану, що збігала від вуха цілою грудиною. Розтин вже ворушився червами. Першого разу він щось довго шептав над раною, дрібно спльовуючи. Другого разу терликав на бамбуковій дуці смутну тягучу нуту. Але рана не гоїлася. Аж поки я, пересилюючи пропасницю, сам не стягнувся на силах. Я згадав, як ми лікували псів при Паланку. Таким робом став порати й себе. Промивав рану водою з горовою сіллю, яку тут давали лизати худобі, присипав яровиком. Відшукав і непримітну білу травицю, що в нас росте при коренях верб. Жар зійшов, виразка підсихала й стягувалася, як кізяк. Тоді я помітив, що образок Панкратія на грудях відбілів, неначе зійшла з нього смоляна кіптява. А до мене вернулися запахи, яснота мислі, хіть до іди й життя.)

Джемаль пішов відпочивати у свої покої, а старий підкликав мене пальцем: "Чуєш, не лютуй на сина. Такий він є, має серце лева. Ще немовлям кусав материну цицьку. Зате на таких, як він, тримається незнищенна рать Магомета. Він у самого султана посланцем і товмачем. Ваше військо заскочило його в Білгороді, тому він на тебе такий гнівний. Казав, що ти висушив озеро і на очах усіх городян зібрав їх приховані цінності. Це правда?" — "Я слуга свого начальника, як і ваш син". — "Я розумію, ти добрий пахолок, але як це прийняти воїну, котрого обійшли й ошукали? Вони тоді напали на тебе, сподіваючись на скарб, а вхопили облизня". — "Скарб забрав мій гетьман, козацький султан".

— "Вони це зрозуміли, та запізно. Якась мавпа, що була при тобі, встигла перетовкти палицею вісьмох їх людей. Важко повірити". — "Це схоже на правду, мій пане. То був великий воїн". — "Його посікли на локшину, а тебе, пораненого, син наказав забрати. Для чого — він і сам не може пояснити. Так, мабуть, було завгодно Аллаху. Молися Йому і будь уцячний моєму синові за те, що живеш", — "Я вдячний і йому, і вам, превелебний Шібабе".

Відходячи до роботи, я почув краєм вуха, як мулла просипів до Назмі: "Якщо ти погонич, то маєш знати: худобу навантажують так, аби могла нести, а не так, щоб здихала".

Я здогадався, що це стосується мене, і віддячився хазяїну, чим міг, наступного ж ранку. Ще вдосвіта забрався я в скельну ущелину, де ледве дзюрило непримітне жерело. Я напав його, коли ми шукали запропалу вівцю. Розібрав круг заглушеної чарунки бриляки і наповнив водою великий афтабе. Всю дорогу запітніла мідь холодила мені плече і щоку. Близько полудня старий гукнув від свого столика: "Мій чай сьогодні незвичайний. Це вода не з нашого колодязя". — "Так, пане, в колодязі вода за ніч ледве прибуває.

Відро ось-ось вхопить намул. Я приніс вам води з горової криниці, що над овечим паслом". — "Невже проявилося Скупе джерело? Вода мого дитинства і моєї юності. В ті часи воно ще було щедрим, а відтак

ізслизлося в камінні. Сказали, що вмерло. Тоді мій дід викопав цей колодязь у дворі. Але вода в ньому не до тієї". — "Так часом трапляється, пане, що криниця самовідроджується, як усохле дерево, як приморена людина. Коли ваша ласка, я міг би носити вам оту воду щодня до початку своєї роботи". — "Я можу це звеліти якомусь іншому неробі. Навіщо тобі зайвий клопіт?"

— "Щоб і самому напитися доброї води. Чим зрання наповниш утробу — така й повнота твого дня". — "Гаразд, коли так".

З того часу мої днини починалися там. У парких липневих передраннях дерся я козиними стежками на крем’янистий узгірок, вгадуючи босими п’ятами прихований підземний хід води. В сутіні, в місячному свіченні роси навпомацки перебирав камінці, скрипучу рінь. Вухом слухав грудину гори, приглушене зітхання потайного нурту. Ці звуки промовляли мені більше, ніж могла б відкрити окові денна зримість. Зазнайомство моє з криницею тривало. Я звикав до неї і чекав, щоб вона звикла до мене. Я добре знав, що таке вода. Надто в цих місцях, де слово "щастя" звучало ще й по-іншому: "мати воду в арику".

Щоранку з’являвся біля чайного столика мулли повний афтабе. Мою воду засмакували і всі хатні, а коли не було поряд господарів, з глека хлюпала собі й прислуга. Ніхто вже не хотів пити з дворового колодязя. Якогось разу, повернувшись із водою, я побачив на урочному місці гостроносі чув’яки і згорток вузькоїтканини. "Це для тебе",

— почув я за плечима голос. "Дякую, ага Шабібе, але я маю все необхідне". — "Що ти маєш?" — "Маю що їсти, де спати і маю своїх хоронителів. Одного на грудях, іншого — в грудях". — "І ти цим вдовольняєшся?" — "Я вчуся цьому".

Старий вивільнив з рукава халата бліді кисті: "Злий мені водиці". — Зволожив пучками чоло, повіки, щоки, пройшовся клинцюватою борідкою. — "Ти, бачу, швидко нахапався нашої бесіди". — "У мене був

навчитель, він казав, що в мене вуха придатні до чужих мов". — "Еге, вуха в тебе, як у пса. За увагу до чужого говорения похваляю, надто до нашого. Ми є великий і правовірний народ. Не розумію, чому ви противитесь бути під нами, чи то пак з нами. Вам би від цього було тільки ліпше. Хіба ні?" — "Так, мосьпане". — "Що так?" — "Так, кажемо ми вам, турчинам. Так, кажемо ми татарам. Так, кажемо ми ляхам. Так, кажемо ми мадярам, румунам і москалям..." — "Кажете їм "так", а самі при цьому стискаєте ефеси шабель?" — "Так, мій добродію". — "Що ж, дякую за щирість, згідливий чужинцю. А тепер скажи-но мені: хто ти єси?" — "Що вам сказати? Я навчався різним ремеслам..." — "Хто має багато професій, той ходить голодний". — "Це про мене, як бачите". — "Добре, годі балаканини! Взуйся, ти оббиваєш босі ноги, як ідеш мені по воду. Я мушу дбати про них. І шапка твоя мені вже намуляла очі. Дора сьогодні навчить тебе, як зав’язувати тюрбан..."

Увечері його молоденька волоока слугиня попросила мене нахилитися і заходилася обв’язувати мою голову сукняною биндою. Її темні коси пахли квітом ласкавця, а груденя вперлося мені в щоку твердою оливкою. Позабута Дрож тіпнула моє наструнчене тіло, і я зрозумів, що одужав цілком. "Отак зав’язують тюрбан, — напівроздулила вона стулки губ, волого блиснувши перловими зубами. — Якщо забудеш як, поклич мене знову". — "Вже забув", — сказав я, занурюючи в глибокі пролизні її очей свій збентежений погляд.

Звали її Дорою. Родом болгарка, а ходом з-під Солуна, звідки двоє святих єдинокровних братів Кирило і Методій. Коли ще на пагорбах Кийова люд молився своїм поганським бовванам, ці апостоли пішо принесли в наше Підкарпаття слово Євангелія. І товмачили його нашою ж бесідою. Мені про це оповідав Божий Симко. Дорину матір турки забрали в ясир, тут вона понесла від Шібабового родака. Народилася дівчинка, що перебрала від матері християнство, так і вбиралася. При муллі ходила вільною слугинею і ученицею.

Звідтоді, за водою йдучи, я зривав пахучі віхтики вереску, тмину й дикого маку. І клав їх нишком на її підвіконня. Занаджувався під

виноградні шатра сонячний ранок і злизував ті квітки. Одного афтабе води вже не вистачало для пиття. Мене відривали на годину від роботи серед дня, щоб я вдруге піднявся до Скупого джерела. Лише я знав, що воно не скупе. І що воно навіть не джерело, а —підземний ручай. Він мені відкрився й довірливо повів за собою, співаючи на глибині ліктя свою скрадливу пісню. І привів до чогось дорожчого, ніж вода. Горбата уголовина всуціль заросла цупким жовтим дроком, і ніхто ніколи не здогадався б, що залягає під руцими ніздрюватими брилами. Приголомшений відкриттям, я лише прошептав: "Таки направду ліпший виноград дістається шакалу". Так тут говорять.

"Ти робиш жіночу роботу — носиш воду у жбані, —зачепила мене якось Дора. — Тобі це до дяки?" — "Так, бо це незвичайна вода". — "Вода по правді смачна, але чим незвичайна?" — "Вона кришталева." — "Хм, ти віршар?" —"Ні, я криничар. І знаю, що кажу".

Того вечора я поклав на її підвіконня блюдце черепашого панцира з водою, а в ній — ребристий гірський кришталь завбільшки з качине яйце. Навпроти місяця в глибині каменя засвічувалося коливо срібного світла. Вранці, пораючись біля колодязя, я відчув гарячість її ліктя. "Я куштувала твою кришталеву воду. Вона не тільки смачна, а й коштовна. Хотіла б від дячити за дарунок". — "Доро, це дарунок криниці. Як ти їй віддячиш?" — "Не знаю. Може, віднесеш їй це? —на рожевій долонці її тьмаво полискувала срібна монета, мій бідолашний талер. — Я знайшла його, коли спалювала твій скривавлений одяг". — На сріблі була щербина від списового вістря і затин від палаша. Бідолашний срібняк, він двічі мене врятував!

Дора полохливо заглянула мені в очі: "Це якась смертельна монета?" — "Ні, радше це монета життя. Вона ходить за мною як берегиня. Вона щось хоче від мене". —"Хіба таке буває? Це ж людина дістає гроші, а не гроші людину". — "З грошима, Доро, все буває. Це без них мало що відбувається". — "Ти радий моєму дарунку?" —"Невимовно. Досі я не володів навіть зітханням, аби обміняти його на стогін, а тепер маю багатство". —"Смішний, що може за це купити раб?" — "Гору. Оцю гору".

— "Як? Для чого?" — "Для того, щоб покласти її до твоїх ніг".

Ми сміялися. Але що ховалося за моїм сміхом, знав лише я сам. Напутній лист Гречина загубився, коли мене провадили сюди. Але ті словесні поради я пам’ятав, як "Отче наш". Тепер відновлював у пам’яті й хитромудрий стрій чисел. Засинаючи під очеретом, хапався нутряним зором за їх ниточки й снував павутину, наближену до тієї, яку намережив для мене мудрий дидаскал із Паланку. Числа мали ув’язати, замкнути з єдине кільце мій замір.

На що й на кого міг я спертися тут, у ворожій чужині? Хіба що на вимуштруване своє терпіння ("Стій, поки під ногами трава виросте") і на гору. Так, на гору. І я твердо вперся в неї плечима. А допомогло небо. Добре, що не тільки шапка, а й дах мій був дірявий. Ночами я блукав очима зоряним небом, перебираючи тремкі іскристі крихти. Коли очі втомлювалися, одні звізди пригасали, а інші засвічувалися ясніше, наче блимали мені якоюсь підказкою. Так я відновлював Гречинову картку, а вже її уявно накладав на Шібабову гористу посілість. І малював трісочкою на долівці свою мапу. Все сходилося. Втративши вогонь, я бавився з попелом. І гра виявилася вартою свічок.

Тепер я часто залишав у горнятку для Дори камінці —холодні осколки пречистого льоду. "Як вони зародилися?"

— зворушено допитувалася вона. — "Як? Сарничка вмочила копитця в жерело і розтрусила краплі. З них і наріс кришталь. Камінь росте. А може, якась дівчина там розгубила сльози..." — "Хочу теж побачити оту криницю. Хочу напитися з неї губами, як у дитинстві". — "Тоді вода "не ламається". Коли п’єш із землі, вода направду жива".

Липень гарячим язиком злизав зелену рунь на плоскогір’ї, спечене каміння зубами стирчало із закляклої рудої землі. Лише під скалою яскріли клапті трав’яної пазелені, напоєні близькою водою. На таке пахуче покривало і лягла, напившись, Дора. Я стояв над нею, як над

прірвою, боячись ворухнутися. Внутрішня згага висушила їй губи, але очі вологого блищали. Її пальці вгрузли в зело, а коліна звільна хиталися, поки поділ не ковзнув на живіт. Округлини стегон її були гладенькі й тугі, як молоді плоди хурми. А груди стриміли в небо білими голівками цукру з пупчиками родзинок. Спочатку обережно лягла на неї моя тінь, затуляючи тіло від сонцежару. Коли я нахилявся, з голови зірвався тюрбан і покотився вниз, як кокон шовкопряда.

"Дора, Дора, Дора", — шелестів над її лицем мій гойдливий шепіт. Вона направду була сласною, як дора, котру в нашому краї дають з вином на причастя. Ощипок хлібця, що довго тане під язиком. Вона теж танула піді мною, зрошувала мене своїм джерелом, втягувала в потаємні глибини, кричала крізь закушений палець щось пронизливо-гортанне, — і ущелина ковтала той жагучий крик.

"Доро, Доро, Доро... солодка проскуро мого гіркого чужинецького тривку..."

Кожен з нас нашіптував щось своє, накипіле, а гора прислухалася з рівною уважливістю до обох. Я ще більше прихилився до цієї гори за те, що пізнав на ній цю дівчину. Я полюбив цю чужу гору, як свою Латорицю. А з Дорою відтоді поділяв тишу ночей і радощі днів.

Мій тюрбан того разу далеко не закотився, сперся в улоговині ступінчастого схилу. Сукно освіжило долоню вологістю. Це був добрий знак, що засвідчував точність моїх розрахунків. Тут, в Ефесі, мовлять: вода влітку дорожча за плов. Третій місяць з неба не впало ні краплі. Наспів час для вирішальної бесіди з муллою Шібабом.

"Мені прикро звіщати це, ласкавий пане, але ваш колодязь порожній", — сказав я йому одного гарячого полудня.

Він не здивувався: "Я цього чекав. Лише в пеклі колодязь Вейл бездонний, а мій уже пересихав не раз. Востаннє вісім літ тому. Ну що ж,

віл спочине, а ти перебереш його роботу, носитимеш воду з платної громадської водойми. Хоча б для худоби, птиці і на полив городини. Ти з цим упораєшся, ти добрий водонос".

"Я — криничар, ага Шібабе".

"Оввa, чи не хочеш ти викопати глибший колодязь, ніж цей, котрий мій дід зі своїми братами копали чотири місяці?"

"Ні, я хочу дати вам воду раніше. Багато води і ліпшої".

Мулла скривив овечі губи в пісній гримасі: "Порожній збан дзвінко гримить. Чи, може, ти вмієш заклинати хмари?"

"Ні, я вмію знаходити воду. Я її знайшов і готовий продати вам".

"Що? Ти гендляр?"

"Мене вчили й цього. Перший секрет гендлю — чесність. Я перед вами чесний. Пропоную вам воду взамін на свою свободу. Власне — задурно. Бо що вартує для вас моя воля? Нічого. Але й для мене, на чужині і в нужді, вона скарб невеликий. Через те я хочу укласти з вами торгову спілку, яка також не вимагає від вас жодних затрат. Я готовий взяти в оренду на десять літ клапоть вашого гірського пасовища,

де в цей час навіть дикій козі немає що вщипнути. А ціну дам — як за родючу орну ріллю. До того ж весь дохід, який невдовзі дасть ця ділянка, ми ділитимемо навпіл. Я все залагоджуватиму власними силами і клопотами. Ви й далі будете спокійно правити в мечеті, читати книги і пити свій чай із горовоїводи. Лишень вода ця прийде до вашого афтабе сама. Багато води, скільки треба... Ось мій перший внесок,

— я поклав на чайний столик свій щербатий, бувалий у бувальцях срібняк. — За кілька тижнів після письмової угоди заплачу решту оренди за цей рік... Що на це скажете, мудрий Шібабе?"

Мулла сіканув мене звичною сталлю зі звужених очиць. На губах його змійлася недобра усмішка: "Скажу, що твоя свобода, зухвалий гяуре, справді немає ніякої ціни. Та ще менше вартує мені попросити сина, аби за нахабство він забив тебе палицями. Що тоді будеш робити?"

"Що? Поцілую його руку".

"Чому?"

"Тому, що коли ти не можеш укусити караючу руку, то цілуй її. Так каже один із дервішів, що навідують вас".

"Суворо, але щиро. Буду щирим також. Я поважаю купців, торговцем був і наш милостивий пророк. Але ж ти пропонуєш якесь безглуздя: продавати мені мою ж воду!"

"Нічого іншого, на жаль, я не можу вам продати", —стенув я плечима.

Старий здригнувся. Спочатку затрусилася його роздвоєна борода і волосини на носі, відтак — плечі, руки, коліна і навіть повстяні виступці на кістлявих ногах. Крізь рідкі жовті зуби проривалося уривчасте сичання. Я злякався

— що з ним? Мулла сміявся. Сміх тіпав ним до знемоги, до сльозавої мутності в очах. А коли нарешті вгамувався, відсьорбнув з кухлика бурштинового навару і облегшено виповів: "Ти розсмішив мене. Я так не сміявся з молодості. Цей сміх вартує більше, ніж твоя вольна і той клин гористої

землі, куци я не піднімався вже з тридцять літ... Добре, якщо ти знайшов Скупе джерело і берешся його відродити, то нехай це буце пожертвою блаженній пам’яті мого діда. Двері світу відчинені перед кожним, і мені не личить зачиняти їх перед тобою. Все’дно проломиш".

Тоді я вперше спробував чай, і з того часу приохотився до цього гіркуватого збадьорливого напою. Так само, як відвик там назавжди від свинини, солонини й горілки, що й вам, мої милі, настійливо раджу. Призвичаївся й поденно класти приколінні поклони нашому Господу (у них це зветься намаз). Завдячуючи цьому заведенню, гадаю, й досі зберіг податливу гнучкість тіла і не мучуся попереком, як мої політники.

Міг би я розказати, як ми довбали на скельних терасах корита; як прокладали до них рівчаки, витоптуючи дно щільною, випаленою сонцем глиною; як я спрямував у них Скупе джерело, що досі тратилося в глибинних тріщинах гори; як задзюрчала — де прокопаними шанцями, а де дощатими лотоками — кришталева вода в долину, наповняючи кам’яні колодці, а з них — у маєток мулли і до сусідніх фільварків, які платили нам за це дзвінкі гроші.

Мій старий господар дотримав слова й, зломивши незгоду сина, підписав мені звільнення, а сам Джемаль згодом став моїм супряжником у ділі. ("Джемалю, цей чоловік — курка, яка несе яйця з двома жовтками", — казав йому батько про мене.) Я розраховувався з ними за оренду гірським кришталем, який вирубував на своїй ділянці з-під гранітних плит. Затим я налагодив обробіток каміння, а Джемаль, маючи високі зв’язки, збував їх.

Лампа не горить, а млин крутиться. Я вже не копав криниць, я бив по горах шурфи, відшукуючи нове каміння, ще цінніше. Я вріс у цю землю ногами й руками, зрозумів її скупувату красу, розгадав потаємні надра. Пізнав я й тих людей, і дістав від них ім’я Фарад. Вони прийняли мене, а ще ліпше — мої гроші. Декотрі з них говорили: гроші не головне. І вони не брехали, гроші для них були тим, що йде попереду головного. Бо головне слово для турчина —"бакшиш", себто виторг, зиск. Це другий

бік леза ятагана, на якому тримається Туреччина. Зате тут рясно кмітливих, підприємливих людей. їх закони я теж плідно спостигав, і в скорім часі досяг усього, що хотів. Крім одного...

Я втратив назавжди Дору. Мулла Шібаб, ще коли вона була дівчам, пообіцяв її своєму небожу. ("Якби ти схилився до ісламу, я б ще подумав", — хитрувато мружився до мене, розчісував п’ятірнею бороду. — "Я поламав свою долю, але віру ламати не буду", — відповів я.) Дора від далася за турчина і прийняла магометанство.

Міг би я розлого розказати й про подальші свої мандри. Дурний, хто сидить дома, кажуть єгиптяни. Це я почув від купця, з яким близько зійшовся. Як з цим не згодитися, та ще й не маючи сталого дому? Термін моєї оренди під Ефесом добігав кінця, а втрата Дори остаточно схилила мене пуститися берега за новизною. Ми обдумуємо дорогу, а Господь направляє кроки. "Камінці, які ти довбаєш тут, —дитячі бавки порівняно з копалинами Єгипту, — під’юджував мене знакомитий купець. — Там ще в давнину з них вершили рукотворні гори". — "Для чого? Невже природних гір мало?"

— "Хто його знає. Може, їх царі-фараони з Богом змагалися..."

І пристав я до каравану, що провадив у Єгипет лемеші й казани. В подорожній скринці мав листа від мулли Шібаба до його двоюрідного брата, що закоренився там ще з молодості.

Ніл мене не вразив — широка брудна ріка, що несла сміття і трупи животин. Я б не зважився напитися з неї, як із нашої Латориці. Гранчасті гірки, що здіймалися кам’яними ступнями серед пустельного безлюддя, — вразили мене хіба що марнотою праці, а точніше — людським марнославством. Затія безумних муравлів, що замислили звести мертві мурашники до неба. На ребрах декотрих із них видів я вибитих у камені людей, дуже схожих на чубатих козаків. Подекуди вони були в "гуцульських шапках". І орнаменти — чисто з наших вишивок. Був я і в

головному їх храмі Хет-ка-Пта (а може, Хатка Птаха?), в якому красувався виліплений бузьок і тризубові вила. Теж козацька позначка...

Як не повірити Симковим розповідям, що в цих землях загубилися й наші сліди? Бо ж які ймення мали їх давні правителі-фараони — Киян, Шишак, Любарн, Гузій, Мина, Гор, Туцалій, Телепін, Укрмир. А заснував цю державу цар Менес, що був купцем. "Мена" — так називали мінял, торговців давні слов’яни. Ось звідки подзвін! Виходило, що я прийшов сюди за своїм хвостом.

До слова, тутешні купці теж прийняли мене приязно. Жива торгівля стирає границі, віри й мови. Шібабів родак Фікрет, що й сам підторговував рисом (біла пшениця, про яку я вперше почув від Ліня), оселив мене в своєму домі, призвичаював до тутешніх звичаїв. Чужина робить людей люб’язними. Ми з ним були тут чужинцями, хоч і різними. Та мова грошей поріднила нас. Єдина мова, яку впізнають усі.

"Ти покажи їм отвір, а вони вчинять ворота, — повчав мене осілий турчин Фікрет. — Рук тут вистачає. І шапок теж, а от голів мало".

Він звів мене з посідачами дикого Синаю, які кочували з худобою бідними межигір’ями в пошуках води й нужденного бур’янцю. Вони нагодували мене плескатим прісним хлібом, сиром і м’ясом, дали дві верблюжі кошми

— для лежанки поверх піску і для даху, що кріпився на чотирьох жердинах. То був захисток від сонця, бо дощ останній тут пам’ятали лише беззубі діди. Так я дістав свій дім, перед його порогом хлюпотіло старе, як світ, море. Його берегами з перетертої охри колись ходили пророки й мученики, і через це воно було таким пречистим і таким солоним від сліз віків. Обняли й мене ці води, змиваючи шкаралущу розчарувань і вимиваючи з душі мулький пісок сумнівів.

Увечері низанкою світляків тремтіло за розімлілою затокою Зайордання. Від Єрусалиму з-поза гори Синай, розпеченої за днини, надлітав гарячий низький тиховій, шурхотів піщинками, древніми, як ці застиглі кам’яні пагорби, схожі на переплутані людські тіла. Здавалося, вони оживали й промовляли до мене знайомими голосами...

Симковим: "Бог думає, синашу, про тебе, але не замість тебе. Якими б не були твої труди і прагнення в галасливому безладі життя, живи у мирі з Ним, а отже —із собою".

Гречиновим: "Хайрадість приходить до тебе щоранку і залишається на весь день".

Жиговим: "Трава вища за наш хист. Бо талант від Бога, слава — від людей. А те, що наше, покриє врешті-решт трава".

Галасовим: "Ніколи не зрівнюй себе з іншими, бо завжди будуть люди твердіші й розумніші за тебе".

Мордковим: "Один гріш — це ніщо. Гріш і роботяща людина — це вже срібний. А гріш, роботяща людина і Бог —це багатство".

Лойковим: "Добрий пастух, якщо схоче, то й цапа здоїть".

Ліневим: "Держи спину і стережи сон".

Шібабовим: "Очі жадібніші за живіт. А язик —хранитель голови".

Дервішовим: "Радо пий свою чашу — зцілення на її дні".

Тимковим: "Коли стаєш на міст, спробуй палицею — чи міцний".

Соломчиним: "Солоданьку, що ’м тобі рада..."

Дориним: "Ти залишишся повіки в мені, як кісточка в сушеному абрикосі..."

І зрозумів я тоді, що ніщо нікуди не никне, що душевні пережиття близьких людей живими згустками наповнюють небесну баню і в час молитовної тиші серця спускаються до нас. Аби скріпити, напоумити, надихнути. Доки ми носимо в собі їх образи, вони в помічній спілці з нами. Простір і час тут ні до чого. Бо це інший закон —закон Вічності.

Я шукав для тутешняків воду. Якщо досі навчився чути її під землею, то тут я мав увидіти її через залізний камінь. Я знав, що вода є — мусив щось пити народ Мойсея, блукаючи пустелищами. Якщо порожнеча породила верблюда і ящірку, вона заготувала для них і воду. Ця скупа з вигляду свята земля багато чого ховала від поверхового ока. Мені помагали в роботі вимуштрувана провидливість і числа з Гречинової таблиці. Не минуло й трьох місяців, як я вирив перший колодязь. Затим — другий і третій.

Шейх на білому верблюді війнув білим рукавом: "Тобі відкрилася моя земля — тож вона й твоя". Інші казали: "Ти впав нам із неба". Та була й інша подячність. Якогось полудня я застав біля криниці молоду жінку, що дуже побивалася за чимось. Її писані чорні очі повнилися розпачем. А крізь синювату засмагу вилиць пробивався рум’янець сором’язливості. "Що сталося?" — запитав я. —"Я набирала в бурдюк воду і впустила срібний обруч", —потирала знічено зап’ястя. Що було робити: я роздягнувся (вона затулила очі руками), обв’язав себе мотузом і поліз у колодязь. Обнишкав дно, та нічого там не знайшов. Хоча ні, саме там мені відкрилося те, чого я не запримітив, коли довбав сухий створ. Сонячний пук переломлювався крізь товщу води, засвічуючи зеленавими вогниками сколи промитого пласта. Це був камінь, за яким я сюди прийшов.

Коли я вибрався нагору, ні жінки, ні мого одягу, ні торби з пожитками не було. Та мене це мало засмутило, я був у незрівнянно

більшій вигранці. Ще більше радів Фікрет. Тепер він міг залишити свої рисові тюки й віддатися гранению і збуту коштовного каміння.

А я копав далі. Копав і чекав.

Солодкий мій читальнику, чи відома тобі туга за отчим краєм? Якщо ні, то ти вже щасливий. Я розвіював свій сум у безнастанних походах горами й морем, докопувався до водних жил у надії, що нападу десь незабутній смак дитинства. Але вода в тому гарячому супіску була жовтавою й пустою, як слина небіжчика. Бувало, палив цупкі, як дріт, поворозини неопалимої купини — може, запахне солодкаво вербою? Але тут навіть кріп пахнув по-іншому, тут навіть сіль гірчила. Мені снилися сливи, затягнені сивим туманцем, які я в шапці несу Влені, розбризкуючи босими ногами роси.

Я відбивав з морських побережин корали винної барви, обтісував їх, нанизував на кінську волосінь і не знав, якій жінці їх подарувати. Якщо довго щось нагромаджуєш (а тим більше каміння), воно починає давити, обтяжувати.

Якось я почув від погонича-пустельника вислів: "Яким вітром тебе приносить, таким і відносить". Я чекав цього вітру. І дочекався. Біля незнамо якої за рахунком моєї криниці око вихопило з гуртику прочан сакви-бесаги грубого тканння, биті порохом" і палені сонцем. У такому ж черезплічнику носила мене Влена, коли йшла копати панську винницю. У задній торбі нишкнув я, а в передній —ледаяка перекуска на довгу літню днину.

Я торгнув чоловіка за плече. "Ге?" — схарапудився той, відриваючи кухлика від спечених губ. — "Слава Йсусу!" —"Навіки слава на Його святій землиці!" — "Здалеку путь ваша?" — "З окраїнної Русі, що під Карпатами. Якщо чули".

— "Чув. Чи добра вода у вашій Тисі і Латориці?" — "Гріх на воду намовляти, але наша добріша за цю, святилася б". —"А сповідник Симеон з мукачівської обителі чи ще топче ряст?" — "Айно, лишень не так твердо, як переже. Ти, пане, де навчений нашої бесіди?" — "Латориця мені її нашептала, коли попід вербами плавав у мащеному глиною кошарчику..."

Зрадів я тим одноземцям несказанно. Нагодував їх вареною бараниною, погостив добрим вином, ще й у бесаги натоптав. А сам спрагло спивав їх розповідки, що оливою живили моє присушене серце.

"Що я годен дати тобі у віддарунок за добро? — звивався, як рута на вогні, дяк Олекса. — Хіба що свій ціпок. У цьому кленовому поплюванці застигли соки нашої землі. Буде тобі на підкріплення родової пам’яті. А схочеш — поведе туди, звідки привів сюди нас. Припровадить домів. Воно так: косиця найліпше цвіте там, де посіяна..."

Ми розпрощалися, і ходаки, поблагословивши мене, сірою низанкою рушили на Єрусалим. Розвірюхали вони порожнечу мого серця. Доти рідного, що надибував я тут, були тільки ріденькі журавлині ключі. З Мертвого моря потягував вітер сироко, що в’ялив серце й висушував кістки. Може, це й був той вітер, що приніс мене сюди? А палиця, що знає зворотню дорогу— вона сама липла до моєї долоні!

Наступного дня я згорнув верблюжу кошму і підрубав жердини, що тримали дах мого кількарічного дому. Я сторгувався з Фікретом, відпродавши йому ями-копалини, і з поклажею на двох верблюдах приліпився до першого ж каравану, що йшов на Туреччину. В Ефесі я швидко полагодив свої грошові клопоти. Встиг ще застати живим муллу Шабіба. Хоча саван для нього вже тримали напоготові. Я склав йому синівську подяку і попрощався назавжди. Висушені віком і хворобою губи ледь чутно шелеснули: "Що ж, іди, Фараде, куди веде серце. І я йду... Муку свою просіяв і сито повісив".

Більше ні з ким і ні з чим я не прощався. Лише підійшов перед смерком під оливковий сад, у якому жовтів грудкою рахат-лукуму Дорин дім. Щоб не збентежити її випадкового погляду, я загорнувся в старий халат. Прийшов, як дервіш, який нічого не просить. Я просто дякував самими очима за все, що вона колись дала мені: за теплу ніжність рук, за трепетну покору тіла, за красномовну маломовність, за оксамитну протяжність погляду, що обливав мене радісним спокоєм. Тепер я остерігався зустрітися з ним. Та вона б мене й не впізнала — вигорілого в спекотній Табі, жилавого, налитого роботою, заколюченого бородою і з колючою твердістю в очах.

"Доро, Доро, чужа облатко мого щербленого серця..."

Джемаль на той час полишив службу в султана і сповна віддався розбудові маєтку. Скупив довкруж ділянки і заклав на них винниці. Круглі, як дівочі груди, пагорби тяглися зеленими рядами. їх щедро напувало моє Нескупе джерело. Так його тепер називали. Виноград зрощували перевагом на сушку. Джемаль, чуючи, що я зібрався в Козацьку Країну, нараяв мені їхати не порожнем, а з ходовим крамом — ізюмом, урюком і халвою. Я розмислив, що й справді так буде безпечніше. Хоча тепер я міг спокійно видавати себе за мадяра.

Султан схвально поцінював опірність угрів австрійцям. Мукачівський Паланок довго залишався єдиною фортецею в Трансільванії, яку ще не засіли австрійці. До того ж її втримувала войовнича Олена Зріні, жона Імре Текелія, сама ходом із Хорватії. Черлені прапори не знімали з веж — як знак затятої стійкості. Більше двох років топталися під мурами австрійські лабанці і нічого не могли вдіяти, як ми колись під Білгородом. Султан тоді послав графині Олені подячний рескрипт-атнаме. А коли відступилася Польща й оборонці не мали що засипати в цівки мушкетів і гармат, і в фортеці почався недо'щ і розпач, управительку хитрістю схилили до перемовин, аби вона здала Паланок. А по тому замкнули з донькою в монастирі, звідки їх турки перепровадили на свій бік. А Мадярщину й Трансільванію віддали під оруцу Священної Римської імперії.

В тій колотнечі, сподівався я, моя парсуна цікавості не притягне. І не помилився. Вдало дістався морем до Криму, де виміняв Джемалів товар на рибу. Спорядив валку і, поки мажі тихим ходом скрипіли на захід сонця, я відлучився до Білгорода. Там віднайшов у цілості свій сховок під сосною і наздогнав своїх. Цінний пожиток було запечатано в одну з бочок, схожу на інші, наповнені соленою рибою. Лишень у цій я віз сіль чужих земель. Чи то пак "масло земне". Віз на свою землю...

Коли ми вийшли на гребінь карпатського перевалу, я спинив валку на тривкий перепочинок, а сам пішов шукати заповітну криницю, з якою прощався двадцять літ тому. І знайшов її, захряслу в гущавині. Я прорубав ліщинник і пив, пив із того кадоба, як крадений кінь. Аж поки в голові не заясніла притомність: невже я дома?!

Ми плуганилися рінним спадом, а збоку гриміла майською повінню Латориця, неначе дражнила мене: от скільки дурної води, а ти роками зривав нігті в кров, аби пронюпати глибинну жилку, що відгонить нафтою і мертвячиною! Я пив ніздрями тужаву свіжість, молодий буковий настій і, сп’янілий, держався за кормигу, аби не зашпортатись. Сіролиці люди в сукняних лайбиках покрадьки виглядали з-поза кривобоких куч, а босі, нестрижені діти горобцями летіли нам навперейми. Я простягав їм табли халви, а вони шкрябали їх лепавими пальцями, боячись піднести до рота. Я впізнавав свій народ... народ, що не вірив ні окові, ні зубові. Так, я був дома. "Краю мій, краю, з тілом покраяним і омитим ропою..."

Коли ми порівнялися з Паланком, я піднявся знайомим прогоном (тепер він був брукований каменем) до псарні. Порожнє дворище залободилося, вітер торгав обдерті шопи. Зі сторожки вигулькнув сонний чоловічок. Повідав, що псів теперішній комендант не честує. Та й нащо їх, мури після облоги підрихтували — щур не продіється. Я запитав про Гречина. "За моєї помки такого не було. Розказували про одного химерника, що списував стіни вугликом. Але той давно пропав". — "Як пропав?" — "Того я вам не скажу. Одного рана застали його комору

порожньою. Чи сам звітрився, прости Господи, чи кудись умкнули його нишком. Темниця — діло темне..."

Так і залишилася для мене кінцева Гречинова судьбина невідомістю. Дай йому, Господи, світлий прихисток у Твоїх засвітах. Може, він уже й там? Може, таки розгадав числовий закон, що провів його через стіну і підніс над часом і простором до сліпучого верху Істини? Я хочу в це вірити.

"А ви з котрих будете, пане?" — зазвідав мене сторож.

"Я не буду, я є. З тих, що й ви, вуйку. І такий же пан".

Я не застав живими ні Влени, ні Мордка. Жига поневірявся десь горами в шуканні нових барв. А Божий Симко впізнав мене і в сугемені каплиці. Поклав мені на плечі легкі, як крила горлиці, руки і задумливо сказав: "Ти потвердів, синашу".

"Це добре чи ні?"

"Як сказати. Млин бере тверде, а дає м’яке".

"А я про млин якраз і думаю. Хочу покласти його на заломі Латориці. Буде й загорода для повеней, і приступне мливо".

"Хіба тут доста для того води?"

"Води тут доста, отче, аби намолоти муки для всіх голодних".

"Мені любиться в тобі ця звага, але, крім води, потрібні ще й гроші".

"Я прийшов з грошима".

"Це добре, але ж ти, синашу, не роздаси голодним свої гроші?"

"Ні, не роздам, бо голодний не має не лишень віри, як ви казали, але й міри. Замість грошей їм краще дати реманент, замість муки — насіння".

"Це й жиди їм дають, а потому здирають сім шкур".

"Мені їх шкури ні до чого. Мені потрібні їх руки й голови".

"Навіщо?"

"На те, отче, аби вони не лишалися порожніми. Там, звідки я прийшов, кажуть: порожня рука — злодійська рука, порожня голова — майстерня диявола..."

Ще два літа ми купно помагали одне одному, Симко мені, а я йому. Він зберіг нотарську легітимацію на мій пай у будівництві доріг, яку справив для мене Мордко. За ці роки мені набігли добрі проценти. До того ж пайовикам нарізали наділи вздовж доріг, де вони могли відкривати свою комерцію. Я заклав декілька гостинних дворів, млинів, олійниць, сушарок і збиралень. Люди зносили сюди гриби, дички, ягоди, горіхи, мед. Тут це сушили, солили, пакували й провадили в багаті міста, аж до Пешта й Відня.

Я саджав сади й винниці, а коло них заводив пасіки. Мед — це солодке золото. Мед, як і вино, завжди має свою ціну. А наша карпатська бджола — чи не ліпша в світі. Блага, невибаглива й роботяща, як і наш чоловік. Виноградні чубуки мені везли з Токаю, з Молдови і навіть з Туреччини, де в мене лишилися кінці. За моїм вином посилали з Лемберга, Кийова і з Московії.

Купували чужі багатії, прощава скніла в нужді. Як і раніше, городський простолюд був полишений на Божу ласку й опіку.

Рукомесний промисел ледве животів, копалень довкола ніяких. До середини зими люди з’їдали свої припаси, а далі мусили харч купувати, якось заробляти.

Вівсяний ощипок, крумплі й капуста — головна їжа. Цілий рік вони не виділи ні м’яса, ні яйця, хіба якусь децу молока. Ходили недокрівні, пожовклі, слабосилі. Зате скопом накидалися на них хитрі жиди-лихварі зі своїм повсюдним "гешефтом". Мало яка родина не втрапляла в їх тенета. Жиди захопили більше половини хлопських земель, орендували всі сіножаті, котрі перенаймали земледільцям. їм належало майже все тягло, вози й реманент. Вони так обплутали торговиці, що без їх посередництва не купиш і не продаси ні корову, ні свиню, ні садовину, ні домоткання.

Позики жиди давали щонайменше під тридцять процентів, а коли боржник фінансово занепадав, піднімали процентну струну. Аж поки той не ставав їх повним невільником, і тоді вони орудували його заробітком, життям і цілою його будучиною. Чоловік ставав вічним наймитом, не маючи до праці ні охоти, ні сил.

З гіркотою придивлявся я до життя своїх одноземців. Русини не навчали дітей, не лікувалися, єдиною журою насущною було — наповнити шлунок. Зате приблуци-лихварі своїм дітям наймали вчителів-бохерів, були вхожі в жандармські постерунки і ручкалися із суддями. Кланялися лише "горі", "долину" ж топтали немилосердно. А королівські наглядачі-штултріхтери заїздили сюди з Пешта хіба раз у півроку.

Я розумів, що цей стан треба зломити. Силою влади не вийде — лише силою грошей. І сам я це не подужаю. Потрібен купний вибух заповзятливості, охоти до діла. А його може спричинити лише свобода дії, інтерес, гроші. Тут треба було брати за всі віжки одразу і перти воза вперед. А стелити путь — грошима.

Я почав із позик. Давав їх рукастим і промітним людям, правлячи вдвічі менший процент, ніж жиди. Я силував гроші поденникам і тим, що скніли в нужді. Люди боялися грошей. Тоді я придумав давати позичку на вуличні громади.

Знаходив головатого чоловіка і рядив це через нього. Видавав гроші на огорожі, на скло для вікон, на дрівцята, на вдобрення городів. Люди відробляли це в моєму лісі, в садах, на рибниках. Урядники громад вели рахунок. Коли втяглися, почали просити підпору для дворових хазяйств. Я давав на купівлю кози чи поросяти, на плуг чи возик, на житло й матеріал для роблення, на насіння.

Позикова книга товстішала щодень. Люди брали з живим блиском в очах. Чоловік, який має, — інший чоловік. Такий хоче мати ще більше, а жити ліпше. Він — ґазда. Його це тішить, він устає рано й лягає пізно. Він починає поважати себе й собі подібних. Даючи, я знав, що не всі і не все повернуть. Ризик, утрата — це другі імена гендля. Але як порядкувати в порожній крамниці, як множити цінності, коли немає споживача? Ти викопай криницю, а жаба знайдеться. Даючи їм у борг, я давав собі.

Як я чинив, коли борги не вертали, не маючи чим, не вміючи заробити? Я викреслював у книзі той рядок і забував. Нічого ліпшого тут не придумати. Так і я, і вони мали полегкість, ми могли зноситися далі.

Мадярські урядники підсміювалися: "Кортить вам возькатися з цим бидлом? Із пса ніколи солонини не буде".

— "Разом із пшеницею і бур’янець поливають", —відмахувався я. Не буду ж похвалятися, що й сам із собачої буди. А "бидло", руський народ — дуже добрий у глибині душі, послухняний, слова дотримується і порядності не втрачає. Корінь зла його — в глибокім болоті, в яке його загнало чуже владування. Та досить нашому чоловікові протралити десь на чужину — він перший робітник, а у війську — ліпший вояк,

найвитриваліший до тягот. Як кажуть, шовк зноситься — онучою не стане.

Я знав, що чиню. Знав, що коли ступити цим людям назустріч, вони теж переймуться поступом. А вода, зіткнувшись із водою, набирає силу. Хто міг знати про це ліпше, ніж я. Коли я вернувся в Мукачево, застав тут хіба якусь жменьку крамарів, ще менше розпорошених ремісників. Усе інше — біднота, що жила з клаптя ниви і корови, поденні наймити, жебраки. Даючи позики, я придивлявся до них. Надто до тих, котрі брати ухилялися. Ці люди ще якось давали собі раду, боялися грошової кабали. Таких людей я і визбирував, як насінне зерно в обмолоті. А передусім таких, що годувалися ремеслом. На них я і сперся в своїх намірах. Бо ремісник — то улюбленець Бога. Цю правду мені відкрили турчини, що привернули собі світ умілістю рук і твердою волею.

Я повернувся домів не приблудою-гендлярем, їх вистачало тут. Мені руки свербіли до живого діла, до роблення. Перше, з чого я почав — зібрав у корчмі для ближчого зазнайомства майстровитих городян. Назвав і себе майстром-криничарем і розповів, що заробив цим добрі статки і що готовий це продовжувати купно з ними на розріст нашого Мукачева.

"Чи знаєте, поважні городяни, хто ви? Ви — любимці Господа. Ви — сіль людності, хребет цього города, який годуєте, вбираєте й облаштовуєте. Не грубі мури Паланку є твердинею Мукачева, а ви, бо що мертвий камінь без ваших рук! Таким, як ви, держава мала б у пояс кланятися й за пазухою вас носити. Але хіба вам потрібно це? Вам би працювати спокійно, без здирства, і мати добрий заробок. Я обійшов півсвіту і придивлявся до майстровитих людей, бо на них стоїть цей світ. Придивлявся й прислухався... Шевці як кажуть: хочеш шити — перше вузлика зав’яжи. Я видів, що найліпше маються ті, котрі купи держаться. Тоді один одного підпирає, учить і захищає. Тоді можна купувати більше доброго матеріалу за менші гроші, а виріб буце ліпшим і дешевшим. До майстрового гурту й жид не підступиться, не заломить ціну, бо артіль може відкрити свою крамницю. В гуртовій роботі

вигострюється скусність: якщо чогось не знає один, те вміє другий чи третій. Така збрата робучих людей називається цехом. Так от, я провиджу завтрашні цехи гончарів, ковалів, теслярів, колесарів, сідлярів, чоботарів, кожухарів, кравців, чинбарів, каменярів, ткачів і чесальників вовни. Кожен з вас відрубно має якийсь стосунок до цих рукомесел. Замір мій у тому, щоб ви зіллялися для роботи водно, з синами і братами, якщо хочете. Для цього я дам вам пристановище, куплю матеріал, виправлю документи. Це буде моєю цеховою часткою, а ваша в рівному поділі — руки й інструмент. Порукою ж най будуть мої фінанси і моє ім’я, що і в купецькому обшарі, і в міській управі має якусь вагу... Наразі я сказав усе, тепер кажіть ви".

Люди спантеличено мовчали. Нарешті загуслу тишу протнув хитруватий басок: "Губа своє каже, а рука своє робить. Я що міркую, паночку... Роги волові не тяжкі. Моя бідність мене не обтяжує. З жебрака що взяти, а піднімешся на вершок — податями приглушать. Ліпше своє лихо, як чужий гаразд".

"Добре, — сказав я твердо, — допивай, чоловіче, своє вино і йди жебрати. Я сюди не торбачів кликав, а майстрів".

"Пане, — устромився мудро інший голос: — Ви хитряка Микулу не слухайте. Таких майстрів ще найти. Двома руками підкови клепле".

"Якщо так, то буде Микула мати горно турецьке. Моє слово! Думаю започати красне литво, аби залізо не лише руці служило, а й око радувало. Нам, братове, такий крам треба правити, щоб за ним купці самі приїздили. Я за це подбаю. А ваша жура — робота".

І тоді корчма сплеснула голосами.

"Пан Криничар розумно каже. П’ястук густіший, як перст".

"Він на трати йде, а ми що губимо?"

"Я видів, як у Доброчині фабрикують. Волосаті постоли, як ми, не носять".

".. .сидиш по коліна в тріскаx, а по шию в боргах".

"Із ткача не буде багача..."

"А я вже, хлопи, гадав, що моє ремесло бур’яном поросло".

Погамував словесну глоту хмурий чоловік з напливом сивини на плечі, перехопленої ремінцем: "Чіт, громадо! А ти, пане, клади ще круг вина, бо бесіда буце тривкою. Куци нам поспішати — Божа неділька надворі".

"Знаю, та знайте й ви, що "похмільних понеділків" у цеховиків не буде. Робочий час — роботі. Робиш — тобі платять, ганьбиш роботу і громаду — ти платиш громаді. Це називається "штраф". А розпити боченя доброго вина для доброго почину справді не гріх".

Так я збив ремісників у цехи. Гуртувалися вони довкола двох-трьох майстрів. Кожен цех мав свою печатку і знак, аби за цим тавром вгадувати роботу, аби честі додержуватися. Жига вирізьбив залізарям ключ і молот, зброярам — схрещені пістолі, ковалям — кліщі й підкову, столярам — струг і циркуль, сідлярам — сідло, кушнірам —шкіру і два хвости, шевцям — чобіт... Крім того, цехи мали свою скриньку, прапор і дощечку-цехівку. У скриньці хоронили документи, легітимації майстрів і учнів, ухвали зборів, а також цінності й гроші. Замикалася скринька на три ключі. Прапор із вишитим покровителем ремесла (у дереводілів — святий Йосип, у ковалів — святий Флоріан, у чинбарів і чоботарів — святий Георгій) зберігався в церкві. А цехова табличка служила для того, аби, з рук у руки передаючи її, сповіщати нею про зібрання, бо читати майже ніхто не вмів.

Зібрання, що скликалися на великі празники, вибирали цехову управу зі "знатних і розумних", звіряли поточний звіт, розглядали випадки найму чи звільнення, провадили іспити майстровитості. Цехмістера вибирали не менш як із трьох найдостойніших. Новий посадовець складав присягу.

Виголошував її привселюдно: "Буду старатися на користь всього благородного цеху, не буду зрушувати цехових правил, а навпаки — всіма силами їх кріпити й оберігати. Порушників цехового закону буду судити по правді і совісті, не озираючись на родинні узи, побратимство, сусідство чи сповідання віри. Буду судити правдиво багатих і бідних, простих і високопоставлених, щасливих і нещасливих..."

Майстер-батько мав слідкувати за тим, аби майстри надмірно не утискували підмайстрів, а ті зі свого боку сумлінно сповняли обов’язки перед майстрами. І щоб учні не били байдики, набиралися хисту. Присягу для цехів мені поміг виписати Божий Симко. Кожне зібрання громади закінчувалося молитвою і нагадуванням, що все, про що тут ішлося, є цеховою таємницею.

Правою рукою цехмістера був молодший майстер, він стежив за порядком, за дотриманням чеснот, за зберіганням матеріалу й майстершику, переймався організацією гостин і похоронів цеховиків і їх родин. З наймолодших майстрів обирався майстер-служник. Він слідкував за торговицею, перевіряв добротність товару, вилучав ущербний. На нього також покладалося скликання зборів, відвідування хворих, спомогатим, що терплять нестатки, сиротам. Нате в цеховій скриньці була окрема шухлядка, куди збиралися внески і штрафи.

Чудові рукомесники заснували тоді перші цехи —Палінчак, Мицяк, Галушка, Струк, Комар, Семак, Ципак... Моя гордість, моя підпора. Вони відбирали й готували собі поплічників. Але щоб дістати ймення майстра, треба пройти триступеневу підготовку, скласти три публічні іспити, виробивши наостанок диво-виріб, який підносився в дар міському голові.

В учнівство брали тямковитих дітваків з дванадцяти років. А до того вони бігали послужниками.

Зараховували в науку після схвалення цехової управи і закладної від батьків. Доти учнів брали тільки із законнонароджених дітей. Я цю практику зламав і сам ставав поручителем за сиріт, вносив закладну плату. Це було свого роду застереженням, яке захищало майстра від особистих витрат на недбалого вихованця. "Нащо вам, пане Овферію, ці байстрюки? — питали мене поважні майстри. — Чи цех ніяк не обійдеться без тої обузи?" — "Якщо так, то обходьтеся й без мене, бо я теж байстрюк".

Навчалися ремеслу чотири роки, дітваки стояли на повному утриманні цеху. За научування віддячувалися майстрові домашніми роботами й послугами. Крім того, учні прибирали робітню й двір, чистили інструмент, порали город і сад, якщо такі були при цеху. По двох роках учнівства хлопець мав подати на випробу свою самостійну роботу. "Знатні й розумні" зацінювали її і присуджували, чи варт учень подальшого перебуття в цеху. Ще через два роки держав він головний іспит на підмайстра. Якщо вдало, то влаштовував ситний товариський почастунок і вибирав —чи залишиться в цьому цеху, чи перейде до— іншого, чи пуститься в мандрівні ремісники.

Підмайстер мав слухати цехову старшину, бути стриманим і провадити добропорядний спосіб життя. На вулиці не смів їсти, пити й сікатися до молодиць. За непослух, пиятику, бійку, лайку, наклеп, за неохайне вбрання і невідвідання церкви підмайстри каралися штрафом від півтижневої до піврічної платні. За крадіж і перелюб ще й різок діставали. Пригадується, котрийсь назвав церкву "свинячим хлівом", то сплатив покуту в один флорин і був підданий тілесній екзекуції в 12 ударів палицями.

Наші цехи ставали для недолітків не лише добутком свого хліба, а й твердою виховою. З безрідних, упосліджених сиротюків робили тут людей, ставили їх на ноги. Я наполіг, щоб, крім діла, учились вони й

грамоті. Бо грамотний майстер —трирукий майстер. Коли ми починали, в декотрих цехах не було письменного чоловіка, хрестиками й вузликами позначали свої рахунки. За два-три роки це становище переломилося і відпала потреба наймати писаря. А в статути була закладена вимога ще й другого іспиту для підмайстра — на письмо, читання і рахунок. Для цього я запровадив недільну школу, що починалася по службі Божій.

Були й такі, що, вивчившись і відбувши п’ятирічний термін роботи, багли свободи. їх не здержували. Я їх розумів. Кожен має самотугом "проїсти" свою дорогу в житті. Такому давали в торбу книжку мандрівного цехового підмайстра. У ній мали класти відмітки власті, де зупинявся ремісник, цехмістери і майстри, які брали його на роботу. На відпусті мандрівець працював щонайменше три роки і вертався в свій цех, де мав право держати іспит на майстра. Ходили наші хлопаки Мадярщиною, Чехією, Галичиною, Трансільванією, доходили й до німецьких фабрик. Зазвичай саме з цих, обтесаних переходами й доучених чужиною, виходили найсправніші цеховики. Я знав це і всяко підохочував відлучення. Бо так доходили сюди нові віяння і нові засоби, так відкривався нам світ і ми відкривалися світові.

"Вони ні на що не вдатні, — казали про нас, русинів, чужинські пани. — Хіба що пасти овець, рубати ліс і порати картопляну нивку. Вони занехаяні й затуркані". Люди примирливо це приймали, підшіптуючи собі в пазуху: "Не ми такі, світ такий". Я хотів зломити позір і тих, і других. І дещо мені вдавалося.

Мудрі кажуть, що чоловік є те, за кого себе має. Я б ще додав: скільки має в собі свободи. Оце головний хребет людської істоти, головна наповненість, важніша за силу, багатство й щастя. В каменоломнях єгипетської Таби я не раз слідкував за тим, як гад нападав на здобич. Він сміло хапав звірину чи птицю, що здавалися більшими за його писок. Але помалу-помалу затягував їх і ковтав. Так і чоловік: скільки свободи він важиться заковтнути, стільки

й матиме її, а з нею — добробут, повагу і вдоволення життям. Все від нашої нутряної волі, від сили жадання, від потреби вибирати й домагатися свого. Наскільки народ в собі це осмислив і виховав, настільки він і панує в цьому світі. В мого народу, на жаль, мало волі, більше пристосування до знегод і смиренності в неволі.

Тим, хто нами править, і тим, хто їм помагає це робити, не потрібні люди вільні, розумні й багаті. Легше кориться нужденний, темний, пригноблений. Мої новації з цехами викликали на початках смішок, а далі й підлий спротив. Пустили з димом складування вовни, підрубали і зсунули в ріку миловарню, обікрали чоботарів, підпалили дві гостинниці, в одну ніч відрізали язики всім моїм коням. А жандармерія нічичирк. "Скупо даєш псам", — шепнув приятель з магістрату. — "Ліпше я буду годувати чотириногих псів", — одказав я і направду завів псарню, бо на цьому таки щось розумівся.

Тоді й прилипло до мене назвисько, пан Кутьо, Пес по-нашому. Я обходив двори і вівчарські стани й відбирав таких псів, що в голосі мали густоту, а в очах — злу розсудливість. Я добре за них платив. І вони того вартували. Коли вовчуга крадеться до отари, хитрі пси збиваються в гурму і кидаються в другий бік. Знають, що то лише кволий посланець, а вовча зграя пантрує в засідці. На двоногих зловмисників у псів інший викрут. До цехів були приставлені сторожові собаки, люди ночами пантрували чергою. Підмогли й братове-зброярі. Де в упадку кревне суспільне добро, там стає грудьми ціла громада. А це сила. Наша відкрита сила долала силу злодійську.

Люди мінялися, росли духом. Повелася боротьба з "партачами", позацеховими ремісниками, що торгували поробками на базарах. Вони гнули ціну, підсовуючи гірший товар. Я наполіг, аби їх штрафували, половина йшла в цехову скарбницю, а половина — в міську. Так було заборонено

продавати в Мукачеві "волосаті", необроблені постоли і не побілені гуні, а на весь крам встановлено тверді ціни. Ремісникам не вільно було

ганити чужу виробу, закликати покупців з вулиці і витісняти сусідів з громадської лавки. Тих, хто з якогось причинку, не міг працювати в артілі, приєднували до цеху документально й давали надомну роботу. Та їм і самим на відрубному хлібі було важко. Я скупив ліпші глиновища в Новому Селі та Іванівцях, брав гуртом матеріали, мав свій діловий ліс на корені, запустив плавильну і ливарну печі. Тож за дешевим сирцем із поклоном ішли до мене.

Цехи кріпли. Наймали вже робітних людей з поденників та малоземельних селян. У більшості зародилися позичкові каси. Бідні і хворі могли дістати грошову спомогу. Артіль допомагала вдовам і тим, що служили у війську, вчилися. Водночас суворо карали гультяїв і нечестивців. Могли позбавити півмісячної платні за те, що хтось не з’явився на похорон побратима. А коли заскочили жону майстра за любовними втіхами з підмайстром, то діставала вона 15 палиць, а коханця карали тридцятьма і виганяли з города за "вчинену цехові ганьбу".

Скоро і влада розчовпала виграш такого господарювання. Податей більше, а мордування менше, ще й до празників урядники діставали дари від цехів. І понад це, я зголосив, що кожен цеховик відробляє річно одну днину в замку, а на випадок військових дій визначається місце, яке цех буде захищати своєю зброєю. З такою умовою люди сміло могли держати вдома зброю і мати майно під охороною. Ще одне моє впровадження — товариство гасичів. Від кожного цеху відбиралися люди, що в разі пожежі притьмом збиралися на гасіння. Для цього ми склепали великі бляшані бочки і при них помпи з шкіряними сикавками. Як таке могло не любитися зверхникам?! Незчувся я, як став депутатом Мукачівської домінії, а бургомістер оголосив мене своїм почесним дорадником. Відтоді мої задуми пішли як по маслу. А мастити було чим...

Працювали дві плавильні — в Ряпиді і в Нижній Визниці. Спочатку залізо ми плавили в ямах (придалися вуглярська й горничарська школи), а далі звели муровані стіни з каменя-річковика. Печі привезли з Сілезії. Неподалік поклали й молотивню. А біля Кольчина — квасцеву фабрику. В

Жборівцях варили "гірку сіль", котру розвозили по всій цісарській імперії. В Підгорянах розвивалася суконна мануфактура, фарбоване сукно продавали навіть до Польщі. Навчилися ми також, залучивши заїжджого шваба, варити й пресувати цупкий папір. І дерева, й води для цього було доста. Папір радо брали друкарні Лемберга.

Либонь, я перший у краї, повернувшись до свого корінного ремества, почав пошуки цінних руц. І знайшов у ріці Ломовані й у потоках під Лісарнею та Плоским золото. Воно було не зовсім чисте, з домішком срібла. Коли цей промисел розрісся, жупанат прибрав його до своїх рук. На готовий хлібець знайшовся їдець. Щоправда, я встиг викупити деякі землі під золотими намивами, то їх мусили орендувати. Залишили мені й баню з деревний вугіллям у Березинці, і вапнякові копальні в Сускові. Там ми випалювали вапно, а заодно копали гострий іскристий пісок, який годився на скло. Дуті зеленуваті скляниці і прозорі штофи залюбки брали пивовари й корчмарі. Так було, доки в гуту не вдарила блискавка, а розбурхана ріка підмила її стіни.

За різне хапалися, та головним хлібом мукачівського робітництва залишався камінь. Імперія потребувала доріг, городи — бруківки. Довкола здіймалися гори сивого граніту, що, змочений, виблискував синіми іскрами. Твердий і принадний, камінь давався обробці, і десятки молотів приденно цюкали на Шелестівських пластах. Люди сірими мишами гризли обніжжя гори. Підошвам столичного панства теж любився наш камінь. Бувало, що я тижнями сидів у Пешті чи Відні, наглядаючи, як мої люди стелять там майдани. Вночі ходив свіжим бруком босоніж перед тим, як мали проїхатися шляхетні брички. П’ятам було любо чути рідну теплу твердь. Там, під позеленілими від часу статуями кінних вождів, мені й почепили на груди хрест Витязя.

"Я ж не вояк", — мляво відхрещувався я.

"Ви, пане Криничар, більше, ніж вояк. Ті нищать, а ви відроджуєте".

...Час пролітав над Мукачевом, відносячи роки й десятиліття. Гой-гой, ноги мої глибше вростали в землю, руки стискали жмут віжок здоровезного розгонистого воза, а серце прагло краси. Ще раніше приставив я в науку до моравських ливарників двох похватливих хлопців, виписав звідти майстра і за рік вони почали це діло тут. Жига захоплено чипів над формами, Йванко йому помагав. Так ми почали виливати з чавуну ступи, гирі для важниць, печі, лавиці, надмогильні хрести і плити. Був і світильник Жигової руки, виліплений в образі діви, що простягає в долонях вогонь. Якийсь час карбували ми й медалі для королівського війська. Один вельможа з Мараморoського Сигота, дочувшись, попросив відлити йому ворота й огорожу, а добре б — ще й коритце з водограєм. Я поїхав сам на місце, аби зміряти все наочно.

Несподівані обдарунки Твої, Господи. Тільки-но ступив я в двір сиготського маєтку, як зір мій з того краєвиду нараз вихопив жінку, що сиділа зі служницею під деревом і перебирала черешні. Ясне волосся тугим перевеслом косичилося на потилиці, а слова її відбивалися тихим дзвоном об таріль. Соломка! Вона сиділа до мене спиною, і я вгадав вигин її шийки одразу. Я впізнав би той голос із річища голосів. Хоч то сиділа важна пані, а не рухливе, сміхотливе дівча. На травиці бавилися з щеням діти. Обходячи посідок, я бокував і хнюпив вид, аби не виказати себе. Нашвидко замалював, що треба, від гостини відмовився. Не хотів підживляти спокуси. Ачей вона мене не впізнала, а може, не подала знаку. Вже на вулиці я, як злодій, зазирнув ще раз у шпару паркану. І серце моє знову затерпло. Вона була прекрасна. У гарної жінки не лише весна гарна, а й літо.

"Соломко, Соломко, постели мені м’яко". — "Я сама простелюся тобі м’якою дорогою. Я для тебе спасенним дахом буду, хлопче", — відлунювала потривожена пам’ять.

І тої миті, під чужою загородою, врозумів я: нічого тобі не належить; стільки всього маєш, лише не те, що найбільше хочеш. Пронизливо-гостро, аж до німого плачу, забаг я мати свій дім, свою криницю, сад, а в ньому — жону і дітей. Аби вони бавилися на зеленому моріжку.

Я вернувся додому і в першу голову завів собі молоденького пса, назвав його Мирком. А тоді став придивлятися до жінок. І очі помалу відкрилися. Мій перший цеховий подільник Микула, зверхник ради "знатних і розумних", нараяв купити ділянку над Латорицею, що клином сусідила з його обійстям. Зібрався я недільного підвечірка оглянути її, покликав і пса. Заблудили ми в садах. Бачу — дівчина йде з козубцем ягід. Ступає пружно, рипить накрохмаленою сорочкою, вихляє срібними кільцятами у вухах. Я обізвався, вона сіканула бритвами темних очиць. Завмерла, як козуля на скелі. І я завмер. Краплинки поту ряхтіли над верхньою її губою. А мені — диво-дивне —схотілося зібрати їх перстом, а може, й облизати. Я ворухнув устами, мимохіть рахуючи... до семи.

"Що ви рахуєте? — підняла лискучі торочки брів. — Я ж тут одна".

"То добре, що одна, — сказав я, збиваючись із ліку. —Менше покараних буде. Ягоди мої крадеш?"

"Ваші?"

"Це мій сад... завтра буце".

"То завтра й присікайтеся", — відтяла скоромовно й рушила далі".

"Стривай утікати. Знаєш, хто я?"

"Знаю, пан Кутьо".

"А це Мирко", — чомусь звернув я на пса.

Вона засміялася — аж малини затряслися в кошарці. А срібні кільця танцювали у вухах. Так заповзято сміялася.

"Чому регочеш, чорнявко?"

"Бо сміхота і є. У вашого пса ім’я людське, а у вас —собаче".

Це розсмішило й мене. Так ми вдвох і сміялися, розпуцжуючи перші намерки. Так і досі всміхаємося, коли стрічаємося очима. І нема на то ради. Уста мовчать, а очі самі між собою говорять. Десь я чув: любиш біляву, а жоною стає чорнява. Це про мене і про мою Марточку. Вона народила мені трьох доньок і наповнила радістю наш дім. Я пізнав, що таке зріла любов. Це коли з нею, з єдиною своєю жоною, ти чуєшся сильним навіть тоді, коли слабнеш тілесно й духовно. Тоді, в першу стрічу, мені не треба було й дораховувати до семи, аби вибрати її. Тепер я числю кожен день, який вона дарує мені своєю близькістю.

Марта ніколи нічого не обіцяє, вона мовчки береться і робить. А коли все готове, тихо відходить, аби не каламутити моїх розмислів. Вона нарадила мене взяти в прийми малого Йванка, аби я мав кого муштрувати, мав з кого ліпити свою подобу. Все, що не стається довкруж, вона стрічає словами "Дякувати Богу..." Зрідка я питаю її, що б вона хотіла мати ще. "Я хочу те, що хочеш ти", — відповідає моя Марточка. Здебільшого я не знаю, що хочу. Зате достеменно знаю, чого не хочу. Може, це й важніше.

Я й далі розбуцовую свій обшир, підсилюю цехове господарення, рубаю і саджаю ліс, копаю руди, стелю дороги, мурую кам’яниці, витягуючи Мукачево з глини. Це моя робота, мій приденний клопіт. І тільки. В підмурки і стіни я не вкладаю душу ("Не вділяй із своєї живої душі на мертве", — застерігав Божий Симко). Для душі я маю інший просвіток. Помагаю церквам, кріплю береги Латориці від повеней, утримую сиротинець і богадільню, підпираю русинських учителів, визбирую по халупах і приставляю до діла метикуватих дітваків... Ці клопоти дивним робом вертають мені сили, які забирає безнастанна праця. Так по життю ведеться: дещо, котре ми вважаємо головним, послабляє нас; інше, на перший позір другорядне, — кріпить нас.

Справдилися Мордкові й Гречинові настанови. Мушу зізнатися, що гроші самохіттю ходять за мною. Як хвороби, котрі я не лікую; як пси,

яких я не відганяю; як злодії, від котрих не ховаюся; як жінки, котрих не кличу... Мабуть, через це вони, гроші, й вірні мені. Така їх удача.

Я не кохаюся в багатстві, ба навіть воно гнітить мене. Я не чую любові до грошей, затея відчуваю їх силу, холодну, тверду і стійку силу, здатну перемінювати світ, а з ним водночас і людей. Я не противлюся грошам, я прислухаюся до їх непримітного руху, як до кругообігу крові в своїх жилах. Гроші живуть своїм життям, а я своїм. Ми не вадимо одне одному. Ми, як двоє сильних псів у одному дворі, — не гриземося, але й не лижемося. Ми, кожен по собі, служимо одному Господареві.

Закони грошей прописані в моїй пам’яті, як моє ім’я. Точніше сказати б — мої імена: Овферій, Ферко, Федорко, Фарад, пан Кутьо, Криничар. Та віднедавна я перестав коритися тим законам. Я вперше не нагнувся й не дістав із-під землі золото. Хоча дійшов до того скарбу власним розмислом. Прийшли до мене наймatися люди з Арданова. І я сказав їм: "Гроші у вас під ногами". — "Як це розуміти?"

— "А так. Знаєте в передсілку криничину старого Данила-копача? Там під дичкою його куча тулилася... Копайте на три-чотири лікті вглибину вузькими шанцями, — і накреслив ш мапу. — Якщо нічого не знайдете, я заплачу за цю роботу. Якщо знайдете — земля сама заплатить. Але знахідка ваша належатиме цілому селу".

Люди знайшли закопані обіч дороги два золоті бруси. Перекази доносили, що багатий песиголовець (так називали в давнину монголо-татарів), якому належало село, поклав тут золоті стовпи, а коли забирався, то наспіх зрізав лише те, що було на поверхні. Данило знайшов "земельне масло", та чомусь затаїв, не скористався ним. Я теж розсуцив так: якщо він не полакомився, то і я не рушу. Закон криничарський переважив закон грошей. З того скарбу поклали биту дорогу в село, висушили болото, розширили громадське пасло, ще й на кожен двір припало по 20 флоринів. Мені арданівці привезли з подячним поклоном бочку меду. Файний був мед, пахнув старою шкірою.

І борги я не вибиваю, хоч велить це закон. А боржників у мене багато, давно урвався лік. Я й рахунок вести покинув, знаючи, що найперший боржник — сам я. І як смію здирати їх з інших, коли ще не відплатив свої?

На місці печери, де переховував мене чернець, поклав я церковцю в честь святого Симеона. При ній, на горовій волі, в шептанні трав знайшли упокій кості мого духівника. Любо йому звідти поглядати на розбіги своїх земних стежин.

Якогось дня дочувся я, що виголошено послаблення каторжанам Паланку. Збивають з ніг залізні колодки й зрізають темничні ланци. Я зголосився гамузом скупити це.

"Нащо вам, пане Овферію, те залізо, — дивувався комендант. — Воно просякнуте стражданнями, воно саме застогнати може... Та коли хочете, я його вам задурно від дам. Ви не стільки для нас зробили". — "Ні, пане капітане, воно дорого вартує. А точніше — те, що його вже там не буде".

Я розплавив ті ланци й кайдани, випалив з них стогони і болі. А тоді покликав Жигу. "Хочу, щоб ти зробив пам’ятник". — "Оввa, котрий це чоловік заслуговує в тебе такого пошанування?" — "Пес". — "Пес?" — "Палений. Пам’ятаєш такого — ми з ним витягали з-під моста вояка-потопельника?" — "Пам’ятаю. В нього голова була широка, як груди. А очі позирали приязно, по-батьківськи". — "Може. Я не знаю, як дивиться батько".

Жига виліпив Паленого спочатку з глини, а затим відлив у залізі. Ми встановили боввана на торговому майдані, який я тоді розпросторив і застелив бруком. Пес бив лабищею в кам’яну брилу, встромивши протяжний хмурий погляд у Паланок. Жига напалив кукурудзяного бадилля, відсіяв "золотий" попіл і розчинив його у льняній оливі й

кістяному вариві. Тим покрив пам’ятник. Видавалося, що пес відлитий із щирого золота.

Я не знав не лише батька, але й матері. Зате я мав ріку, яка прийняла, прихистила її назавжди. Я хотів щось зробити для них. І для Жиги також. Якоїсь листопадової ночі все злилося водно. Латориця вкотре забрала від Жиги придомок, зліплений під мостом. Він стояв, розхристаний, над пінистою кручією, закинувши на горб рамище з незавершеним образом. Полотно з нашаруваннями смол було таким тяжким, що рукою не вдержати. Нагаїдощу шмагали по наших вилицях і грудях, і я мимохіть підсунувся під захисток образа. Спереду скажено гоготав водокрут, грозився нам.

"Перебирайся жити до мене, — сказав я. — Матимеш простору і теплу робітню". — "Я люблю воду, ріку", — зітхнув Жига, збираючи в жмені дощові краплі з лиця. — "Добре, тоді покладемо тобі нову хижку на березі". — "Я ніколи не жив у хижах. Я люблю мости". Я думав недовго: "Тоді буде тобі новий міст. Я так рішив". Він не мав ні слів, ні сил, аби заперечити.

Хто міг перечити мені, коли я щось забаг, виносив у собі, як дитину. Воно мало вродитися і край! Так я гадав. Очі людини, зануреної в своє діло, часто не помічають нічого іншого. Це про мене. Я вдивлявся в мінливу прозелень плину вдень і в місячну бинду на плесі ріки вночі — і бачив золотаве туге перевесло, що поєднало береги. Цей міст стане серцем Мукачева, а Мукачево, побачене раз, воістину залишиться в серці кожного прибутнього. "Pontis, — шептав я Гречиновими устами. — Міст. Це новий притік людей і грошей, це зближення, це сполука вчорашнього й завтрашнього". Бо одвічна мрія супроводить людину справіку: перейти воду суходолом і оволодіти простором.

Радість мого задуму закипала в бурштинову смолу наміру. Все лягало в струну, все зросталося. Я не спішив. Швидка ріка моря не досягає. Я зважував, я рахував, покликавши собі в поміч уявну карту Гречина. Міст — це не жінка, тут семи чисел мало. Та ось прийшло

жадане число, лягло на плесо Дикого Броду сойчиним пером, закрутилося, затанцювало, показуючи місце для першої палі.

Рушило! Міст наростав над рікою широким крилом. Очі города прикипали до будови, ступні мукачівців свербіли пробою. Залишалося мало: пройтися щітками з вощатою оливою і прибити охоронний знак на арку... І тоді колодою впала на мою голову вість: пан міністр із Пешта заборонив міст, що не має державного дозвоління. Де чувано, щоб приватна парсуна, якийсь зарозумілий русин-вискочень, дозволив собі таке! Мости — не забавка, а твердиня королівської влади. Мене нагло викликали ad audiendum verbum (на високу ауцієнцію). Я не поїхав. Зате надлетів сам наджупан з Ужгорода.

"Пане Криничар, міст треба спішно розібрати, — порскав слиною, тряс ховрашими лицями. — Враховуючи ваші заслуги перед Мукачевом і краєм, ми вас не покараємо. Обійдетесь огудою на шляхетному зібранні".

"Це моя земля і я вільний будувати на ній, що хочу", —виповів я насталеним голосом.

"Земля, але не ріка".

"І ріка більше моя, ніж ваша і вашого міністра. Міст розбирати не буду!", — відрубав я і обернувся.

"Тоді це вчинимо ми. Але вам з того буде гірше!" —рявкнув мені в плечі наджупан.

Довірений чоловік шепнув, що завтра з Паланку відрядять гонведів на трьох возах, аби підрубали міст. Я чекав їх, і не сам. З Мартою, доньками, Иванком і псом Мирком ми стояли коло поручнів і дивилися в далину, де русло тремтливим завертом бігло до замку. Вояки мовчки роздяглися й зайшли у воду, декотрі прив’язували до стовпів човники з

сокирами й пилами. Зацюкали перші удари. З ними злилося вищання брички, з якої клумаком випав перестрашений бургомістр.

"Пане Криничаре, що ви робите?! Міст завалиться з вами... діти ж... Господи... Ви губите і себе, й мене... Схаменіться, прошу Вас! Покиньте міст!"

"Це не міст, пане бургомістре. Це мій ковчег, і я відпливу на ньому. Мені тут більше робити нема що".

"Він здурів", — буркнув молодий офіцер, що командував гонведами.

"Хто знає, хто тут здурів", — болісно скривив рот бургом істер.

І тоді ми всі купно обернулися на якийсь клекіт. То шуміла не вода — люди. Попереду йшов прибраний у нову сорочку Жига, він держав обіруч перед себою образ. Із зморшкуватих напливів смоли, наче з темних прорізів, дивилися очі. Строгий і запитальний був цей погляд, і трішки втомлений. Я глянув у ті очі, чимось такі знайомі й такі дорогі, — і сила спокою ввійшла в моє роз’ятрене серце. Ввійшла, як у давню свою домівку. Жига таки довершив Його... За маляром чорною вервечкою, піднявши голови, йшли Божі люди. Молодші підтримували старців, що не покидали своїх склепів роками. За ченцями, кадячи ладаном, ступали священики, а за ними, затулена коругвами, сунула строката лава мирян. Хвіст людського потоку губився в порошаній кушпелі. Брязкіт заліза змусив нас повернути голови. З боку города на мостини ступали цеховики. Учнівська памолодь несла попереду прапори й скарбниці. Зброярі, замикаючи ремісничий хід, били в залізо. За ними без видимого краю товпилися торговці, поденники, дроворуби, копачі і всякий інший люд. Тяглася голомоза дітня з сиротинця і каліки на костурах. А вдалині, над річищем голів, колихалися клаптяні шатра циганських возів.

Майже одночасно з двох боків по дошках загупали, зарипіли, зачімхали чоботи, боканчі, постоли й босі п’яти. Міст радісно озвався,

загудів. Донька смикнула мене за рукав, і я побачив, як правим берегом цугом бредуть у травах каменярі, закинувши на плечі молоти. Темні й рішучі, готові з’їсти скалу. Хлюпанина під лівим берегом — то гребли до зарінку весла в рибальських руках. Ряд за рядом, човен до човна — ріка аж присіла під таким тягарем. Я не знав, що в Мукачеві стільки людей годується рибою!

"Ти плачеш, Федоре? — шепотіла Марточка, натужно всміхаючись. — Я ще не бачила твоїх сліз".

"То від сонця", — відмахнувся я.

"Люди добрі, стійте! — загородив натовпу дорогу бургомістр. — Не ганьбіть Мукачево на цілий світ. Я вас прошу!".

"Кого ти просиш? — висунувся з юрми чоловічок із стриженою під рябун сивиною. — Мукачево без пана Криничара — це пів-Мукачева, а друга половина — ми. То зволь тебе зазвідати: з ким залишишся, коли ми відпливемо?"

...Дорогий читальнику, той, хто читатиме ці нотиси через роки, а може, і сторіччя. Народ запам ’ятовує і переказує все те, що може збагнути. А те, що не може, перелицьовує в легенду. Все інше безслідно зникає, стирається з пам 'яті. "Всі ми помираємо один раз, — казав Божий Симко. — А дехто й двічі: перший раз, кола покидає цей світ, а другий раз — із загибеллю творінь його рук і розуму".

Я міст уберіг. Цілу ніч тоді люди вистояли на ньому. Та що там, кишіли й береги людністю, що постягувалася з ближніх і дальніх сіл. Рано до дня, коли перші промені ковзнули по склу ріки, заскрипіли брички. Наджупан, блідий з неспання, прохрипів у сизу просинь:

"Поважна громадо, слухай високе повеління: міст залишається для суспільного користування. Але пан Овферій Криничар мусить відпродати землю, що під ним, у довічну власність держави".

"Вважайте, що вона вже ваша, — сказав я. — Дарую її Мукачеву".

За тиждень ми зняли охоронний мостовий знак і прибили на прохання влади чавунну таблу: "Цей містудячні мукачівці встановили в честь його світлості милостивого короля". І все вернулося на свої місця, як вертається після повені вода в старе річище.

Пам’ятається, старий козак Тимко любив приповісти: "І Бог наш не вбог, і ми на своїй землі люди... Та коли стаєш на чужий міст, спробуй палицею — чи міцний". Міст, котрий я поклав, міцний і надійний. Бо це не дерево, це сам я вперся ногами й руками в береги, вріс у них, обнявши ріку моєї Матері. Вріс тілом, духом і пам’ятно. Тож сміло ступайте по мені з дня вчорашнього в день завтрашній.

Як із давнього люстра сходить срібло, так і зі старіючого чоловіка злущується молодість. Не та потуга, не та гострота, не та хіть. Кістки ще легкі, зате рухи вже важчі. Чоловік старіє, як дерево — так же твердне, підсихає і скрипить.

При тому його корінь знає таємну глибину, а крона розкошує в небі. Дерева вмирають стоячи. Так і декотрі люди. Вони ще ступають по землі, але земля воює нічого від них не дістає. А небо... до неба вони рідко підносять очі. Тому і вмирають дочасно, деревеніють заживо. Може, червак страху й зневіри підточує їх; може, шашіль безнадії і змирення; а може, висушує їх безводдя любові і поїдає гниль непотрібності...

Я теж боюся входити в свої літа. Я вчуся запливати в них, як у воду, як у ріку — з остуцою тіла і обмиранням серця, з покорою хвилі, яка раптом підхопить, понесе й не верне до твердині звичного берега. Ніщо

не вічне в цій ріці життя. Навіть каміння. Бо й воно злизується течією і піском зноситься в долини, а звідти розвіюється по світу. Прах землі.

Доки ти йдеш, ти в дорозі. Доки мислиш — дієш. Доки дієш — ти потрібен людям, Богу і собі. Цього я й прошу в молитвах щодня — потрібності. За це і дякую щовечора. Дякую за день, запліднений моїми трудами, моїми замислами, мо'іми грішми.

Хтось із заздрою злобою гадає, що я тішуся дзвінкому сріблу в капшуках. Оввa, солодкі мої! Я хіба що густо ліплю срібло на тильний бік дзеркала мого життя — і пильно вдивляюся в нього, аби чітко, не блідо й не викривлено бачити свій справдешній відбиток, чин свого приденного служіння.

травень 2011 — лютий 2012

Мукачево — Будапешт — Відень — Таба в Єгипті —Єрусалим — с. Косино

Словарик

Бавка — іграшка.

Бинда — стрічка.

Боканчі — черевики.

Бранзулетка — браслет.

Бродники — мандрівник, волоцюга.

Валило — водойма для вимочування шкур і полотна. Вандрувати — мандрувати.

Гачі — штани.

Гонвед — вояк угорської армії.

Гуцак — музика.

Гужовка — мотузка.

Завгура — забава, розвага.

Збіща — нехрещене дитя.

Карбач — батіг.

Карічка — коло.

Кедь — якщо.

Клебан — шапка, капелюх.

Клепачик — молоток.

Кокош — гуля.

Колотвиця — поліно.

Коцка — квадрат.

Крисаня — капелюх.

Лайбик — безрукавка, камізелька.

Ледаяка — благенька, абияка.

Крумплі — картопля.

Лежниця — опочивальня, спальня.

Мантля — шинеля.

Наремно — завзято.

Начадатися — народитися.

Криничар / ст. 331 Об’ярюватися — впоратися з весняними роботами. Обшаря — господарство, маєток.

Палачінта — млинець.

Паленка — горілка.

Парцела — наділ, ділянка.

Пиловиння — тирса.

Пирь — риба харіус.

Плат — полотнище.

Покон — закон, звичай.

Потя — пташка.

Прощава — голота.

Пструг — форель.

Пугар — склянка, кварта.

Регула — настрій, завзяття.

Рези — відсотки.

Рябунець — чавунець.

Скалуба — шпара, щілина.

Скусник — митець.

Сокачка — кухарка.

Солможак — солом’яний мартац.

Стравниця — кухня, їдальня.

Тайстрина — торбина.

Твар — обличчя.

Уйош — піджак.

Факля — факел.

Фриштик — сніданок.

Хосен — користь.

Цвайгелт — сорт червоного вина.

Черлениця — глиниста земля.

Чінговик — дзвіночок.

Штемпелик — чарочка.

Щопта — дрібка.